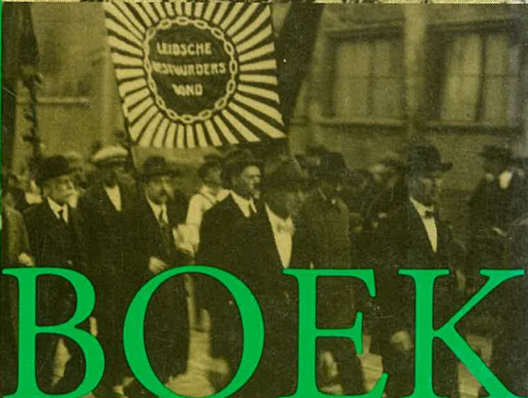

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

Jaarboek der
sociale en economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

JAARBOEK 2000

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2000

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Ed van der Vlist, *voorzitter*
Jasper Groos, *secretaris*
Rob Arnoldus, *penningmeester*

A. Honkoop
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. G.J. van Rijn
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers
E. van der Veen

Redactie Jaarboek 2000

P.J.M. de Baar
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
H.J. van der Veer
Drs. IJ. Woensdregt
Drs. J.J.A. Groos
Drs. G.J. van Rijn
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2001 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 maart 2002.

Dirk van Eck-Stichting

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2000

Leiden 2001

ISBN 90-73279-19-4
ISSN 1387-8123

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: DirkvanEck@planet.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria Leiden

Fotowerk:
Grafisch Bureau Christine van der Ven

Druk:
Grafisch Centrum DZB, Leiden

Inhoud

7	Voorwoord
9	Jaarverslag 2000
13	FRED VAN KAN Roep mij onder de geredden. Armenzorg van de middeleeuwse Leidse elite
31	DIRK JAAP NOORDAM Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd
63	PETER POT De onderkant van de Leidse samenleving, 1750-1854
95	JAAK SLANGEN Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker. J.A.N. Knuttels aandeel in het schisma van Deventer (1909)
151	Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2000
153	Boekbesprekingen

Voorwoord

Het ging goed met de beoefening van de geschiedenis van Leiden in het jaar 2000: de boekenkast is weer aardig uitgedijd. En niet alleen zijn woorden geschreven, ook zijn plannen gesmeed en daden verricht. Zo breidde zusterstichting STIEL, de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, die haar bemoeienis voorheen beperkte tot de monumenten van bedrijf en techniek in en om de stad, haar terrein nadrukkelijk uit tot de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving. Ook wil zij zich voortaan inzetten voor het verwerven van bedrijfsarchieven, met het doel die voor onderzoek in het Gemeentearchief Leiden beschikbaar te stellen. Twee lovenswaardige uitbreidingen van de doelstellingen van STIEL, waaraan het ijveren van de Dirk van Eck-Stichting wellicht niet vreemd is geweest. Werkend en lezend Leiden kunen er hun voordeel mee doen.

Het twaalfde jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting is het resultaat van de inspanningen van velen. In belangrijke mate is het een uitvloeisel van het seminar 'Arm en rijk in Leiden', dat het Leids Historisch Dispuut 'Robert Fruin' in 1997 organiseerde. Drie sprekers die op die studiedag het woord hebben gevoerd, werkten hun voordrachten om tot de geannoteerde bijdragen die uiteindelijk voorzien van illustraties in dit jaarboek zijn terechtgekomen. Fred van Kan, Dirk Jaap Noordam en Peter Pot behandelen daarin het wel en wee van onze arme en rijke stadgenoten in respectievelijk de Middeleeuwen, de vroegmoderne tijd, en de achttiende en negentiende eeuw; Jaak Slangen voegde daar een bijdrage aan toe over de politieke en propagandistische activiteiten van 'zijn' Johan Knuttel en diens aandeel in de scheuring binnen de Leidse sociaal-democratie in 1909. Aldus gevuld,

biedt het Jaarboek 2000 een rijkgeschakeerd beeld op de sociaal-economische geschiedenis van Leiden, op zeven eeuwen 'arm en rijk'.

Maar er is natuurlijk nog meer. De vaste rubriek 'Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden' scheidt het kaf van het koren voor de toekomstige bezoeker van de studiezaal aan de Boisotkade. En wie liever een boek leest dan een archiefstuk, vindt een leidraad in de meer dan twintig besprekingen van recent verschenen publicaties die dit jaarboek afsluiten.

Geduld en vertrouwen waren de bouwstenen voor het maken van dit jaarboek. Auteurs, recensenten en – niet in de laatste plaats – de donateurs van de Dirk van Eck-Stichting hebben deze bouwmaterialen ruimschoots ter beschikking gesteld van de redactie. Daarvoor is een woord van dank hier op zijn plaats. Ook de belangeloze inzet dient geprezen: opnieuw maakte Grafisch bedrijf Grafaria de teksten drukklaar, en verzorgde Grafisch Bureau Christine van der Ven de illustraties. Speciale dank gaat uit naar Hans de Jonge, die het initiatief nam tot het seminar 'Arm en rijk in Leiden', en naar de Vereniging Oud Leiden, dankzij wier financiële bijstand het mogelijk was om dit Jaarboek de vorm te geven waarin het thans voor u ligt.

ED VAN DER VLIST,

voorzitter

Jaarverslag 2000

Bestuursmutaties

In 2000 werd het bestuur versterkt door de komst van Jaco van Rijn. Oudgediende Jaak Slangen nam afscheid van het Dagelijks Bestuur, maar blijft wel lid van het Algemeen Bestuur. Verder traden geen wijzigingen op in de samenstelling van het bestuur.

Donateurs en Jaarboek

Het aantal donateurs is in 2000 wederom iets gestegen, tot rond de 250. Om die reden verscheen het Jaarboek 1999 in een oplage van 300 stuks.

De donateursavond werd gehouden op dinsdag 26 september 2000. Met ongeveer 120 donateurs en andere belangstellenden zat de vergaderzaal van het Gemeentearchief Leiden weer gezellig vol. Dick Wortel hield de Dirk van Eck-lezing over de historische achtergrond van het Leidse dialect, waarbij hij de gewaagde stelling verdedigde dat er eigenlijk geen sprake (meer) is van een Leids dialect, maar eerder van 'gewoon' Nederlands met in een andere, typisch Leidse klank uitgesproken woorden. Na de pauze vertoonde Arjan Honkoop, de stuwende kracht achter de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA), enkele tot nu toe onbekende Leidse films. Daarbij zaten ook unieke beelden uit de regio, zoals van de Vliet in Rijnsburg en van schelpenvissers in Katwijk. Aan het eind van de avond ontvingen de aanwezige donateurs naast het Jaarboek 1999 een setje ansichtkaarten en een boekenlegger van Leiden Stad van Vluchtelingen.

Rekening van textielfabriek Van Wijk uit
1921, geschonken door Piet Anker.

FABRIEK
VAN
SAJETTEN, WOLLEN DEKENS EN GEBREIDE GOEDEREN

BUILLAKENS, WOLLEN GARENS.

INTERC. TELEFOON No. 115.
POSTCHEQUE EN GIROREKENING No. 10775, LEIDEN.
GIRO NEDERL. BANK No. 2725.
TELEGRAM-ADRES: VANWIJK COMP.
KANTOORUREN: Van 9—12 en van 2—5 uur;
Zaterdag van 9—12 uur.

Leiden, 21 December 1921

Rekening naar Coöperatieve Inkoopvereniging St. Homobonus Rotterdam

van de **N.V. TEXTIELFABRIEKEN & GEBR. VAN WIJK & CO.**

KANTOOR: HEERENGRACHT 44/46.

Prijzen zonder verbinding

voor aan U verkocht en geleverd

Algemeen Bestuur

Het Algemeen Bestuur van de Dirk van Eck-Stichting kwam in de verslagperiode niet bijeen.

LAVA

Het Leids Audiovisueel Archief was opnieuw actief in 2000. De eerste drie delen van 'Stadsbeeld in Beweging' zijn gedigitaliseerd en 'herdrukt', nadat ze in de loop van 1999 waren uitverkocht. Een van de succesvolle films was te zien in het Stedelijk Museum De Lakenhal bij de tentoonstelling rond de Zangeres Zonder Naam, wat in 1999 ook het geval was bij de *Dageraad*-tentoonstelling.

Een vierde band, onder de naam 'Stadsbeeld in Beweging Extra', werd gepresenteerd tijdens de heropening van het Leidse Volkshuis op 13 mei. De video bevat beelden van de eeuwviëring in 1999, maar ook een film over het Leidse Volkshuis uit 1989 en historische fragmenten uit 1939 en 1969.

Verder is gewerkt aan 'Stadsbeeld in Beweging IV', waarvan fragmenten zijn vertoond tijdens de donateursavond.

Zomerse drukte voor het Volkshuis aan de Apothekersdijk, jaren dertig van de twintigste eeuw.

‘In het belang der gansche arbeidersbevolking’

Ook gepresenteerd in het Leidse Volkshuis op 13 mei werd een boek van Dick Wortel, *In het belang der gansche arbeidersbevolking. De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914*. Het boekje werd uitgegeven door de FNV-afdeling Leiden in samenwerking met de Dirk van Eck-Stichting. Een kritische bespreking van deze brochure is achterin dit Jaarboek opgenomen.

Schenkeningen

Reinier Zandvliet, secretaris van de FNV-afdeling Leiden, schonk de Dirk van Eck-Stichting een envelop met foto's van jubileumvieringen van de Leidse afdeling van het FNV. Donateur Piet Anker verraste de stichting opnieuw, dit keer met een stapeltje vroeg-twintigste-eeuwse rekeningen van bedrijven uit Leiden en omstreken. De fraaie bedrijfslogo's maken dit soort papieren tot bijzonderheden.

JASPER GROOS,
secretaris

Financieel overzicht 2000

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 januari 2000	14.630,86	Jaarboek 1999	7.534,63
		Overige publicaties	1.139,37
Donaties	9.370,73	Donateursavond	529,13
Publicaties	1.036,65	Overige onkosten	1.611,80
Rente	416,30	Diversen	598,42
		Saldi 31 december 2000	14.041,19
Totaal	25.454,54	Totaal	25.454,54

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 januari 2000	23.817,00	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	20.152,29
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	2.640,30		
Rente	672,98	Saldi 31 december 2000	6.977,99
Totaal	27.130,28	Totaal	27.130,28

TOELICHTING

In het jaar 2000 ontving de Dirk van Eck-Stichting de resterende donaties over 1999 en een aanzienlijk deel van de donaties voor 2000. Veel donateurs bleken bereid om meer dan f 25 te storten. De Stichting kon een bijdrage leveren aan de verschijning van *In het belang der gansche arbeidersbevolking* (zie overige publicaties), ondanks de hoge kosten verbonden aan de productie van het qua vormgeving luxe Jaarboek 1999.

Voor LAVA was het jaar 2000 het jaar van de grote investeringen. Een aanmerkelijk deel van het vermogen werd daarnaast aangewend voor de productie van 'Stadsbeeld in Beweging Extra'.

ROB ARNOLDUS,
penningmeester

Roep mij onder de geredden

Armenzorg van de middeleeuwse Leidse elite

FRED VAN KAN

Inleiding

In deze bijdrage staat de aandacht centraal van de 'rijke' kant van de middeleeuwse Leidse samenleving voor de 'arme' kant: wat deed rijk voor arm? We kunnen er dan niet omheen om allereerst in te gaan op de religiositeit van de Leidse vooraanstaanden. Immers, religiositeit en armenzorg of *charitas* waren nauw met elkaar verbonden. Als ik spreek over bovenlaag, patriciaat of elite bedoel ik de sociale laag van vooraanstaande families in de middeleeuwse stedelijke samenleving, bestaande uit de bestuurders, hun verwanten en degenen die hen in sociaal en economisch opzicht evenaarden; veel meer dus dan alleen de politieke machthebbers.¹ In het navolgende wordt ingegaan op het waarom van de zorg van de Leidse elite voor de armen en de wijze waarop die zorg gestalte kreeg in de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw.

Motivatie tot armenzorg

Armenzorg in de Middeleeuwen was religieus geïnspireerd. Niet alleen riep de christelijke boodschap op tot zorg voor armen en zieken, ook was er de behoefte om het eigen zielenheil na de dood zeker te stellen. De vrees voor de dood die bij deze inspanningen allesbeheersend aanwezig was, spreekt heel duidelijk uit de hymne over het Laatste Oordeel, het *Dies irae*, in 1255 geschreven door Thomas van Celano, leerling van Franciscus van Assisi:

Dies irae, dies illa
Solvat saeculum in favilla:
Teste David cum Sibylla
[...]

O die dag, die dag van wraak
zal het heelal tot ashoop maken
Waarvan David en Sibylla getuigen
[...]

*Confutatis maledictis
Flammis acribus addictis
Voca me cum benedictis.*

Als degenen van wie de schulden zijn vastgesteld
in het vreselijke vuur zijn gestort
Roep mij dan onder de geredden.

Aan deze verdoemenis trachtten de middeleeuwers, ook de rijke Leidenaren, te ontkomen door boete te doen. Zij deden dit tijdens hun leven door het geven van aalmoezen voor de armen, maar ook door stichtingen van godsdienstige aard die bedoeld waren om na hun dood anderen aan het bidden te zetten, zodat waar zij daar zelf niet meer toe in staat waren, anderen door gebed voor hen een plaats in de hemel konden verdienen.² We doelen dan vooral op de zogenaamde memoriediensten of zielmissen. In heel ander verband zegt de veertiende-eeuwse Jan de Weert uit Ieper, als hij het heeft over de bedrivers van misdrijven die met God in het reine willen komen, dat zij daarom “stichten cappelriën, oft gasthuse, oft outare doen wiën”.³ Religieuze stichtingen dus, maar ook oprichting van gasthuizen voor de armen en zieken.

Ongetwijfeld speelden bij de armenzorg naast de overheersende bekommernis voor het eigen zielenheil op de achtergrond ook motieven als sociaal prestige en het voorkomen van sociale onrust een rol.⁴ Uit de Leidse bronnen blijkt daarvan echter niets; we kunnen geen verbanden aandragen zoals voor bijvoorbeeld de Vlaamse stad Ieper. Daar werden juist in de periode dat de aanvoer van wol uit Engeland stokte (1270-1280) gasthuizen gesticht door de rijken.⁵ In Leiden is het steeds weer de zorg voor de eigen ziel of die van familieleden die als motivatie wordt gegeven voor de inzet voor de armen.

Memoriediensten en kapelanieën

De eeuwigdurende memorie is een juridische fundatie. De stichter draagt daarbij (onroerend) goed, een rente of een som gelds over aan een of meer geestelijken dan wel aan een parochiële instelling. De andere partij neemt als tegenprestatie op zich een of enkele malen per jaar een mis op te dragen voor het zielenheil van de stichter en/of diens familie of vrienden.⁶ De memoriedienst werd nogal eens gehouden op de sterfdag van de stichter, waarmee werd voortgebouwd op de traditie om de eerste martelaren op de dag van hun overlijden te gedenken.

In Leiden is het vooral de stedelijke bovenlaag die memoriediensten liet verzorgen, direct door de kerkmeesters van de parochiekerken, ofwel door schenkingen te doen aan de Heilige Geest, de gasthuizen of andere instellingen.⁷ Raadpleging van het memorieboek van de Heilige Geest leert dat zo'n 65 procent van de daarin opgenomen memoriediensten werd gehouden voor leden van de elite, een ruime meerderheid dus.⁸

Stichtingen die ten opzichte van de jaarlijkse memorie voor een veelvoud aan zielmissen zorgden, waren de kapelanieën. Deze werden in de bestudeerde periode zonder uitzondering door de elite opgericht. Onder de kapelanie moet de juridische stichting worden verstaan van een voor eeuwig bedoeld fonds, waaruit een priester (kapelaan) werd betaald. Deze had tot taak wekelijks een of meer missen te celebreren ter ere van de patroon aan wie het fonds was toegewijd en ten behoeve van de zielenrust van overledenen. De kapelaan deed dit soms in een aparte kapel, maar in ieder geval niet aan het hoofdaltaar van de parochiekerk. Hij las de mis ook niet voor de parochianen, en de gewaden en het vaatwerk van de parochie stonden hem niet ter beschikking. Daarom schonken met name de priester-stichters regelmatig een kelk, brevier of missaal aan hun vicarie.⁹ Pas nadat de bisschop de stichting had bevestigd en daarmee de ingebrachte goederen tot kerkelijk goed had verklaard, bestond de kapelanie.

Omdat de kapelaan enkele verplichtingen had ten aanzien van de parochie, zoals het deelnemen aan de getijden, werd hij ook wel vicaris genoemd en de stichting waaraan hij was verbonden vicarie, benamingen die eigenlijk waren gereserveerd voor de geestelijken die de pastoor direct bijstonden in de zielzorg.¹⁰

Het aanwijzen van de priester die de kapelanie zou bedienen, werd geregeld in de stichtingsakte en bleef veelal voorbehouden aan de stichter en zijn familie. Dit recht van verkiezing of voordracht van de kapelaan werd in de praktijk het collatierecht genoemd, zij het dat de werkelijke *collatio* in handen van de bisschop was; deze bevestigde de voorgedragen clericus in zijn ambt en in het bezit van het bijbehorende beneficie.¹¹ Door de collatie in de hand van de familie te houden, kwam de stichting niet alleen het zielenheil van de stichter en zijn familie ten goede, maar eveneens de zonen uit de familie die een geestelijke loopbaan kozen en als priester dankzij de vicarie (deels) in hun onderhoud konden voorzien.

De Heilige Geest

De armenzorg door de rijken kwam in Leiden zoals elders in de Nederlanden van oudsher tot stand via de zogenaamde Heilige Geest.¹² Deze instelling die verbonden was aan Leidens oudste parochie – die van Sint-Pieter – zorgde voor de armen in heel Leiden en deed dit door voedsel, brandstof, schoeisel, kleding en andere goederen, soms ook geld, uit te delen.¹³ De Heilige Geest kon de armenzorg beoefenen dankzij collecten in de Sint-Pieterskerk en schenkingen van rijke Leidenaars.¹⁴ Vanuit onze tijd bekeken is de Heilige Geest een juridische stichting; de middeleeuwer dacht echter niet zo abstract, maar schonk gelden aan de Heilige Geest als concrete persoon, behorend tot de Drieëenheid.¹⁵ In naam van diezelfde Heilige Geest werd vervolgens liefdadigheid in de praktijk gebracht.

Instellingen onder de naam van Heilige Geest komen in de zuidelijke Nederlanden al in de twaalfde eeuw voor;¹⁶ in het noorden verschijnen zij in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹⁷ In verschillende steden spande een uit vooraanstaande burgers gevormde broederschap van de Heilige Geest zich in voor de armen.¹⁸ In Leiden treffen we zo'n uit de rijken gevormde broederschap niet aan. Wél worden de goederen beheerd door figuren die tot de Leidse elite behoorden,¹⁹ zodat een relatie tussen de daadwerkelijke armenzorg en de stedelijke bovenlaag ook hier bestond. De Leidse Heilige Geest ontmoeten we in 1316 voor het eerst in de bronnen als de priester Pieter van Leiden er een schenking aan doet,²⁰ maar we nemen aan dat uit naam van de Heilige Geest ook gedurende de dertiende eeuw de armen werden bedeed.

Op heer Pieter van Leiden volgden vele leden van de elite die de Heilige Geest bij testament bedachten. Opvallend is echter dat – de bijdragen aan collecten daargelaten – over het algemeen geen schenkingen zonder meer werden gedaan. Vrijwel altijd werden land of renten overgedragen aan de Heilige Geest onder de voorwaarde dat de opbrengst moest worden gebruikt om een jaarlijkse memoriedienst te houden ten behoeve van de schenker. Het opdragen van een mis ter gedachtenis van de schenker en het gebed van de priester aan het graf moesten ertoe bijdragen dat de weldoener niet al te lang in het vagevuur zou verblijven. Hoofdmotief voor de overdracht van geld en goed aan de Heilige Geest blijkt het eigen zielenheil te zijn:

zoiets als een verzekering op het leven na de dood. De armen worden dikwijls niet eens genoemd. Slechts nu en dan wordt aangegeven dat geld dat overbleef na het uitbetalen van de priester moest worden gebruikt voor uitdelingen aan de armen. Zo bepaalde de schepen en grafelijke ambtenaar Gerrit Heinenz. Rottier in 1359 dat de renten die hij had overgedragen voor memoriediensten waren bestemd. Mocht er geld overblijven, dan dienden de Heilige-Geestmeesters daarvan schoenen te kopen voor de armen.²¹ Ook waar dit niet nadrukkelijk werd geformuleerd nemen we aan dat de Heilige-Geestmeesters de marge tussen de uitkering aan de memorieverzorgende priester en de werkelijke opbrengst gebruikt zullen hebben ten behoeve van uitdelingen aan de armen.

Soms geven schenkers zelf nadrukkelijk aan dat de schenking hen in een goed blaadje moest brengen bij God. De schenking die de bestuurder Jan Gode Gijsbrechtsz. in 1382 deed is in dat verband interessant.²² Hij droeg land te Voorhout over in ruil voor het laten houden van memoriediensten in de Sint-Pancras. Bovendien regelde hij dat de Heilige-Geestmeesters op een van de dagen dat een memoriedienst werd gedaan, na de hoogmis op het kerkhof de armen voor een pond aan brood moesten geven. Hij liet daarbij noteren dat ook deze uitdeling was bedoeld voor het zielenheil van hemzelf en zijn familie. De Leidse kanunnik Filips Gerrit Doedenz. deed iets dergelijks. Toen hij de Heilige Geest van Naaldwijk begunstigde, liet hij noteren dat het uitdelen van broden moest gebeuren ten behoeve van de zielen van zijn ouders.²³

In beide gevallen is de achterliggende gedachte dat het geven van aalmoezen niet alleen de werkelijke schenker in een gunstig daglicht bij God zal brengen, maar ook reeds overledenen, waarvoor in de plaats de schenker liefdadigheid beoefent.

Op grond van officiële schenkingen door de elite werden heel gestructureerd uitdelingen gedaan aan de armen. Ook incidenteel werden echter in en om de kerk op kosten van de rijken de armen van voedsel en goederen voorzien. Dit valt af te leiden uit de rekening die de voogden van de kinderen van wijlen koopman Jan Jacobsz. Blijfhier in 1397 opmaakten. Daarin wordt een post vermeld voor het uitdelen van brood aan de armen bij Jans uitvaart.²⁴ Of de Heilige Geest hierbij een rol speelde, weten we niet. Ook nu weer, het wordt eentonig, is het Jans ziel die gered moest worden.

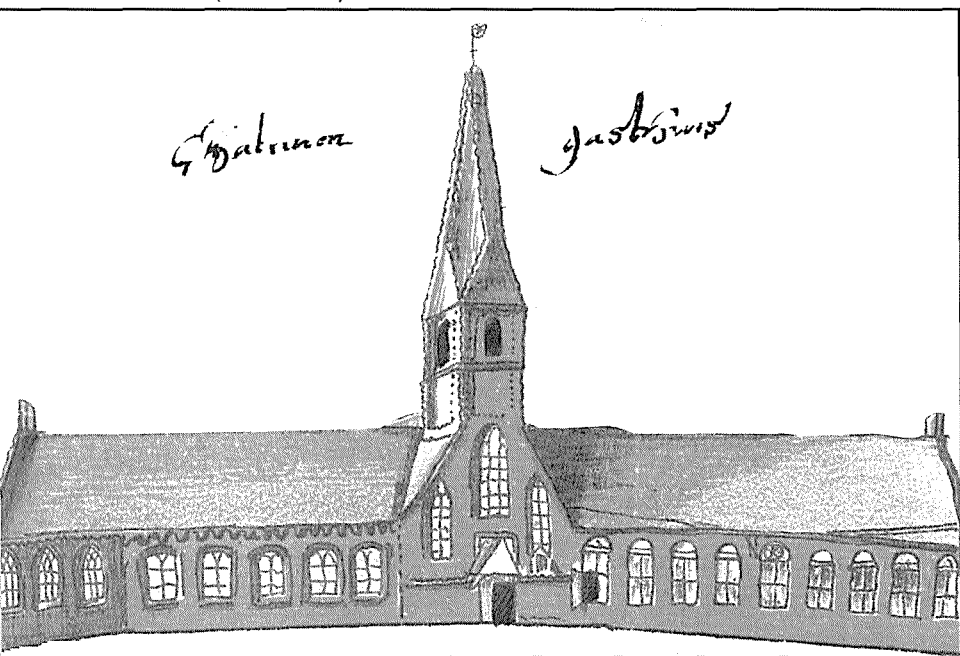
Het Sint-Catharinagasthuis

Een instelling met een specifiek karakter, de opvang van arme vreemdelingen of gasten, was het Sint-Catharinagasthuis aan de Breestraat.²⁵ De kapel van dit gasthuis bestaat nog steeds, zij het in volledig gewijzigde vorm, als Waalse kerk. Het gasthuis was niet lang voor 1276 gesticht door de grafelijke ambtenaar meester Gerard van Leiden. Dit kan worden afgeleid uit twee akten van 1368 en 1398, die in achttiende-eeuws afschrift zijn overgeleverd.²⁶ Daarin wordt gesproken over de Van Steenvoordes als collatoren van de gasthuiskapel en stichters van het gasthuis. Als collatoren hadden zij het recht de priester voor te dragen die als kapelaan van het gasthuis zou optreden. Het moment van stichting kan niet lang voor 1276 hebben gelegen. In dat jaar verklaarde de Utrechtse wijbisschop Petrus van Zuden dat hij de gasthuiskapel had ingewijd, maar dat het niet de bedoeling was om in deze kapel Leidse parochianen of anderen te begraven, met uitzondering van een of twee van de patronen of stichters van het gasthuis, als zij dat tenminste wilden.²⁷ Zij zijn dan dus nog in leven.

Daarmee zijn we terug bij de stamvader van de Van Steenvoordes, meester Gerard van Leiden. Heel waarschijnlijk heeft hij in de periode dat hij pastoor was van de Leidse Sint-Pieterskerk (tot in 1268) zich het lot aangetrokken van arme vreemdelingen die zich in Leiden ophielden en het gasthuis gesticht.²⁸ Het gasthuis was bij de oprichting bedoeld als tijdelijk opvanghuis voor arme passanten, maar werd in de loop van de veertiende eeuw meer en meer een opvanghuis voor arme zieken,²⁹ terwijl ook bejaarden in het gasthuis werden verzorgd. De relatie tot de armenzorg is dan soms volledig zoek: in 1401 werd bijvoorbeeld de adellijke Leidse Aleid van Zwieten in het gasthuis opgenomen.³⁰

Evenals de Heilige Geest ontving het Catharinagasthuis schenkingen van vooraanstaande Leidenaren, meestal vergezeld van het gebed voor de ziel als voorwaarde bij de overdracht. Een van de eerste uitgebreide schenkingen werd door de stadsbestuurder Reinier Gobburgenz. met zijn vrouw gedaan (1318). Niet alleen droegen zij een rente over waarvan de opbrengst besteed moest worden aan linnen voor lakens, ook lieten zij ieder een goed bed, een slaaplaken en een deken na aan het gasthuis. Ook nu werd als tegenprestatie het gedenken van hun ziel verlangd.³¹

Het Sint-Catharinagasthuis omstreeks
1580. W. Pleyte, *Leiden vóór 300 jaren
en thans* (Leiden 1874).

Het Onze Lieve Vrouwegasthuis

Het zou na de stichting van het Catharinagasthuis nog meer dan een eeuw duren voor er ook in de parochie op het Hogeland een gasthuis tot stand kwam, te weten het Onze Lieve Vrouwegasthuis.³² Dit werd in 1395 opgericht door de vroegere Leidse schepen Claas Renger en zijn vrouw Machteld van Zijl "in der eren Goods ende der reynre moeder ende maghet Marien".³³ Het werd aan de Hooigracht gesticht, maar bevond zich al in 1403 aan de Hooglandse Kerkgracht.³⁴ Het gasthuis was bedoeld voor de opvang van zwervende bedelaars. Met de stichting werd door Claas Renger en zijn vrouw echter ook een persoonlijk belang nagestreefd; het ging evengoed "om zalichede hore ende hore ouder ziele ende ghedenckenesse".³⁵ Aanvankelijk hielden de stichters het beheer van het gasthuis in eigen hand; na hun dood zou dit overgaan op pastoor en kerkmeesters van Sint-Pancras. Kort na hun dood wees het stadsbestuur voor het beheer echter twee gasthuismeesters

aan.³⁶ Waarschijnlijk waren dit toen al Pouwels Reinersz. en Wouter Woutersz., die in 1418 als zodanig voorkomen.³⁷ De band met de stichters bleef daarmee bestaan: Pouwels Reinersz. was een schoonzoon van Claas Rengers broer Dirk Nuweveen;³⁸ of ook Wouter tot deze familie behoorde, weten we niet. De nieuwbenoemde gasthuismeesters mochten in de Sint-Pancraskerk collecteren en driemaal per week in de parochie rondgaan om gelden in te zamelen. Het persoonlijk zielenheil werd daarbij als lokkertje gebruikt. In 1421 verklaarde de vicaris-generaal van de bisschop van Utrecht tenminste dat er een aflaat van veertig dagen zou zijn voor de begunstigers van het gasthuis.³⁹

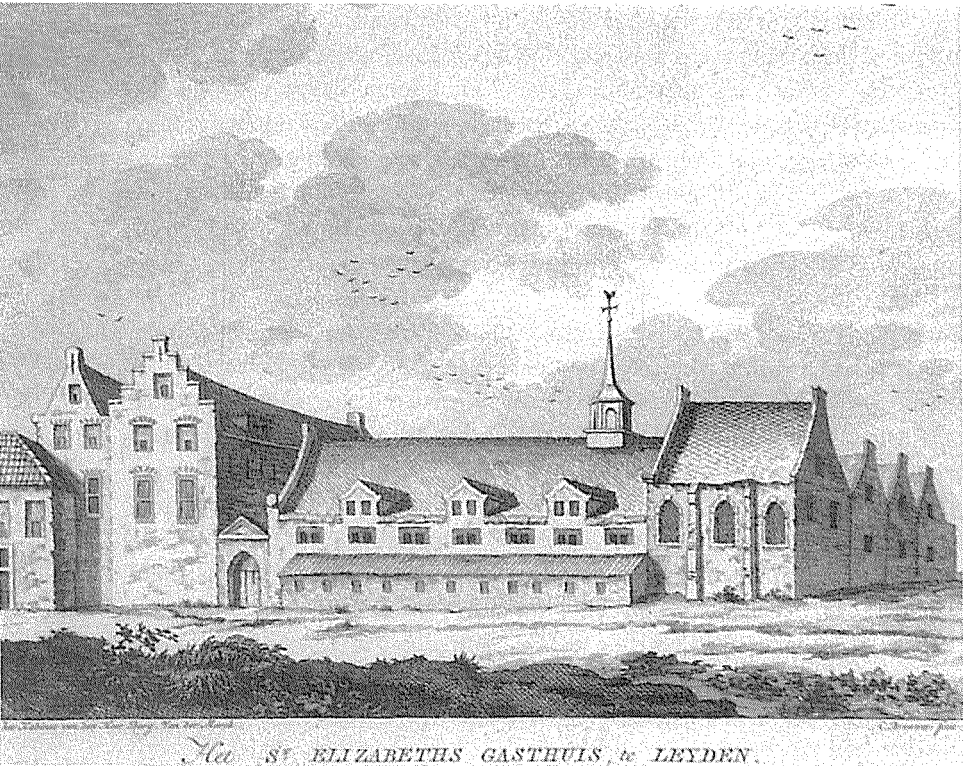
Het Sint-Elisabethsgasthuis

Als laatste van de drie Leidse gasthuizen werd in 1428 het Sint-Elisabethsgasthuis gesticht voor de verpleging van zieke vrouwen. Daarmee had ook de Vrouweparochie een eigen gasthuis.⁴⁰ Ook nu nog ligt het Elisabethsgasthuis, prachtig gerestaureerd, aan de Caeciliastraat. Het werd tot stand gebracht door Jan Dirk Coenenz., schepen en burgemeester en zijn vrouw, die daarbij hoopten “van Gode [...] geloont te wesen”.⁴¹ De zorg voor de zieken vertrouwden de stichters toe aan de zusters van het Sint-Margrietconvent, die dit overigens zelf hadden aangeboden; daarmee stond Jan Dirk Coenenz. toen waarschijnlijk al op goede voet. In ieder geval trad hij in 1439 op als voogd voor dit vrouwenconvent.⁴² Jans inzet voor de armen was niet nieuw: al eerder zette hij zich in voor de huiszitten in de Vrouweparochie. We komen daar direct op terug.

De Huiszitten

De middeleeuwse steden kenden naast rondtrekkende, bedelende armen ook inwoners die in armoedige omstandigheden verkeerden maar niet bedelden; zij leden thuis in stilte en werden daarom huiszitten genoemd.⁴³ Ook deze huiszitten werden door de elite bedacht. We moeten dan allereerst heer Claas Jacobsz. van Bleyswijc noemen. Hij was pastoor van de Hooglandse kerk in de jaren 1366-1374. In het oudste memoriale van het kapittel wordt over hem verteld dat hij de zorg voor de huiszittende armen in de parochie

Het Sint-Elisabethsgasthuis.
Kopergravure door C. Brouwer, 1783.
GAL, PV 28435.

bevorderde door zijn preken en door zijn voorbeeld. Als in de kerkdiensten voor de arme huiszitten werd gecollecteerd, deed hij als eerste een of twee groten in de collecteschaal. Niet voor niets werd hij *primus conceptor* van de zorg voor de huiszitten in zijn parochie genoemd. Die eer moest hij delen met de burgemeester Dirk Coenen Matthijsz., die door de hele stad aalmoezen inzamelde voor de huiszitten.⁴⁴ Onder de begunstigers van de huiszitten in de Sint-Pancrasparochie zijn verschillende kanunniken en stadsbestuurders. Relatief veel aandacht gaven de schepen Michiel van der Heyde en zijn vrouw aan de huiszitten. Zij testeerden in 1369 en vermaakten de helft van 4 pond rente aan de huiszitten in de Sint-Pancrasparochie, om daar op Goede Vrijdag uitdelingen van te kunnen doen.⁴⁵ Bovendien wensten

zij dat het witte laken van 40 el dat bij hun uitvaart zou worden gebruikt, onder de huiszitten werd verdeeld. Ook hun kleding lieten zij na aan de huiszitten, maar met uitzondering van hun bontwerk dat zij voor hun vrienden bestemden! De armen tenslotte die hun uitvaart bijwoonden zouden een brood uitgereikt krijgen. Daar zat ongetwijfeld de idee achter dat zo twee vliegen in een klap werden geslagen: een groter aantal mensen zou bidden voor hun ziel met alle gunstige gevolgen van dien, terwijl zij bovendien een deel van de boeten voor hun zonden afkochten door een brooduitdeling te verzorgen.

In de Onze Lieve Vrouweparochie waren het pastoor Dammas Dirksz. en de priester Pieter uten Pol die zich beijverden voor de huiszitten. De laatste stamde uit de elite en had rijke familieleden achter zich. Zijn vader was de stichter van het klooster Engelendaal.⁴⁶ Als eerste huiszittenmeester trad in deze parochie in 1426 Jan Dirk Coenenz. op, een zoon van de reeds genoemde Dirk Coenen Matthijsz., die aan de wieg van de huiszittenzorg in de Pancrasparochie had gestaan. Jan zal de inspanningen voor de huiszitten in de Vrouweparochie hoogstwaarschijnlijk in aanzienlijke mate gefinancierd hebben. Het reglement voor deze huiszitten staat tenminste prominent genoteerd in het oudste register van het Sint-Elisabethsgasthuis dat, zoals we zagen, door Jan en zijn vrouw was gesticht.⁴⁷

De zorg voor de huiszitten in de Sint-Pietersparochie bleef lange tijd in handen van de Heilige Geest. Pas in 1428 worden hier voor het eerst huiszittenmeesters genoemd, te weten Zeger Willemsz. en Wermbout Kerstantsz.⁴⁸ Evenals de meesters in de andere parochies zijn ook zij leden van de Leidse elite.

Het Leprooshuis

Het Leprooshuis tenslotte was een stichting van burgemeester Willem Foytken. In dit huis vonden melaatsen onderdak. Zij werden uit de middeleeuwse steden geweerd uit vrees voor besmetting en vestigden zich direct buiten de stad, in Leiden aan de Haagweg buiten de Noordpoort. Van een ziekenhuis was daar in de veertiende eeuw nog geen sprake; vermoedelijk stonden hier enkele huisjes bij elkaar.⁴⁹ Tot een werkelijk ziekenhuis kwam het door toedoen van Willem Foytken. Nadat hij al in 1390 een rente had geschonken

aan de Heilige Geest die de leprozen ten goede moest komen,⁵⁰ kocht hij negen jaar later van het stadsbestuur een erf aan de Haagweg waarop het Leprooshuis zou worden gebouwd.⁵¹ Willem overleed in 1412⁵² en zal de voltooiing van dit huis niet meer hebben meegemaakt, althans, in 1416 werd er nog aan gebouwd.⁵³ Dit Leprooshuis zal in 1420 zijn afgebroken ten behoeve van de verdediging van de stad tegen Jan van Beieren.⁵⁴ Dit verklaart waarom in 1427 opnieuw aan het Leprooshuis werd gebouwd.⁵⁵

Het huis van Meyne uten Waerde en het Pieter Simonsz.-begijnhof

Instellingen voor de armen van een heel ander karakter dan de genoemde, waren het huis van Meyne uten Waerde en het zogeheten Pieter Simonsz.-huis of -begijnhof. In 1368 vermaakte Meyne, dochter van ridder Dirk uten Waerde, bij testament haar Leidse woonhuis aan de armen. Zij deed dit ter bevordering van haar zielenheil en dat van ouders en vrienden. Na haar dood zou de pastoor van de Sint-Pieterskerk er zorg voor moeten dragen dat in dit huis arme ongehuwde vrouwen of weduwen werden gehuisvest.⁵⁶ Kort nadien, op zijn laatst in 1370, overleed Meyne uten Waerde.⁵⁷ Of haar beschikking toen inderdaad is uitgevoerd blijkt helaas uit de bronnen niet. Vermoedelijk was haar huis gelegen aan de Sint-Pieterskerkstraat en wel in het gebied waar in de vijftiende eeuw het nieuwe koor van de kerk werd gebouwd.⁵⁸ Als deze veronderstelling juist is, dan zou dit verklaren waarom we niets meer van Meynes huis vernemen.

Het Pieter Simonsz.-huis werd in 1389 gesticht door Pieter Simonsz. van den Oerde,⁵⁹ die in 1356-1357 voorkomt als Heilige-Geestmeester.⁶⁰ De huizen van dit hof waren na de vernieuwing van het Sint-Pieterskerkhof omstreeks 1400 aan de zuidwestzijde daarvan gelegen. Pieter Simonsz. had ze bestemd ter huisvesting van arme vrouwen, zonder verdere voorwaarde. Echter, uit de statuten van 1393, opgemaakt na Pieters dood, blijkt dat er een verschuiving is opgetreden. Van de vrouwen wordt nu een op God gerichte wijze van leven verwacht, terwijl zij de wereld zo veel mogelijk moesten mijden. Arm moeten zij nog steeds wel zijn. Gemeenschappelijk bezit kende het huis niet, wel het samen gebruiken van de maaltijden. Het Pieter Simonsz.-huis lijkt enigszins op het door Geert Groote in Deventer gestichte huis voor arme vrouwen. Anders dan in Deventer ontwikkelde het

Leidse huis zich niet tot een zusterhuis van het Gemene Leven of een religieus convent, maar tot een gemeenschap die dicht bij de leefwijze van de begijnen stond: een zelfstandig, religieus leven, maar wel met een aantal gezamenlijke elementen en vooralsnog geen afzonderlijke huizen.

Armenzorg in eigen kring

Regelmatig vermaakten leden van de Leidse elite geld en goed aan arme nabestaanden. Zo reserveerde Claas Gerrit Doedenz. in 1367 een deel van de opbrengst van de renten die hij aan de Heilige Geest van Leiderdorp vermaakte voor zijn arme verwanten.⁶¹ De verdeling daarvan liet hij over aan zijn broer Filips en zijn zoon Gerard. Machteld van Leiden, weduwe van de stichter van het Leprooshuis, deed iets dergelijks, met dien verstande dat het gedeelte van een rente dat zij voor de Huiszitten van Sint-Pancras bestemde, daaraan alleen zou worden uitgekeerd als er geen nabestaanden waren die in armoedige omstandigheden verkeerden.⁶²

Een heel bijzondere vorm van armenzorg voor zijn familie werd door meester Filips van Leiden in het leven geroepen. Uit zijn goederen stichtte hij in 1372 een fonds dat hij *prebenda nobilis* noemde, waaruit jaarlijks 10 pond moest worden uitgekeerd aan acht arme familieleden. Aanvankelijk werden deze verwanten aangewezen door Filips, maar na zijn dood door de geestelijke die de Andreaskapelanie in de Sint-Pancraskerk bediende. Als een van de begunstigden van het eerste uur overleed, dan werd het betreffende deel onder de anderen verdeeld. Pas als alle acht overleden waren, moesten acht nieuwe verwanten van meester Filips worden gekozen. Daarop herhaalde de procedure zich, met dien verstande dat als er nog één maal acht begunstigden waren aangesteld, in het vervolg bij overlijden direct een nieuwe werd aangewezen. De begunstigden moesten arm zijn; daarbij kon worden gedacht aan oude behoeftige mensen, lieden die tijdelijk in moeilijke omstandigheden verkeerden, arme priesters, studenten en ongehuwde vrouwen. Het nageslacht van Filips' ouders zou voorrang genieten. Pas als daaronder niemand steun nodig had, kwamen de meest nabije magen in aanmerking. De begunstigde personen hadden de plicht om voor de ziel van de stichter en zijn familie te bidden. Filips wenste verder dat onder hen eeuwige broederschap, vriendschap en een band van onderlinge liefde werd onderhouden en dat

Het Laatste Oordeel. Schilderij door
Lucas van Leyden, 1527. Stedelijk
Museum De Lakenhal, nr. 244.

men elkaar zou steunen. Over deze *prebenda nobilis* is verder weinig bekend. Wel weten we dat toen Jonge Beatrix Florisdr. uit Leiden in 1453 intrad in het Elfduizend Maagdenklooster te Warmond, zij een lijfrente inbracht die de Leidse apotheker Gerrit Hugenx. haar uitreikte “van meester Filips arme provenen”. Deze Gerrit was zeer waarschijnlijk een achterkleinzoon van Michiel van der Heyde, die met een zuster van meester Filips was getrouwd.⁶³

Slot

Uit de bronnen komt één motivatie voor de inzet die de Leidse elite toonde voor haar arme stadgenoten overduidelijk naar voren: de zorg voor een goed leven in het hiernamaals. Aanwijzingen dat ook andere motieven een rol speelden, zoals zorg voor stabiliteit in de samenleving, blijken uit de bronnen niet. Invloed van de Moderne Devotie, die vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw in Leiden een rol speelde, valt alleen waar te nemen bij de stichting van het begijnhof van Pieter Simonsz. Natuurlijk heeft deze beweging ook het individuele geloofsleven van leden van de Leidse elite beïnvloed en zo vormen van vroomheid en charitas gestimuleerd, maar aantoonbaar is dit niet.

Noten

1. Voor een definitie van elite of patriciaat te Leiden vergelijk mijn *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) 13.
2. Vergelijk C.M. Cappon, *De opkomst van het testament in het sticht Utrecht* (Deventer 1992) 45.
3. B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herftij* (Nijmegen 1980) 48 en 217.
4. Vergelijk Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996), 364-365; W.P. Blockmans, G. Pieters, W. Prevenier en R.W.M. van Schaik, 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (verder: *NAGN*) IV (Bussum 1980), (42-86) 81-83; en Arnoud-Jan A. Bijsterveld, 'Middeleeuwse vrome schenkingen als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming. Een historiografisch overzicht', *Tijdschrift voor geschiedenis* 109 (1996), (443-464) 462.
5. Blockmans e.a., 'Tussen crisis en welvaart', 82.
6. J.L. van der Gouw, 'De blaffaard van de memorielanden van Poortugaal', *Hollandse Studiën* 3 ('s-Gravenhage/Haarlem 1972), (77-118) 81; J.G.J. van Booma, *Dit is 't memoriboec van Voerburch. Het memorieboek, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338) 1435-1566* (Hilversum 1991) 38.
7. Vergelijk over de middeleeuwse memoriediensten mijn 'Om zalicheyt zynre siele. Het stichten van memoriediensten in middeleeuws Den Haag', *Jaarboek Die Haghe* (1996), (10-27) 11-12. Vergelijk voor het memoriewezen in Leiden D.J. Faber, 'Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1995) 24-43; idem, 'Van vóór tot voorbij het graf: het voorbeeld van Leiden omstreeks 1400 AD', in: E. Drenth, W.A.M. Hessing en E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden* ([Amersfoort] 1993) 87-96; en Mieke van Baarsel, 'De memoriemeesters van de Pieterskerk', *Leids Jaarboekje* 74 (1982) 25-55.
8. J.G. Kam, 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden aangelegd in 1386', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 21 (1967) 157-256.

9. Vergelijk bijvoorbeeld de schenking door heer Willem Nannenz.; Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8 sub Claas Nannenz.
10. Vergelijk over de kapelanie of vicarie W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 338-341 en 354-355; in Rotterdamse context: H.C.H. Moquette, 'De vicarieën in de St. Laurenskerk te Rotterdam', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 2e reeks 8 (1920), (71-99) 72-74.
11. Zie Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 352; F.C.W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicarie-goederen in Nederland* (Utrecht 1857) 2-7 en de verschillende Leidse stichtingsakten in Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8, passim.
12. Vergelijk over deze instelling Chr. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908) 158-207; en in algemeen kader J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', *NAGN* II (Bussum 1982), (254-280) 256-257.
13. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 158-163.
14. Ibidem, 173; zie voor de schenkingen Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8.
15. Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 263.
16. G. Marechal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', *NAGN* II (Bussum 1980), (268-280) 273-277.
17. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg', 256.
18. Vergelijk J.H.P. Kemperink, 'De oorsprong van De Poth', *Flebite. Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht* 6 (1974), (53-58) 54.
19. Vergelijk Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 7, 333-336 en bijlage 8, passim.
20. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief Heilige-Geestweeshuis (AHG), inv.nr. 1131.
21. GAL, AHG, inv.nr. 428, f. 18.
22. Ibidem, f. 46.
23. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 38, f. 28.
24. GAL, Archief van de Weeskamer, inv.nr. 608, f. 8.
25. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 19-84; Annie Versprille, 'Het Sint Catharinagasthuis', *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117.
26. Zie GAL, Bibliotheek 28635/1 pf. (Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* I (Leyden 1762) 165-166).
27. J.J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der ridderlijke Duitsche Orde, balie van Utrecht* II (Utrecht 1871) nr. 600 (Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 309).
28. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 22-26 meende ten onrechte dat het Catharinagasthuis niet gesticht kon zijn door meester Gerard van Leiden en zijn familie; zij zag de stukken die hierop wijzen als vervalsingen. Reeds P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad 1: Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1910) 50 beschouwde Van Leiden als stichter (zie ook diens 'De tijd der stichting van het Katrijne Gasthuis te Leiden', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1907-1908 (1908) 129-132). Anders dan Versprille, 'Het Sint Catharinagasthuis', 98 houden wij de Van Steenvoordes overigens niet alleen

voor de stichters van de gasthuiskapel, maar ook van het gasthuis zelf (vergelijk de akte van 1276).

29. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 31.
30. F.J.W. van Kan, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht Van Zwieten', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 37 (1983), (43-70) 57.
31. GAL, AHG, inv.nr. 428, f. 2v.
32. Vergelijk over dit gasthuis Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 85-105.
33. GAL, Archieven van de Gasthuizen (AG), inv.nr. 1019.
34. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 85-86.
35. GAL, AG, inv.nr. 949 (inv.nr. 980, f. 1; Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 314-315).
36. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 87-88.
37. GAL, AG, inv.nr. 446.
38. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8, sub Nuweveen (Dirk Renger c.s.).
39. GAL, AG, inv.nr. 980, f. 83.
40. Vergelijk over dit gasthuis Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 106-123 en B.N. Leverland, 'Het Sint Elisabethgasthuis in de Kamp', *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 51-68.
41. GAL, AG, inv.nr. 1052 (Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 318-320).
42. F.J.W. van Kan, 'Leiden en de Moderne Devotie', in: Els de Bijl Nachenius e.a. (red.), *Heimwee naar de middeleeuwen. Opstellen in theologisch perspectief ter gelegenheid van het 19de lustrum van het Collegium Theologicum c.s. F.F.F.-Nemo S.S.S.* (Leiden 1989), (22-49) 40.
43. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 209.
44. GAL, Archieven van de Kerken (AK), inv.nr. 415, f. 15, 68, 73 en 88; Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 211-212.
45. GAL, AK, inv.nr. 987.
46. Van Kan, 'Leiden en de Moderne Devotie', 28-30; zie voor Pieter uten Pol ook Fred van Kan, 'Een nieuwe identiteit voor een stichteres van het Sint-Margrietconvent', *Leids Jaarboekje* 92 (2000), (34-37) 36.
47. GAL, AG, inv.nr. 1182, f. 1.
48. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 221.
49. Vergelijk over dit huis Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 124-157.
50. GAL, AHG, inv.nr. 428, f. 67.
51. GAL, AG, inv.nr. 455, f. 81v (Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 328).
52. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8, sub Bort.
53. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 127-128.
54. Zie de uiteenzetting over de voorstad op *Rapenburg* in Ed van der Vlist, "'Rapenburg revisited". Längs de grenzen van een Leidse gracht in de late Middeleeuwen', *Leids Jaarboekje* 89 (1997) 32-44.
55. A. Meerkamp van Embden (ed.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* II: (1424-1434) (Amsterdam 1914) 206.
56. De Geer tot Oudegein, *Archieven der ridderlijke Duitse Orde* II, nr. 606 (Ligtenberg,

De armezorg te Leiden, 342-343).

57. GAL, Archieven van de Kloosters, inv.nr. 974.

58. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8, sub IJsac en sub Van der Hant 1 (iv: Floris heren Jacobsz.) en – hoewel verkeerd geïnterpreteerd – Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 236, op grond van GAL, AHG, inv.nr. 428, f. 55v.

59. Van Kan, 'Leiden en de Moderne Devotie', 26-27; Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 237-247.

60. Van Kan, *Sleutels tot de macht*, bijlage 8, sub Pieter Simonsz. van den Oerde.

61. GAL, AK, inv.nr. 873.

62. GAL, AG, inv.nr. 374 (inv.nr. 456, p. 190).

63. F.J.W. van Kan, 'De bevolking van het Elfduizend Maagdenklooster te Warmond in de 15de eeuw', in: J.W. Marsilje e.a. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989), (105-123) 110 en 115.

Paupers en plutocraten in Leiden in de vroegmoderne tijd

DIRK JAAP NOORDAM

Inleiding

In de periode 1574-1795 kende Leiden eerst een stormachtige economische en demografische groei, en daarna een tijd van achteruitgang die vele decennia aanhield. Een belangrijke vraag hierbij is het probleem van de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de welstandsstratificatie, de verdeling in groepen van de bevolking in vermogenscategorieën. Op deze vraag wil dit artikel een antwoord geven. Vervolgens zal worden ingegaan op de meest achtergestelde groep in Leiden in de vroegmoderne tijd, de armen of paupers. Hier speelt het probleem of bepaalde groepen, zoals immigranten of zelfstandige vrouwen, bij uitstek kwetsbaar waren voor de effecten van economische groei en achteruitgang. Ten slotte krijgen de meeste welgestelden in de Leidse samenleving – de plutocraten – veel aandacht. Ook bij deze groepen wordt de vraag gesteld of hun samenstelling en herkomst verband hielden met de economische ontwikkelingen. Daarnaast wordt geanalyseerd hoe welgesteld deze mensen waren en welke veilige of speculatieve methoden zij gebruikten om de opbrengst uit hun kapitaal te krijgen. Bovendien komt aan de orde hoe de plutocraten hun geld en inkomsten besteedden.

De welstand in Leiden vóór 1574

In 1497 besloot Leiden van haar inwoners een honderdste penning te heffen, dus een procent van hun vermogen.¹ Daarbij werd iedereen aangeslagen, ook de mensen die te arm waren om te betalen. Bijna eenderde van de Leidse bevolking van 14.250 inwoners was toen niet in staat deze heffing te betalen.² De concentratie in welstand was in 1497 sterk, want de rijkste één procent van de bevolking bezat ruim twintig procent van het totale

vermogen.³ In Leiden was de welstandsongelijkheid aan het einde van de vijftiende eeuw groter dan in Haarlem en Alkmaar. Het lijkt er op dat de ongelijkheid toenam met de omvang van de stad.⁴

De rijke Leidenaren leefden in 1497 vooral in het centrum van de stad. De bonnen – een soort kleine wijken – waarvan de aanslag boven het gemiddelde lag, bevonden zich aan de beide zijden van de Breestraat en ten oosten van de Burcht.⁵ De armere wijken lagen als een schil rond deze kern van welgestelde gebieden. Dit lijkt logisch, want in het stadshart bevonden zich de belangrijkste openbare gebouwen, de kerken en de instellingen van sociale zorg. De welstandselite, waarvan de leden vaak openbare ambten bekleedden, hoefde dus slechts een korte afstand af te leggen om deze gebouwen te bereiken. Bovendien lagen vele huizen van rijken aan de meest drukke straten van Leiden, die ook over het water (de beide armen van de Rijn) goed bereikbaar waren.

Uit de zestiende eeuw zijn veel belastingbronnen bewaard gebleven, maar de bewerking van deze bronnen maakt een analyse vooralsnog niet goed mogelijk.⁶ Pas na het Ontzet kan de welstand van de Leidse inwoners weer gemakkelijker worden bestudeerd.

Armoede en welstand van Leidenaren aan het einde van de zestiende eeuw

Tussen 1576 en 1588 werden de rijkste Leidenaren meer dan tienmaal aangeslagen om bij te dragen aan het lenigen van de financiële nood van het gewest Holland, dat oorlog voerde tegen de troepen van Filips II.⁷ Voor het opbrengen van deze gedwongen leningen moest Leiden zelf een omslag vaststellen. De welgestelden kregen een bepaald bedrag opgelegd. Zo liep de aanslag van de gedwongen lening van 1576 van *f* 6 tot *f* 300.⁸ Met welke factor deze bedragen moeten worden vermenigvuldigd om het vermogen van de belastingplichtige vast te stellen, is onbekend. Dat is ook het geval bij de heffingen waarbij men de bevolking indeelde volgens 'kerven', een verhoudingsgetal dat kon dienen om een toekomstige of binnenkort te betalen lening op te brengen. De belangrijkste, want meest omvangrijke, van deze heffingen werd opgelegd aan het einde van 1581. Omdat kort

tevoren een volkstelling in Leiden had plaatsgevonden, kunnen de gegevens uit beide bronnen goed worden gecombineerd.⁹ In het kervenregister werden 1.688 huishoudens aangeslagen op een totaal van ruim 3.000.¹⁰ Dit betekent dat iets meer dan de helft van de totale Leidse bevolking van 12.016 inwoners onder deze heffing viel. Het is echter onbekend hoeveel een kerf 'waard' was, zodat een indeling in welstand niet kan worden bepaald. Toch biedt het register wel de mogelijkheid om de spreiding van de vermogens over de stad te bestuderen.¹¹

Tabel 1. De gemiddelde aanslag per bon in 1581, in kerven.

bon	gemiddeld	kerven	aangeslagenen per huis
Wolhuis	17,87	93	0,93
Gasthuis	15,93	115	1,05
Burgstreng	14,51	132	1,11
Nieuwland	14,20	117	0,55
Gansoord	12,86	83	0,59
Vleeshuis	12,25	67	1,06
Wanthuis	11,90	137	1,40
Rapenburg	11,54	107	0,35
Maredorp Rijnzijde	11,27	90	0,76
Over 't Hof	11,12	93	0,61
Zevenhuizen	10,65	144	0,84
Maredorp Landzijde	9,32	72	0,31
Kerkvierendeel	9,29	106	0,71
Overmare Rijnzijde	9,09	74	0,76
Hogewoerd	9,00	114	0,46
Overmare Landzijde	7,96	54	0,40
Nicolaasgracht	7,84	90	0,39
gemiddeld	11,79	1.688	0,63

De bonnen met een aanslag boven het gemiddelde (van 11,79) waren, net als in 1497, in het centrum te vinden. Zo lagen Wolhuis en Wanthuis tussen de Breestraat en het Rapenburg, en Burgstreng ten oosten van de Burcht. Bonnen met een laag gemiddelde kon men aan de grenzen van de

stad vinden. Dit was het geval met Nicolaasgracht en Hogewoerd aan de oostkant, en Overmare Landzijde aan de noordkant. Het aantal aangeslagenen per huis geeft een aanduiding voor de homogeniteit van het bon. Wanneer de gemiddelde aanslag hoog is en ook het gemiddelde per huis aanzienlijk is, zoals bij Burgstreng, dan valt aan te nemen dat het aantal rijken gelijkmatig over dit bon was verspreid. Maar ook Nicolaasgracht was relatief homogeen: het aantal aangeslagenen per huis is laag, terwijl het gemiddelde van het bon dat ook is. Daarentegen telde Wanthuis met een aanslag iets boven het stedelijke gemiddelde een aanzienlijke groep rijken. Hier woonden dus vele welgestelden naast een groot aantal mensen met weinig kerven.

De volkstelling en het vaststellen van de kerven in 1581 hadden, behalve belastingtechnische doeleinden, mogelijk ook iets te maken met de groei van de Leidse bevolking.¹² Vanaf 1577 kwam een sterke immigratie op gang, vooral van Vlamingen, die vaak door het stadsbestuur werden geworven om de textielnijverheid nieuwe impulsen te geven.¹³ Omdat de stad hierdoor demografisch en economisch aanzienlijk vooruitging, valt te verwachten dat het aantal armen toenam. Een aanwijzing daarvoor kan worden gezocht in de verstrekking van goedkoop brood die het Leidse stadsbestuur in 1597 en 1598 deed.¹⁴ Bijna tweederde van de totale bevolking maakte toen gebruik van deze mogelijkheid. De verpaupering valt zeker mede te verklaren uit de hoge voedselprijzen in deze jaren of een achteruitgang in de conjunctuur. In welke mate er een structurele toename van het aantal arme Leidenaren had plaatsgevonden, valt op grond van deze cijfers niet te bepalen.

De welstand in de zeventiende eeuw

In 1601 werden de meest welgestelden, mensen met een vermogen van minimaal f 2.000, aangeslagen. Het betrof toen 1.220 personen, terwijl de totale bevolking ongeveer 24.000 inwoners bedroeg. Rekening houdend met de gezinsgrootte viel bijna een kwart van de Leidenaren onder de belasting.¹⁵ Ook nu waren de aangeslagenen vooral in het stadshart te vinden.

In de vroegmoderne tijd viel in een periode van economische groei, naast een stijging van het aantal armen, ook een toename van het aantal rijken te constateren. Voor Leiden kan deze laatste uitspraak worden getoetst als

Tabel 2. Vermogensklassen in Leiden, 1599-1675.

vermogensklasse	aantal			vermogen (x f 1.000)		
jaar	1599	1623	1675	1599	1623	1675
f 3.000 - f 9.999	738	697	687	3.569	3.452	3.553
f 10.000 - f 49.999	267	485	481	5.041	8.956	9.623
f 50.000 - f 99.000	28	57	57	1.850	3.314	3.690
> f 100.000	16	14	22	2.560	2.235	3.260
totaal	1.049	1.253	1.247	13.020	17.957	20.126

de vermogensheffing van 1599, waarvan de bron overigens niet goed traceerbaar is, gelegd wordt naast die van 1623 en 1675.¹⁶

Uit tabel 2 blijkt duidelijk dat het aantal rijken, mensen met een vermogen van minimaal f 3.000, tussen 1599 en 1623 steeg: van 1.049 tot 1.253. In 1675 blijken er ongeveer evenveel welgestelden in Leiden te wonen als in 1623. Wanneer echter de laagste belastingklassen van f 1.000 - f 2.999, die in 1599 niet voorkwam, ook worden meegeteld, valt een stijging te zien van respectievelijk 1.829 naar 2.071. Toch was de toename van de Leidse welstandselite tussen 1599 en 1675 alleen een stijging in absolute zin. Het aantal inwoners nam in deze periode namelijk toe van ruim 26.000 in 1600 tot omstreeks 60.000 rond 1670.¹⁷ In deze periode was de welstandselite, bestaande uit mensen met een vermogen van f 3.000 of meer, in relatieve zin dus ongeveer gehalveerd.

Ook een andere ontwikkeling valt uit tabel 2 te constateren: het gemiddelde kapitaal van de rijken steeg. Dat bedroeg in 1599 ruim f 12.000, in 1623 f 2.000 meer, en het was in 1675 zelfs gestegen tot ruim f 16.000. De rijken werden dus rijker en kregen een steeds groter deel van het totale vermogen van de stad in handen. Interessant is daarbij te weten bij welke mensen deze kapitalen terecht kwamen. Dat zal later, voor zover het de top van plutocraten betreft, nog aan de orde komen.

Uit deze gegevens valt te concluderen dat in Leiden een grote polarisatie in welstand optrad. Toch was deze, vergeleken met andere steden in de eerste helft van de zeventiende eeuw, beslist niet extreem. De gemiddelde aanslag was in Amsterdam hoger dan in Leiden, wat vooral werd veroorzaakt

Tabel 3. Gemiddelde aanslag per bon in 1601 en in 1674, in guldens.

bon	1601	1674
Vleeshuis	16.755	100,41
Rapenburg	16.181	–
Noord-Rapenburg	–	78,98
Zuid-Rapenburg	–	32,86
Wolhuis	12.015	86,24
Burgstreng	11.706	41,99
Gasthuis	11.340	70,98
Zevenhuizen	11.277	56,43
Nieuwland	10.490	–
West-Nieuwland	–	55,93
Oost-Nieuwland	–	44,60
Over 't Hof	9.577	64,09
Overmare Landzijde	9.171	24,38
Gansoord	9.019	39,01
Wanthuis	8.983	43,07
Hogewoerd	7.333	46,88
Kerkvierendeel	7.332	27,88
Overmare Landzijde	6.680	35,97
Maredorp Landzijde	6.068	–
West-Maredorp Landzijde	–	24,95
Oost-Maredorp Landzijde	–	24,38
Maredorp Rijnzijde	5.943	34,67
Nicolaasgracht	4.932	15,04
Zuid-Rijnevest	–	27,04
Hogemors	–	15,96
Nieuwmare	–	29,95
Zijloord	–	32,55
Haven	–	14,27
Waard	–	13,17
Noord-Rijnevest	–	23,09
gemiddeld	9.919	48,86

door de concentratie van de topvermogens onder de Amsterdammers.¹⁸ Maar in deze beide steden lag het gemiddelde vermogen duizenden guldens lager dan in Den Haag in 1627. Dat het percentage niet-aangeslagenen in Leiden

vooral te danken was aan de grote aantallen weinig-welgestelde handwerkslieden, is onwaarschijnlijk.¹⁹ Het lijkt er eerder op dat de stad in de eerste helft van de zeventiende eeuw een omvangrijk proletariaat bezat van textielarbeiders, bestaande uit paupers en armen.

Op twee tijdstippen in de zeventiende eeuw kan de gemiddelde aanslag per bon worden gegeven. De data zijn te vinden in tabel 3.²⁰

De verschillen tussen de gemiddelden van de aanslagen van 1601 en 1674 waren niet groot. Steeds was Vleeshuis het Leidse bon met de hoogste welstand. In de wijken in de buurt, meestal aan weerszijden van de Breestraat of rond de Burcht gelegen, woonden de rijkste inwoners van de Sleutelstad. Bovendien waren deze bonnen, in ieder geval in 1601, relatief homogeen.²¹ Enigszins uit de toon viel Wanthuis, ook in het centrum van de stad, omdat de bewoners daar beneden het gemiddelde waren gegoed. Minder rijk waren de bonnen ten zuiden van de Haarlemmerstraat, Mareldorp Rijnzijde en Overmare Rijnzijde, waar de welstand in 1601 ook meer gespreid was dan in het gebied ten zuiden van de Rijn.²² Veel minder welgestelden telden de wijken in het gebied tussen de Haarlemmerstraat en de Oude Vest, zoals Mareldorp Landzijde en Overmare Landzijde. In 1601 lagen – net als in 1581 en 1597 – de bonnen met de laagste aanslag als een schil rond de veel rijkere bonnen. Dit patroon bleef bestaan toen Leiden in de loop van de zeventiende eeuw driemaal werd vergroot. In de nieuwe bonnen kwamen mensen terecht die minder welgesteld waren dan de bewoners van de wijken die in 1601 aan de noordgrens van de stad lagen. De gemiddelde aanslagen in Hogemors, Haven en Waard, bonnen die na 1601 werden aangelegd, maken dit duidelijk.

De welstand in de achttiende eeuw

Uit de achttiende eeuw zijn gegevens bekend van Leidenaren die hun huwelijk lieten aantekenen en daartoe belasting moesten betalen. Tussen 1701 en 1794 steeg het percentage van de welgestelden – mensen gegoed boven f 2.000 – voortdurend.²³ Tegelijkertijd nam ook het aandeel toe van degenen die geen noemenswaardig bezit hadden, maar wel belasting konden betalen. Uit de stijging van deze groepen blijkt dat de armen, te vinden in de 'pro deo-klasse', in de achttiende eeuw procentueel afnamen. Hun aandeel be-

Armen in de achttiende eeuw

Een niet onbelangrijk deel van de Leidse bevolking in de vroegmoderne tijd bestond uit armen. Van hen werden verschillende mensen door de stad of de diaconie van de kerken bedeeld. Een speciale groep werd gevormd door de immigranten die zich vaak berooid in de stad vestigden. Dat overkwam ook de Hugenootse vluchtelingen Elie en zijn zoon David Berdel, afkomstig uit de Languedoc.

Elie en David Berdel kregen van de Waalse kerkenraad op 30 september 1687 achttien pond brood om de winter mee door te komen. Zij Berdels werden in de textielnijverheid ingeschakeld, maar moesten eerst bij Isaac Porsche het 'greinwerken' leren. Zij werden zo vertrouwd gemaakt met het vervaardigen van grein, een grove en sterke stof, die zeer in trek was. Hun leermeester Porsche kreeg hen voor zes weken in de leer, voor in totaal *f* 12. Bovendien gaf de Waalse kerkenraad *f* 3 om voor een half jaar twee getouwen te huren. Verder kregen de Berdels in januari 1688 elk een hemdrok, met voor de vader nog een deken en voor de zoon een hemd. Wat er daarna met hen is gebeurd, of ze gedurende lange tijd werden bedeeld of dat ze met het greinwerken nu hun kost konden verdienen, is helaas niet bekend.

Bron:

GAL, archief Waalse Kerk, inv.nr. 160, f. 23.

droeg in 1701-1730 79 procent, maar in 1761-1794 62 procent. Die ontwikkeling van een soort nivellering en afname van de vermogensverschillen past goed in een periode van economische achteruitgang, waarmee Leiden vanaf omstreeks 1670 kampte.

Toch was dit proces niet uniek, want het valt ook te constateren in het achttiende-eeuwse Delft.²⁴ Hier daalde de groep armen van circa zestig procent in het eerste kwart van de eeuw tot ongeveer 47 procent aan het einde ervan. Omdat Delft, net als Leiden, een stad was met een slecht lopende economie, is deze ontwikkeling voldoende verklaard. Van nog een andere stad zijn de cijfers van de aangiften bij huwelijk bekend. Amsterdam geeft hetzelfde verschijnsel te zien als in de beide Zuid-Hollandse steden.²⁵ Maar hier was de afname van de pro deo-klasse en de toename onder de welgestelden minder geprononceerd. Het aandeel van de armen bedroeg tot 1730 circa tachtig procent, en daalde in de loop van de eeuw tot circa 77 procent. Dit valt zeker te verklaren uit het feit dat Amsterdam in de achttiende eeuw geen economische achteruitgang, maar eerder een stabilisatie doormaakte.²⁶

Verschillende bronnen maken het mogelijk om de welstandsopbouw van Leiden in de achttiende eeuw wat beter in te vullen. Het 'familiegeld' van 1715 geeft een overzicht van alle inkomens van f 500 en meer.²⁷ De belasting is echter weinig betrouwbaar, omdat de hogere inkomens daarin ondervertegenwoordigd of te laag aangeslagen zijn.²⁸ Beter bruikbaar is een volgende aanslag van het inkomen, de 'personele quotisatie' van 1742.²⁹ De reden om deze belasting te heffen, lag in de kosten die het voeren van de Oostenrijkse Successieoorlog met zich meebracht. De inkomens van de 1.899 aangeslagenen lagen tussen f 600 en f 22.000.³⁰ Het grote verschil tussen minimum en maximum wijst op een relatief grote inkomensongelijkheid.³¹

De mooiste bron om de welstand van de Leidse bevolking te analyseren is wat in de wandeling 'het kohier van 1748' wordt genoemd.³² Hierin werden alle Leidse huishoudens – in totaal 9.790 – aangeslagen. Daarin staat het hoofd van het huishouden vermeld, maar ook de overige mensen die van het huishouden deel uitmaakten. Bovendien werd het beroep opgenomen, zodat voor het eerst in de Leidse geschiedenis een volledige stratificatie naar economische bedrijvigheid kan worden gegeven. Tabel 4 geeft de gemiddelde aanslag van enkele veel voorkomende beroepsgroepen.

Tabel 4. Aanslag van enkele beroepsgroepen in 1748, in guldens.

beroepscategorie	gemiddeld	aantal
verkeer	29,73	243
warenhandel	25,84	551
voeding	21,11	385
stedelijke dienst	10,92	383
bouwnijverheid	9,16	442
houtbewerking	7,36	179
kleding	6,67	208
leerbewerking	6,29	252
textiel	6,04	3.239
gemiddeld	10,03	9.790

De meest welgestelde beroepsgroep uit tabel 4 bestond uit mensen die in de verkeerssector werkten. Het ging bij deze Leidenaren, wier gemiddelde aanslag *f* 29,73 bedroeg, voor een klein deel om schippers (op de trekschuiten) of schuitvoerders. De meesten hadden een herberg of een van de vele soorten kroegen die de stad toen telde.³³ Ook de aangeslagenen in de groep 'warenhandel' – bestaande uit verkopers van drank en voedsel, uitdragers en winkeliers van de meest verschillende goederen – staken ver boven het stedelijke gemiddelde uit. Dit was ook het geval bij de producenten van voeding, onder wie zich de talrijke bakkers en brouwers bevonden. Turfdragers, soldaten, korenmeters – allen in stedelijke dienst – waren met een aanslag van *f* 10,92 ongeveer even rijk als de gemiddelde Leidenaar. Tot de minder welgestelden hoorden de mensen in de houtbewerking en de bouw, zoals timmerlieden, metselaars en hun knechten. De makers en reinigers van kleding, de bewerkers van leer en vooral de werknemers in de textiel hadden weinig kapitaal. Bij elkaar genomen zijn deze vier beroepsgroepen in sterke mate bepalend voor de (lage) gemiddelde aanslag in Leiden. Want de werknemers in de bouw, de kleding en het leer waren in sterke mate afhankelijk van de omvang van de groep textielwerknemers. Zij verzorgden namelijk diensten en produceerden basisgoederen die iedereen nodig had. Hun aantallen verminderden als de textielsector inkromp. Om het grote

Tabel 5. Welstand van enkele grote beroepscategorieën in de textiel in 1748, in guldens.

beroepscategorie	gemiddelde aanslag	Theilcoëfficiënt	aantal
voorbereiding	4,76	0,465	419
spinners	2,13	0,115	771
wevers	4,79	0,416	1.339
droogscheerders	7,59	0,398	324
afwerking	7,80	1,172	186
handel	24,21	0,196	137
gemiddeld	6,01	–	3.219

belang van deze laatste beroepsgroep aan te tonen, wordt deze in tabel 5 verder onderverdeeld.³⁴

Uit de gemiddelde aanslag blijkt dat de spinners tot de minst-betaalden behoorden. Bovendien geeft hun lage Theilcoëfficiënt aan dat de spreiding gering was: vrijwel alle spinners waren slecht af. De werknemers in de voorbereidende taken en de wevers hadden wat meer welstand, maar de onderlinge verschillen waren bij hen groter dan bij de spinners (wat blijkt uit de hogere Theilcoëfficiënt). Dat is ook het geval bij de droogscheerders, wier kapitaal echter boven het gemiddelde van de textiel lag. Bepaald welgesteld waren de handelaars in textiel, van wie de rijkdom nauwelijks gespreid en dus tamelijk homogeen was. Uit deze gegevens blijkt weer dat de grootste groepen binnen de textiel weinig bezaten. Hun omvang bepaalde in belangrijke mate het gemiddelde van de stad als geheel. Daarom zullen bij een stagnerende economie en achteruitgang van de bevolking, zoals in de achttiende eeuw, de verschillen in welstand kleiner zijn geweest dan in periodes van economische groei, iets wat ook al te zien viel in de afname van de prodeo-klasse.

De ruimtelijke verdeling van de welstand in 1748 geeft eenzelfde beeld te zien als vroeger.³⁵ Het stadshart telde de hoogste gemiddelde aanslag, terwijl de minder welgestelden in de buitenwijken, vooral in het noorden en het oosten, woonden. Het centrum is betrekkelijk homogeen en kende dus geringe verschillen tussen de aangeslagenen. In de 'schil' kwamen naast

de talrijke armere mensen ook welgestelden voor. Dit heeft ongetwijfeld te maken met een zekere concentratie in deze buitenwijken waar textielproducten (met enig kapitaal) te midden van hun werknemers woonden.³⁶

De telling van 1748 is de mooiste, maar tevens de laatste uit de achttiende eeuw waarin grote delen van de Leidse bevolking zijn geteld. Pas in de negentiende eeuw kunnen weer stratificaties van de welstand worden gemaakt.

Armen in de periode 1574-1795

Al eerder kwam aan de orde dat de uitkeringen van brood in 1597 en 1598 geen goede aanwijzing vormen voor het percentage armen aan het einde van de zestiende eeuw. Maar uit de gegevens blijkt wel dat het aantal bedeelden in het bon Overmare Landzijde vooral uit allochtonen bestond.³⁷ Dit valt goed te rijmen met de afname van het aandeel rijken in de loop van de zeventiende eeuw, wat ook mooi past in de hiervoor weergegeven theorie van de gevolgen van economische groei. Verwonderlijk is dit in het geheel niet: groeiende werkgelegenheid trok armen aan die hier een beter belegde boterham hoopten te verdienen. Hun aanwezigheid drukte de gemiddelde welstand van de stad.

Ook de Hugenoten die rond 1685 naar Leiden kwamen, waren meestal berooid en soms afhankelijk van de stad voor uitkeringen in brood of de betaling van een opleiding.³⁸ Een heel andere situatie bestond echter aan het einde van de zeventiende eeuw. De immigranten die naar Leiden uitweken, waren soms welgestelder dan de allochtonen; meestal verschilden hun aanslag niet van die van de geboren Leidenaren. Het is mogelijk dat de economische achteruitgang die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de stad begon te teisteren Leiden niet aantrekkelijk meer maakte voor armen van buiten.

Het hiervoor gebruikte kohier van 1748 geeft ook aanwijzingen over de armoede in Leiden. Bij 1.592 huishoudens – 16,6 procent van het totaal – staat aangegeven dat zij ‘arm’ waren.³⁹ Zoals te verwachten valt, is de sector van de nijverheid (waar de textiel onder viel) daarin over- en de diensten (verkeer, warenhandel) ondervertegenwoordigd.

Armoede kwam niet alleen in sterke mate voor bij bepaalde beroepen, ook de gezinssituatie kon sommige groepen extra kwetsbaar maken voor

een slechte economische situatie.⁴⁰ Onder vrouwen en kinderen, alleenstaanden of weduwen, waren betrekkelijk veel armen te vinden. Ook vrouwen die niet voor kinderen hoefden te zorgen, werden meer dan de gemiddelde Leidenaar bedeed. Daarentegen vielen mannen met of zonder kinderen veel vaker boven de armoedegrens.

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd twaalf procent van de Leidse bevolking bedeed door het Huiszittenhuis.⁴¹ Het aantal armen was echter groter dan degenen die in de zomer of de winter werden voorzien van de meest essentiële levensbehoeften.⁴² Maar het valt niet te bepalen met welk percentage de twaalf procent bedeeden van het Huiszittenhuis moet worden verhoogd om het aandeel van de Leidse armen in de tweede helft van de achttiende eeuw vast te stellen.

De uitkering die mensen ontvingen, was betrekkelijk laag en zeker niet voldoende om van te kunnen leven.⁴³ Daarom waren bedeeden en armen aangewezen op andere bronnen van inkomsten en middelen die men wel typeert als 'overleveringsstrategieën'.⁴⁴ Het gaat bij deze sociale vangnetten om lenen, schulden maken en burenhulp. Naast legale praktijken kon men ook overgaan tot vormen van crimineel gedrag, zoals bedelarij, diefstal en prostitutie.⁴⁵

De plutocraten

De top van de welstandselite van Leiden in 1581 werd gevormd door 58 mensen die aangeslagen werden voor minimaal 55 kerven. Het maximum bedroeg 150 kerven, en voor dit aantal moest Machteld Ambrosiusdr. Colen, de weduwe van Claas Jan Claas Aelwijnsz., een lid van de familie Van Swanenburg, betalen. De vrouw maakte deel uit van de Leidse regeringsfamilies, het patriciaat. Maar slechts een minderheid van deze welstandselite behoorde tot de groep waaruit het stadsbestuur werd gerekruteerd. Bovendien behoorde Machteld tot de groep van de regeringsfamilies die in 1572-1574 hun belangrijke positie hadden verloren omdat zij rooms-katholiek waren gebleven. Slechts een handvol mensen onder de 58 meest welgestelden behoorde tot de nieuwe elite die na 1574 deel ging uitmaken van het stadsbestuur.

Opvallend is dat de producenten van textiel, de belangrijkste beroepssector in Leiden, slecht waren vertegenwoordigd in de welstandstop. Minder dan

Tabel 6. Leidenaars met een kapitaal van minimaal f 10.000 in 1623 en 1675.

beroepscategorie	1623	1675
kleding	1	1
houtbewerking	3	1
verlichting	2	1
voeding	20	7
vrije beroepen	43	61
textielproductie en -handel	47	68
totaal	127	146

een kwart van de plutocraten was in deze bedrijfstak werkzaam en slechts enkelen onder hen maakten deel uit of waren lid geweest van het stadsbestuur.⁴⁶ Van een overlapping tussen de economische en de politieke elite die vóór 1510 in Leiden bestond, was in 1581 geen sprake meer.⁴⁷

Het is echter mogelijk dat de verhoudingen in 1581, zo kort na het Ontzet van Leiden, nog niet voldoende waren uitgekristalliseerd. Gegevens van de welstandselite uit 1601 kunnen duidelijk maken of deze band en overlap echt niet meer bestonden. In dat jaar maakten de oude elite van vóór 1574 en de nieuwe elite van na dat jaar in totaal slechts een kwart uit van de 57 mensen die voor meer dan f 30.000 werden aangeslagen. Producenten van textiel kwamen in deze groep nauwelijks voor. Dat slechts weinig mensen uit deze sector lid waren van het stadsbestuur is al in andere publicaties behandeld.⁴⁸ Het weren van Leidse textielbaronnen uit bestuursfuncties valt in de hele zeventiende en ook in de achttiende eeuw te constateren.⁴⁹ Bovendien blijkt uit gegevens over de zeventiende eeuw ook dat slechts weinigen onder hen tot de welstandstop behoorden.⁵⁰ Dat is nog steeds het geval als de groep meest welgestelden wordt uitgebreid tot degenen die met minimaal f 10.000 zijn goedge. De gegevens daarover staan in tabel 6.⁵¹

Onder de beroepscategorieën zijn de oude, traditionele sectoren kleding, houtbewerking en verlichting slecht vertegenwoordigd bij de welstandselite. In de groep voeding nam het aantal rijken duidelijk af: kennelijk viel er voor brouwers en bakkers in de tweede helft van de zeventiende eeuw minder te verdienen dan in de eerste helft. Daarentegen nam het aandeel van de

Mr. Jacob van Brouhoven in 1626.
Schilderij door J.A. van Ravesteyn.
Stedelijk Museum De Lakenhal, nr. 366.

vertegenwoordigers in de vrije beroepen toe. Het ging hier om notarissen, maar vooral om advocaten, medische doctoren en professionele bestuurders. Daarnaast konden kapitalen worden verdiend in de productie en de handel in textiel. Dit gaat ook op bij mensen die niet in Leiden waren geboren, zoals de zijdelakenkoper Joost Berten (overleden in 1624), die in 1601 een kapitaal bezat van *f* 3.000 en in 1623 het twintigvoudige.⁵² De lakenbereider Martin des Tombe (1620-1669), afkomstig uit Tourcoing, steeg van *f* 400 in 1652 naar *f* 11.000 in 1660. Zijn weduwe betaalde in 1675 voor niet minder dan *f* 64.000.⁵³ Maar ook autochtonen konden in korte tijd rijk worden. Zo werd het lid van de veertigraad Ijsbrand Pietersz. de Bijde (veertigraad van 1593 tot zijn dood in 1613) in 1601 aangeslagen voor *f* 9.000, terwijl zijn weduwe Grietje Clasen van Warmond (1584-1657) in

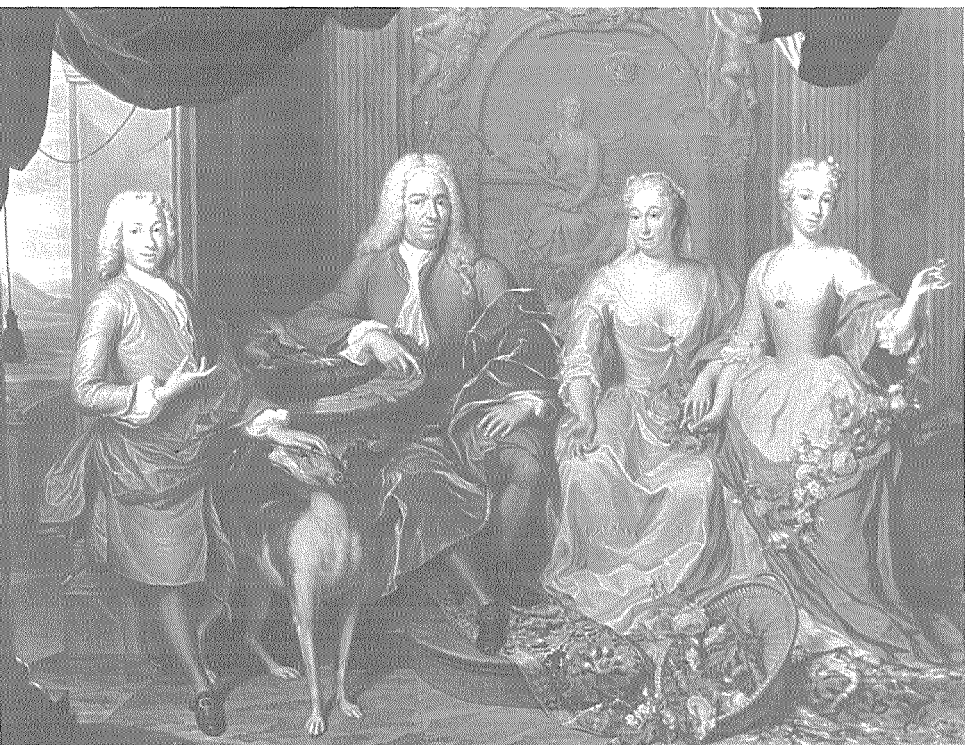
1623 voor *f* 50.000 betaalde en in 1664 voor *f* 53.000. Ook de welstand van een ander veertigraadslid, mr. Jacob van Broeckhoven (1577-1642), was aanzienlijk: hij betaalde in 1623 voor *f* 250.000, terwijl zijn boedel in 1668 voor *f* 306.394 werd aangeslagen.

Uit deze voorbeelden blijkt dat textielproducenten en leden van het stadsbestuur het meest succesvol waren in het vermeerderen van hun kapitaal.⁵⁴ Bij de laatste groep moeten ook de families Van Baersdorp en Paedts worden genoemd.⁵⁵ Soms betrof het geslachten die na het Ontzet van Leiden geen plaats meer kregen in de veertigraad omdat zij rooms-katholiek bleven. Tot deze top behoorde de familie Buitenweg, waarvan de weduwe van Gerrit Boekelsz. in 1581 voor tachtig kerven werd aangeslagen. Elke volgende generatie hoorde tot de meest welgestelden van Leiden, zoals de achterkleindochter Machteld Buitenweg (overleden in 1679), die in 1675 voor *f* 146.000 moest betalen. Na haar vererfde het famili kapitaal in vrouwelijke lijn. Maar ook deze afstammelingen van de familie Buitenweg, zoals de Wassenaers, de graven Van Spangen en De la Torre, bleven tot de welstands-elite van Leiden behoren.

Een ander voorbeeld van een succesvolle rooms-katholieke familie met kapitaal dat in stand bleef, geeft het geslacht Wittert.⁵⁶ De stamvader in Leiden was Adriaan Willemsz. (1577-1649), een in Rotterdam geboren zijdelakenkoper, die in 1601 voor minder dan *f* 2.000 was gegoed maar in 1623 was gestegen tot *f* 50.000. Zijn zoon Johan Wittert (1604-1670) betaalde in 1660 voor *f* 140.000, en diens zoon mr. Adriaan sr. (1641-1698) werd in 1675 voor *f* 380.000 aangeslagen, waarmee hij de rijkste Leidenaar in dat jaar was. Onder de 53 mensen die boven *f* 60.000 waren gegoed, bestond meer dan een kwart uit rooms-katholieken, waarmee hun aandeel groter was dan hun percentage in de Leidse bevolking.

Ook in de achttiende eeuw behoorden verschillende niet-gereformeerden tot de welstandselite. De weduwe van de oorspronkelijk uit Haarlem afkomstige roomse advocaat Nicolaas Tjark (overleden in 1696) werd in 1700 aangeslagen voor *f* 105.000. Haar zoon, eveneens Nicolaas Tjark (1694-1762) geheten, en zoals zijn vader advocaat, had in 1742 een inkomen van *f* 5.000 - *f* 6.000. Voor hetzelfde bedrag werd toen zijn broer Pieter Adriaan (1696-1745) aangeslagen. De roomse familie Le Breton van Doeswerf was rijker: zo bezat mr. Alexander (1702-1775) bij zijn dood *f* 381.817.⁵⁷ Tot

Mr. Abraham Hoogenhouck en zijn gezin
in 1742. Schilderij door H. van der Mij.
Stedelijk Museum De Lakenhal, nr. 336.

de absolute top behoorde de gereformeerde Pieter de la Court van der Voort (1664-1739), een lakenbereider met in 1700 een vermogen van ruim *f* 130.000 die echter *f* 1.094.898 naliet. Hij was de zoon van de bekende Pieter de la Court (1618-1685) die financieel gezien bepaald niet tot de top behoorde.⁵⁸ Ook andere textielproducenten maakten in 1742 deel uit van de welstandselite, maar het ging bij de vertegenwoordigers uit deze beroepssector toch maar om een kleine minderheid.⁵⁹ De meeste welgestelden waren toen te vinden onder de leden van de veertigraad en hun families. Mr. Gerrit Amelis van Hogeveen (1691-1746), mr. Abraham Hoogenhouck (1683-1756), mr. Diderik van Leijden van Leeuwen (1695-1764) en mr. Johan Meerman (1687-1746) behoorden tot de geboren Leidenaren uit deze groep. Maar zij zijn slechts enkele voorbeelden van mensen die in het achttiende-

Mr. Johan Meerman

Johan Meerman werd in 1753 in Den Haag geboren als zoon van de pensionaris van Rotterdam, die overigens zelf van Leidse herkomst was. De jongen kreeg de eerste jaren huisonderwijs en ging vervolgens naar de Latijnse School. Veertien jaar oud vertrok hij naar Duitsland om aan de universiteit van Leipzig en later die van Göttingen te gaan studeren. In 1771 liet hij zich als student in de rechten in Leiden inschrijven. Hij promoveerde daar in 1774.

Zoals gebruikelijk voor mensen uit zijn kringen maakte Meerman na afloop van zijn studie een 'Grand Tour', een reis door Europa, waarbij hij onder meer Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Italië aandeed. Toen hij in 1776 was teruggekeerd, besteedde hij zijn tijd met het aankopen van boeken, waardoor hij de indrukwekkende collectie van zijn vader aanzienlijk uitbreidde. Na de Orangistische omwenteling van 1787 werd Meerman lid van de veertigraad van Leiden, het belangrijkste politieke college van de stad. Hij bleef dat tot de Patriotten begin 1795 de macht overnamen. Ambteloos geworden ondernam hij reizen naar het buitenland en breidde hij zijn verzamelingen, waaronder de bibliotheek, sterk uit. In 1806, toen Lodewijk Napoleon koning van Nederland was geworden, werd Meerman directeur-generaal van kunsten en wetenschappen. Deze functie verloor hij na de annexatie van Nederland door Frankrijk in 1810. Het volgende jaar werd hij senator en kreeg daarmee de titel van graaf. De laatste jaren van zijn leven, dat in 1815 eindigde, was Meerman ambteloos. Zijn grote bibliotheek vormde later de kern van de collectie van het Museum Meermanno-Westreenianum.

Bronnen:

Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek iv, 956-958; J.H. Kernkamp, *Inventaris der familiepapieren Meerman, Van Westreenen, Dierkens en Van Damme* (Den Haag 1948) 25-29.

eeuwse Leiden tot de plutocraten behoorden.⁶⁰ Uit hun status blijkt dat het vaak gaat om mensen in vrije beroepen, zoals advocaten, of om renteniers.

Beleggen en uitgeven

Uit de toename in welstand van de plutocraten in de zeventiende eeuw zou men de conclusie kunnen trekken dat deze ontwikkeling zich in de achttiende eeuw voortzette. Maar gegevens hierover ontbreken, omdat de belastingen na 1700 vooral op het inkomen waren gebaseerd. Een andere bron zouden boedelinventarissen kunnen zijn. Prak heeft hier in zijn boek over de Leidse elite in de achttiende eeuw veel aandacht aan geschonken, maar trok geen conclusies die op een toename van het kapitaal van veertiggraden of burgerij zouden wijzen.⁶¹ Wel is duidelijk dat in het soort beleggingen toen veranderingen kwamen.⁶² Deze ontwikkeling van het afstoten van huizen en ander onroerend goed en het beleggen in obligaties en andere schulden van de overheid, viel trouwens al vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw te traceren.⁶³ Het was een betrekkelijk safe en gemakkelijke manier van kapitaalvermeerdering.⁶⁴ Het bezit van onroerend goed leverde in principe meer op, maar gaf – door de vele lasten en tegenslagen die de pachters in de achttiende eeuw ondervonden – veel meer problemen.

Door de toename van het vermogen kon in de zeventiende eeuw meer geld worden besteed aan het bouwen en verfraaien van huizen. Zo gaf mr. Jacob van Broeckhoven de bekende architect Arent van 's-Gravesande opdracht om het naar hem genoemde Broeckhovenhofje te bouwen.⁶⁵ Dezelfde stadsbouwmeester werd door mr. Willem I Paedts (1595-1669) aangetrokken voor de verbouwing van de woning Rapenburg 19.⁶⁶ In de tweede helft van de eeuw kocht de eveneens tot de hoogst aangeslagenen behorende mr. Gerard van Hogeveen (1611-1669) Rapenburg 38, dat ook door Van 's-Gravesande was ontworpen.⁶⁷ Net als Paedts en Van Hogeveen behoorde mr. Coenraad Ruijsch (1650-1731) tot de veertigraad en de welstandselite. Hij liet in 1689 zijn huis Pieterskerkgracht 9 verbouwen en voorzien van een toen uiterst moderne stucdecoratie.⁶⁸ Ook in de achttiende eeuw gingen plutocraten er toe over om hun woning volgens de nieuwste inzichten te verbouwen. In 1749-1752 liet de weduwe van de al eerder genoemde veertigraad mr. Johan Meerman, Catharina Adriana de la Court (1690-1752), de buitenkant en het interieur van Rapenburg 65 moderniseren, iets wat haar

vader Pieter de la Court van der Voort een generatie eerder ook al had gedaan.⁶⁹ Burgemeester Cornelis van Tol (1730-1780), bezitter van ruim een half miljoen gulden, paste in 1768 Breestraat 24 aan de eisen van de tijd aan.⁷⁰ Ook plutocraten die niet tot bestuurskringen behoorden, verfraaiden in de achttiende eeuw hun woning. Zo liet lakenkoopman Daniel van Eys (1688-1739) in 1732-1734 Oude Singel 118 grondig verbouwen, waarbij tevens het interieur werd gemoderniseerd.⁷¹ In dezelfde tijd kreeg Hooigracht 31 in opdracht van de eigenaar Jan Sandra (1695-1758) een nieuwe voorgevel.⁷²

Niet alleen de buitenkant van de huizen gaf een fraai aanzicht. In de woningen werd de leefstijl eveneens comfortabeler en aangenamer. In de zeventiende eeuw kregen verschillende huizen goudleerbehang en gingen sommige rijken over tot het aanleggen van collecties schilderijen en boeken.⁷³ Zo bezat dr. Gerard van Hogeveen (1587-1665) niet minder dan 163 schilderijen, niet alleen van de overal in Leiden populaire Jan van Goyen, maar ook van Rembrandt en Cornelis Cornelisz. van Haarlem.⁷⁴ De laatste schilder was favoriet bij rooms-katholieke en andere niet-gereformeerde rijken, zoals Johanna van der Beek (overleden in 1669), weduwe van Claas Jacobsz. van Leeuwen (1596-1648), en Jannetje Baltensdr. van Hoogmade (overleden in 1687), weduwe van de lakenbereider Jan Adriaansz. le Pla (overleden in 1664).⁷⁵ Een collectie van 237 stukken waar de roomse thematiek van afdruipt, werd bijeengebracht door Hendrik Bugge van Ringh (1615-1669).⁷⁶ Daaronder bevonden zich een Franciscus Borgia en Bonifatius met Clara, beide van de hand van Quirijn Gerritsz. van Brekelenkam, die tot dezelfde religie behoorde als de verzamelaar.⁷⁷

Ook in de achttiende eeuw brachten plutocraten collecties bij elkaar.⁷⁸ Zo kon mr. Adriaan Wittert (1672-1713), zoon van de al eerder genoemde rijkste Leidenaar uit 1675, pronken met schilderijen van Dou, Rubens en Fluwelen Breughel.⁷⁹ Een grote collectie bezat Robert de Neufville (1668-1735) – die zich dat kon permitteren, want hij liet meer dan een miljoen na.⁸⁰ Pieter de la Court van der Voort was eveneens een verwoed collectionneur.⁸¹

Toch lijkt het er op dat deze en andere plutocraten uit de achttiende eeuw zich minder bezighielden met het verzamelen dan met het doorbrengen van hun tijd op het platteland. Het eigendom (en het gebruik!) van een

Mr. Willem Paedts in 1656. Schilderij door A. Hanneman. Stedelijk Museum De Lakenhal, nr. 591.

buitenplaats was voor sommigen toen bijna een verplichting geworden.⁸² Dat gold voor de wel zeer rijke Esther Drolenvaux (1652-1724), weduwe van Pieter Dozy (1648-1712), die niet alleen verschillende speelhuisjes bezat, maar ook de hofstede Zijderveen, gelegen aan de Rijn onder Voorschoten.⁸³

Onder de eigenaars van een buitenplaats viel mr. Adriaan Wittert sr. enigszins uit de toon, toen hij voor *f* 95.000 kasteel Cronenburch aan de Vecht kocht en dat grondig liet verfraaien.⁸⁴ Ook mr. Diderik van Leijden van Leeuwen leefde op grote voet, want deze veertigraad verwierf in 1723 het grootste herenhuis van de provincie, zoals hij vol trots noteerde.⁸⁵ In datzelfde jaar bezat Wilhelmina van Bilderbeek (overleden in 1723), weduwe van de doopsgezinde lakenbereider François de Schregel, een buitenplaats aan de Rijndijk onder Zoeterwoude. Een kenner die gedurende meer dan

een halve eeuw landhuizen in Holland en Utrecht had bezocht, beweerde in 1764 dat Achthoven een van de fraaiste hofsteden was die hij had gezien.⁸⁶ De buitenplaats, ter waarde van f 10.000, lag in Leiderdorp en had een koepel op een eiland van waaruit het gezicht op de Rijn en de weilanden bijzonder mooi was. Bovendien lag er een boomgaard waar men perziken, abrikozen, pruimen en druiven teelde. Dit paradijsje van de kalkbrander Pieter van Lelyveld (1702-1777) had in de zeventiende eeuw aan Hendrik Bugge van Ringh toebehoord, die er kort voor zijn dood een zomerhuis had laten bouwen. Maar het bezit van een woning buiten de stad was voor rijken uit de zeventiende eeuw bepaald ongewoon.⁸⁷ Slechts een enkeling, zoals Gillis Steffensz. van Heussen (overleden in 1660) met Torenvliet onder het ambacht van Valkenburg, of de familie Schouwen van Endegeest met het kasteel waar zij hun tweede naam aan ontleende, bezaten belangrijke buitens.⁸⁸

Rijken uit de zeventiende eeuw met een behoefte om naar buiten te trekken, bezaten als regel niet meer dan een 'speeltuin'. Zelfs mr. Simon van Baersdorp (1593-1658), met bijna drie ton bepaald niet arm, bezat zo'n tuintje in Zoeterwoude, dat echter nog geen hectare groot was.⁸⁹ Ook dr. Gerard van Hogeveen en Alexander de Koningh (overleden in 1680), gegoed voor ruim twee ton, hadden niet meer dan een speeltuin. Bij Martin de Tombe scheen een soort overgang plaats te vinden naar iets mooiers, want zijn buitenverblijf was groot en hij bezat op dat terrein buiten de Rijnsburgerpoort onder Oegstgeest een fraaie vijver. Deze diende echter minder voor de mooie aanblik dan voor het wassen van het laken, waartoe hij enkele droogramen had geplaatst. Maar vele niet-gereformeerden, die zich in de zeventiende eeuw soms onderscheidden door een wat uitbundige levensstijl, hadden geen buitenplaats.⁹⁰ Onder de bezitters ervan bevond zich Cornelis Sprongh (1642-1706), rooms-katholiek en een aangetrouwd familielid van de kasteelheer Wittert, met Oosthout onder Voorhout.

Het bezit van een heerlijkheid was soms een teken van een wat uitbundige levensstijl. In de zeventiende eeuw konden vele rijke edelen die in Leiden woonden zich tooien met de titel 'heer'. Onder hen bevonden zich leden van het geslacht Mathenesse, zoals Johan (1547-1624), die de heerlijkheden Lisse, Giessen en De Weenard bezat, zijn gelijknamige neef (1595-1653), heer van Mathenesse, de Riviere, Opmeer en Zouteveen, en Willem (1579-

1622), heer van Rascourt. Andere voorbeelden zijn Cornelis van der Mijle (1547-1605), heer van der Mijle en Dubbeldam en van Sint Anthoniepolder, en Pieter Suys (1543-1603), heer van Grijsoord.⁹¹ Maar welgestelde burgers met een heerlijkheid waren in de zeventiende eeuw zeldzaam. Dat geldt met name voor de gereformeerden onder hen.⁹² Zo was de Vlaming Daniel van der Meulen (1554-1600) heer van Ranst en bezat dr. Gerard van Hogeveen de gelijknamige heerlijkheid in Delfland bij Nootdorp. Bij de laatste en de meeste anderen ging het om mensen die niet tot de gereformeerde kerk behoorden en dus geen openbare ambten mochten bekleden. Misschien konden zij door het bezit van een heerlijkheid en de daarmee verbonden rechten van toezicht op een dorp hun behoeften aan machtsuitoefening doen gelden. Rooms-katholieken onder hen waren het meest talrijk: zo bezat Nicolaas Corsteman (1613-1675), die tezamen met zijn broers en zusters Rapenburg 2 liet bouwen, de heerlijkheid Rodenburg.⁹³ Mr. Gerard Buitenweg (1573-1639) was heer van Nieuwkoop, Noorden en Achttienhoven, en Hendrik Bugge van Ringh mocht zich heer van Achthoven noemen. Mr. Adriaan Wittert sr. verwierf in 1696 de heerlijkheid Grijsoord en zijn zoon mr. Adriaan jr. voegde daar in 1710 Cronenburch en Loenen aan toe. Maar in de achttiende eeuw was het aantal rooms-katholieken met een heerlijkheid op de vingers van één hand te tellen.⁹⁴ Onder hen bevonden zich Cornelis Sprongh, die zich vrijheer van Hoogmade noemde, mr. Nicolaas Tjark jr., die dezelfde titel mocht dragen, en Johan Versijden van Varick (1713-1791), heer van Zijl en eigenaar van het gelijknamige slot. De meeste achttiende-eeuwse bezitters van een heerlijkheid waren echter gereformeerd. Onder hen was het aantal plutocraten echter klein.⁹⁵

Een wat opzichtige levensstijl kwam ook tot uiting in het bezit van een echte titel.⁹⁶ Mr. Diderik van Leijden van Leeuwen mocht zich rijksbaron en later zelfs rijksgraaf noemen.⁹⁷ Andere echte edelen waren Van den Boetzelaer, Van Panhuis en Van Wassenauer.⁹⁸ Sommige plutocraten waren niet afkomstig uit feodale families, maar droegen een titel die in het buitenland was gekocht. In Engeland was het niet moeilijk om zoiets fraais te verwerven. Daarom konden Robert de Neufville en mr. Dirk de Raedt (1691-1751) zich 'baronet' noemen.

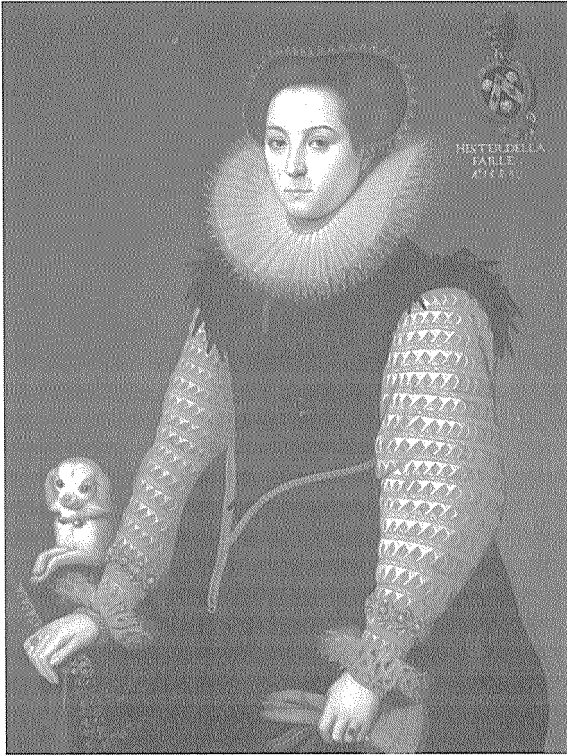
Ook verwantschap met een adellijk geslacht kon een burgerlijke familie meer aanzien doen verwerven. Zo trouwde Lydia van Lanschot (1625-1684),

dochter van de rijke patriciër Johan van Lanschot (1579-1651), met een baron van Lawick. In de familie van Leiden van Leeuwen kwamen eveneens verschillende huwelijken met edelen voor.⁹⁹ Maar gewone Leidse burgers waren niet erg gediend van dit soort verbintenissen.¹⁰⁰ Andere voorbeelden van een uitbundige levensstijl – zoals het bezit van een koets met zes paarden, het tooien van het rijtuig met de wapens van de eigenaar of het kleden van personeel in een livrei – kwamen zelden voor en werden evenmin gewaardeerd.¹⁰¹

Uitingen van een opvallende, wat aristocratisch aandoende levenswijze waren zelfs bij deze plutocraten dus een grote uitzondering.

Daniel van der Meulen en zijn vrouw
Hester della Faille in 1583. Anoniem
dubbelportret. Stedelijk Museum
De Lakenhal, B. 1337-1338.

Conclusie

In de periode 1574-1670, waarin Leiden een tijd van economische groei doormaakte, steeg het aantal rijken in absolute zin, maar het percentage van deze welstandselite nam langzamerhand af. Toen de economische activiteiten na 1670 verminderden, werd de groep armen kleiner, maar het is onmogelijk het aantal en het aandeel van de paupers in deze onderlaag van de samenleving vast te stellen.

De rijken woonden in het centrum van de stad in bonnen waarvan in een enkel jaar kan worden bepaald dat deze betrekkelijk homogeen waren. In de buitenwijken was de gemiddelde aanslag lager en kwamen waarschijnlijk naast de vele armen ook enkele grote ondernemers voor, die daar hun

Daniel van der Meulen

Daniel van der Meulen (1554-1600) was afkomstig uit Antwerpen dat hij in 1584, kort voor de verovering door de hertog van Parma, verliet. Van der Meulen kon in Bremen en later, vanaf 1591, in Leiden zijn protestantse geloof wel uitoefenen. In de Sleutelstad vestigde hij zich op Rapenburg 19, dat hij grondig liet verbouwen.

Van der Meulen was koopman en handelde niet alleen in textiel, maar ook in levensmiddelen en metalen. Zijn schepen voeren op Europese havens en ook op Afrika en Oost- en West-Indië. Hij bezat een uitgebreide bibliotheek met vooral historische en theologische werken. Door zijn vooraanstaande positie verkeerde Van der Meulen in het gezelschap van prins Willem I. Hij was een talenwonder, wat onder meer bleek uit zijn discussies met hoogleraren aan de Leidse universiteit.

Na zijn dood kwam Rapenburg 19, dat zeer verfijnd en volgens de laatste mode was ingericht, in handen van Daniels weduwe Hester della Faille (1558/1559-1634). Zij werd in 1601 aangeslagen voor f 120.000 en was daarmee een van de rijkste inwoners van Leiden.

Bronnen:

Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* 1 (Leiden 1986) 268-269, 276-283; G. Jongbloed-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600* 1: augustus 1584 - september 1585 (Den Haag 1986).

bedrijf uitoefenden. Vooral de textielnijverheid bood goede mogelijkheden om snel een fortuin te verdienen. Maar onder de meest welgestelden van Leiden was het aantal professionele bestuurders en vertegenwoordigers uit de vrije beroepen groter dan van ondernemers in de belangrijkste bedrijfssector van Leiden.

Plutocraten besteedden in de zeventiende eeuw als regel weinig geld aan uiterlijk vertoon. Zij legden zich vaak wel toe op het verfraaien van het interieur van hun woning of op het aanleggen van een bibliotheek of een collectie schilderijen. Als zij in het leven op het land waren geïnteresseerd, konden zij hun hartstochten uitleven op een speeltuin, een klein stukje grond met daarop een tuinhuisje. Alleen sommige rooms-katholieken lieten een opvallender levensstijl zien, mogelijk in de hand gewerkt doordat hun wensen om bestuursfuncties te bekleden niet konden worden gerealiseerd.

Pas in de achttiende eeuw vinden we bij de meeste plutocraten tekenen van een uitbundiger consumptie. Vaak bezaten welgestelden toen een buitenplaats en een koets om die te bereiken. Andere voorbeelden van een consumptieve geldingsdrang – zoals het bezit van vele koetspaarden, een heerlijkheid, een titel of het introuwen in adellijke families – behoorden tot de grote uitzonderingen. Dit soort gedrag werd ook door minder welgestelde Leidenaars als afkeurenswaardig of in ieder geval als bespottelijk gezien.

Noten

Van verwijzingen naar boedels en demografische gegevens is afgezien, omdat hierdoor het notenapparaat buitensporig omvangrijk zou worden.

1. Dick E.H. de Boer, '“Te vorgelinc geleit”'. Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de Middeleeuwen', in: Dick E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Z.p. 1982), (6-22) 8-9; R. Ladan, 'Leidse brouwers anno 1500', *Leids Jaarboekje* 81 (1989), (30-53) 31.
2. De Boer, 'Te vorgelinc geleit', 11. Ik volg hier de berekening van D.E.H. de Boer, 'Leiden in de Middeleeuwen', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991), (32-45) 38-39.
3. W.J. van den Berg en J.L. van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19 (1993) 202-203; Lee Soltow en Jan Luiten van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam 1998) 38-39.
4. Ibidem, 202.
5. De Boer, 'Te vorgelinc geleit', 9-10.
6. Het gaat hier vooral om problemen van conversie van de bestanden waarvan de apparatuur niet meer geschikt is om de gegevens te bestuderen. Hopelijk wordt het, door bijvoorbeeld te scannen, mogelijk deze data alsnog te analyseren.
7. R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978), (1-42) 25-26; de bron is SA II, inv.nr. 3989.
8. Van Maanen, 'De vermogensopbouw', 26-30.
9. F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G.-Bijdragen* 19 (1975) 137-216. De Leidse studenten Dirma van Eck en Hans Peter Ros, alsmede Berry Feith en Michel van Gent bewerkten, resp. in 1996-1997 en 1997-1998, onder mijn leiding in het kader van het Transnationaal Opleidingsprogramma het kervenregister, Gemeentearchief Leiden (GAL), Secretariearchief 1574-1816 (SA II), inv.nr. 3504.
10. Daelemans, 'Leiden 1581', 149-151; Van Maanen, 'De vermogensopbouw', 11.
11. Het aantal huizen staat bij Daelemans, 'Leiden 1581', 212.

12. Daelemans, 'Leiden 1581', 165-166.
13. Dirk Jaap Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795', in: Jaap Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996), (39-85) 41-42.
14. Ibidem, 65.
15. Van Maanen, 'De vermogensopbouw', 14.
16. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II: De nieuwe tijd* ('s-Gravenhage 1939) 177-178 (gedwongen lening van 1599: mogelijk gaat het om SA II, inv.nrs. 3986-3987), 964-954 (kohier 1623: vrijwel zeker SA II, inv.nr. 4336) en 968-969 (kohier 1675: waarschijnlijk SA II, inv.nrs. 4392-4394).
17. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 42, 63.
18. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II*, 965-967; het Amsterdamse cijfer slaat op het jaar 1631.
19. Ibidem, 966, zocht hier de verklaring.
20. Van Maanen, 'De vermogensopbouw', 9, 16-17; Gerrit Jan Peltjes, *Leidse lasten. Twee belastingkohieren uit 1674* (Leiden 1995). Het gaat bij het kohier van 1601 om het gemiddelde vermogen en in 1674 om de aanslag in de 200ste penning (SA II, inv.nr. 4387). Het vermogen van de aangeslagenen in dat laatste jaar is te bepalen door de bedragen met tweehonderd te vermenigvuldigen.
21. Van Maanen, 'De vermogensopbouw', 19.
22. Ibidem, 21.
23. Donald Haks, *Huwelijck en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 192.
24. Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 423.
25. S. Hart, 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18de eeuw', in: S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht 1976) 190.
26. H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam/ Dieren 1985).
27. SA II, inv.nrs. 4033-4034. W.F.H. Oldewelt, 'De beroepsstructuur van de bevolking der Hollandse stemhebbende steden volgens de kohieren van de familiegelden van 1674, 1715 en 1742', *Economisch Historisch Jaarboek* 24 (1950) 89 maakte een indeling in categorieën.
28. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985) 268 trok terecht deze conclusie, overigens nadat hij op p. 114 wel gebruik had gemaakt van deze bron.
29. Prak, *Gezeten burgers*, 268-271.
30. Oldewelt, 'De beroepsstructuur', 89 vatte de gegevens samen. H.J.H. Mooren maakte een samenvatting van deze data, voor het gebruik waarvan ik hem dank zeg.
31. De gegevens bij Van den Berg en Van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid', 212-213 wijzen hier ook op.

32. H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985). Vergelijk ook H.J.H. Mooren, 'De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1992 (Leiden 1992) 18-75, en de reactie daarop door H.D. Tjalsma, *ibidem*, 76-79.
33. Zie daarvoor: H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, 29.
34. Zie ook de gegevens bij Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 59.
35. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', 39-40.
36. Ik trek deze conclusie door de gegevens van Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', 27-28 en 39-40 te combineren.
37. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 65.
38. *Ibidem*, 66.
39. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', 31-33.
40. *Ibidem*, 32; Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden', in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning* (87-104), 101-102. De gezinssamenstelling voor de bededen van het Huiszittenhuis in 1750 geeft G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bededen, 1750-1854* (Hilversum 1994) 263-264.
41. Pot, *Arm Leiden*, 191-192.
42. *Ibidem*, 192-193.
43. *Ibidem*, 208.
44. *Ibidem*, 209-248 geeft een uitgebreid overzicht van deze vormen van overleven.
45. Zie voor prostitutie ook D.J. Noordam, 'Uit armoede of door verleiding? De wereld van de Leidse prostituées in de achttiende eeuw', in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, 105-116, 176-180.
46. Bijvoorbeeld de weduwen De Bij, Van der Graft en Gael.
47. Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/ Apeldoorn 1996) 201-202.
48. Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) 79-83; Dirk Jaap Noordam, 'Textielondernemers en het Leidse patriciaat, 1574-1795', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 20-36.
49. Noordam, *Geringde buffels*, 79-85; Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 70-72; Noordam, 'Textielondernemers'; Prak, *Gezeten burgers*, 128-130.
50. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* II, 971-974.
51. *Ibidem*, 971.
52. Zie voor andere voorbeelden Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 65-70 en Noordam, *Geringde buffels*, 85-90.
53. Een ander voorbeeld van een minder welgestelde maar ook sterk stijgende koopman was Simon Drolenvaux, zie Noordam, 'Textielondernemers', 31-32.
54. De roomse familie Sprongh is een duidelijke uitzondering op deze regel, zie Noordam,

- 'Textielondernemers', 27. Andere voorbeelden van plutocratische textielproducenten geeft Noordam, 'Textielondernemers', 28-29.
55. Noordam, *Geringde buffels*, 87-90.
56. E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert* ('s-Gravenhage 1914) 1540-1626 voor deze tak van de familie.
57. Zie voor hem [W.J.J.C.] Bijleveld, 'Le Breton van Doeswerff', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938), k. (422-423) 423; Prak, *Gezeten burgers*, 282 geeft nog andere voorbeelden.
58. Noordam, 'Textielondernemers', 21-23.
59. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 69 voor de allochtonen onder hen.
60. Zie voor een overzicht van de vele tientallen uiterst gegoede Leidenaren in deze eeuw Prak, *Gezeten burgers*, 276-282.
61. Ibidem, 111-117.
62. Ibidem, 117-128, 276-281.
63. Noordam, *Geringde buffels*, 90-92.
64. Prak, *Gezeten burgers*, 141-149, 284-285.
65. Noordam, *Geringde buffels*, 95-96.
66. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* i: *Groenhazenburch* (Leiden 1986) 269, 283-285.
67. Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* vi: *Het Rijk van Pallas* (Leiden 1992) 252, 269-271.
68. J.F. Dröge, *De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Pieterskerkgracht* 9 (Leiden 1982) 28-29; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* iv: *Leeuwenhorst* (Leiden 1989) 81; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* v: *'s-Gravensteyn* (Leiden 1990) 503.
69. Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* v, 285, 324-391.
70. Jan Dröge, Evelyn de Regt en Pieter Vlaardingerbroek (red.), *Architectuur & monumentengids Leiden* (Leiden 1996) 130.
71. Ibidem, 148.
72. Ibidem, 140.
73. Zie voor enkele andere dan hier te noemen voorbeelden Noordam, *Geringde buffels*, 97-100 en Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 78-79.
74. C. Willemijn Fock, 'Kunstbezit in Leiden in de 17de eeuw', in: Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* v (3-36) 10-11.
75. Ibidem, 9-10, waar echter niet op Van Haarlem wordt gewezen.
76. Ibidem, 7, 10, 25.
77. Zie voor Van Brekelenkam E.J. Sluijter, M. Enklaar en P. Nieuwenhuizen, *Leidse fijnschilders. Van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge, 1630-1760* (Zwolle/Leiden 1988) 80-93.
78. Prak, *Gezeten burgers*, 219-221.
79. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert*, 1596-1597; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* iii: *Meyenburch* (Leiden 1988) 464-466.

80. Prak, *Gezeten burgers*, 317 (noot 103).
81. Ibidem, 220; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* vi, 285.
82. Prak, *Gezeten burgers*, 235-241; Dirk Jaap Noordam, 'Leidenaren en hun buitenverblijven in de vroegmoderne tijd', in: Jan de Jongste, Juliette Roding en Boukje Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999) 15-39.
83. Zie voor hen: G.J. Dozy, *De familie Dozy. Genealogie en geschiedenis* ('s-Gravenhage 1911) 25-31.
84. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert*, 1593-1626; Prak, *Gezeten burgers*, 140, 239; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* iii, 465.
85. Prak, *Gezeten burgers*, 207.
86. Gegevens over deze buitenplaats zijn te vinden in GAL, familiearchief Hubrecht, inv.nrs. 1137, 1232.
87. Noordam, *Geringde buffels*, 100-101 voor voorbeelden van speeltuinen en buitenplaatsen; andere voorbeelden van buitenplaatsen in Dirk Jaap Noordam, 'De elite van Zuid-Holland', in: Jos Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000), (13-21) 19-20.
88. Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* iv en v, 601, 628-636 (Van Heussen); J. Dröge, *Kasteel Endegeest. Een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners* (Utrecht 1993).
89. Vermogens bij Noordam, *Geringde buffels*, 88.
90. De al genoemde Bugge van Ringh en de weduwen Van Leeuwen en Le Pla bezaten, volgens hun boedelinventaris, geen buitenplaats.
91. H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Den Haag 1984) 150-152 geeft ook verschillende edelen die in 1599 in Leiden woonden en allen een heerlijkheid bezaten; zie verder Noordam, *Geringde buffels*, 101.
92. Onder hen bevonden zich leden van de familie Goes: Detlev H.H. van Heest en Lambertus van Poelgeest, 'Leydenaars en hun heerlijke titels', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) (119-138), 131; Noordam, *Geringde buffels*, 101.
93. Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* ii: *De Paplepel* (Leiden 1987) 78-79, 87.
94. Van Heest en Van Poelgeest, 'Leydenaars en hun heerlijke titels', 136.
95. Ibidem, 130-136: alleen leden van het geslacht Van Leijden, Meerman en Van den Steen waren – voor zover nu bekend – zeer welgesteld.
96. Ibidem, 130-135; Prak, *Gezeten burgers*, 247-248 en de al genoemde voorbeelden van de Van Wassenaers, Van Spangen en De la Torre.
97. Prak, *Gezeten burgers*, 248.
98. Ibidem, 369-422.
99. Noordam, *Geringde buffels*, 67-68.
100. Prak, *Gezeten burgers*, 179, 207.
101. Ibidem, 233-235; Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* v, 505.

De onderkant van de Leidse samenleving 1750-1854

PETER POT

Inleiding

Lopend langs de monumentale panden in de Leidse binnenstad vergeten we maar al te gemakkelijk de reputatie die Leiden heeft als het gaat om armoede. De rijk geornamenteerde voorgevels, marmeren trappen en het prachtig gestileerde smeedwerk zijn dominante herinneringen aan de rijkdom die de stad in vroeger eeuwen kende.

Het leven in de prachtige panden aan het Rapenburg, de Breestraat en de Hooglandsekerkgracht was echter slechts weggelegd voor een kleine minderheid van de Leidse bevolking. Leiden wordt vooral met armoede geassocieerd. Vraag een Leidse bejaarde naar zijn of haar jeugd en de kans is groot op verhalen over het zware leven van de – al of niet werkloze – arbeiders in de textiel- of conservenfabrieken die in het verleden zo'n belangrijke rol speelden in de economie van de Sleutelstad. Feiten ondersteunen die associatie. Zo werd de stad pas recentelijk van haar artikel 12-status verlost, waardoor de rijksoverheid niet langer meekijkt over de schouder van het Leidse gemeentebestuur bij de besteding van middelen. In 1990 kondigde de gemeente een onderzoek aan naar de armoede onder de Leidse bevolking als onderdeel van het beleid op het gebied van de sociale vernieuwing. Naar schatting zou het gaan om één op de vijf inwoners, wat zou betekenen dat 20.000 mensen op of onder de grens van het bestaansminimum zaten.¹

Kwantificering van armoede en uitspraken over het leven aan de onderkant van de maatschappij zijn lastig. Geldt dat voor het heden, het is nog in versterkte mate het geval als we over het verleden spreken. Historische studies hebben lange tijd weinig bijgedragen om die lacune op te vullen. De geschiedkundige literatuur over armoede in Nederland (en Europa) kenmerkte zich lange tijd door publicaties die op basis van vooral beschrijvingen van de

instellingen van sociale zorg de problematiek van armoede aan de orde stellen. Deze studies besteedden bovendien vaak relatief veel aandacht aan de tijdgenoten die aan de goede kant van de maatschappij zaten en vaak uitgesproken meningen hadden over de oorzaken en gevolgen van de slechte omstandigheden waarin ‘het graauw’ – een van de termen waarmee de massa werd aangeduid – verkeerde.²

Er is weinig onderzoek gedaan naar levensstandaard, armoede, de economische betekenis van de bedeling voor de armen en de relatie tussen deze drie onderwerpen.³ Ook onderzoek naar de bedeelden zelf is zeldzaam, terwijl studies waarin deze onderwerpen geïntegreerd worden bestudeerd, vrijwel ontbreken.

Leiden was daarop tot voor enkele jaren geleden geen uitzondering. Dat is opmerkelijk, omdat deze stad in de pre-industriële tijd tot de grootste steden van ons land behoorde. Met name in de achttiende eeuw werd Leiden getroffen door een dramatische achteruitgang van de textielindustrie, de kurk waarop de Sleutelstad economisch dreef. Leiden had daardoor vermoedelijk ook omvangrijke sociale problemen. De stijgende prijzen van met name de eerste levensbehoeften in de loop van de achttiende eeuw maakten deze situatie alleen maar erger.

In mijn enkele jaren geleden gepubliceerde proefschrift *Arm Leiden* komen de levensstandaard, de armoede, de economische betekenis van de bedeling en de bedeelden in hun onderlinge samenhang voor het tijdvak 1750-1854 aan de orde.⁴ Drie vragen staan daarbij centraal: hoe ontwikkelde de levensstandaard van de Leidse bevolking zich? Konden mensen van de bedeling rondkomen? En wat was de positie van de bedeelden binnen de Leidse samenleving: behoorden zij tot de arbeidersklasse of vormden zij een aparte groep die door sommige historici een ‘lompenproletariaat’ wordt genoemd?

Dit artikel vat de conclusies van deze studie beknopt samen. Het onderzoek richt zich op de periode 1750-1854. Het belangrijkste argument voor juist het midden van de achttiende eeuw als beginpunt is een uitgebreide studie naar Leiden in die periode, die een goede basis vormde voor verder onderzoek.⁵ Bovendien begonnen de prijzen van de belangrijkste levensmiddelen pas echt te stijgen in de tweede helft van de achttiende eeuw. De invoering van de eerste Armenwet in 1854 is een logisch eindpunt.

De Nieuwstraat met Jodenmarkt.
Tekening in kleur door Jacob
Timmerman, 1788. GAL, PV 5981-1.

Leiden in het tijdvak 1750-1854

Leiden behoorde in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw tot de grootste steden van Nederland. De stad vervulde een duidelijke centrumfunctie voor de omliggende dorpen, iets dat onder meer tot uitdrukking kwam in de markten die wekelijks in de stad werden gehouden.⁶ Vooral boeren boden daar hun producten te koop aan, terwijl zij zelf goederen kochten die in hun woonplaats niet verkrijgbaar waren.

Op economisch gebied was sprake van grote veranderingen tussen 1750 en 1854. De textielindustrie, die de Leidse economie in de loop van de eeuwen steeds meer was gaan domineren, verloor na circa 1670 steeds meer terrein op de concurrentie. Als gevolg daarvan was er in de loop van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw steeds minder werk in deze sector van de economie. Voor de werkgelegenheid had dat grote consequenties. Het belangrijkste gevolg van de recessie in de textielindustrie was een forse achteruitgang van de Leidse bevolking, die met name in de

eerste helft van de achttiende eeuw massaal de stad verliet op zoek naar werk. De daling van de werkgelegenheid in de textiel werd gedeeltelijk gecompenseerd door de opkomst van de dienstensector.

In Leiden leefden net zoals tegenwoordig inwoners van allerlei pluimage: rijk en arm, ondernemers en ambtenaren, soldaten en studenten. Een groot verschil met nu is dat in ons land hogere en lagere sociale groepen vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ook in de tweede helft van de achttiende, nog naar prestige en welstand werden onderscheiden in de vorm van standen. De standenindeling kende talloze sub-standen, maar de meeste historici hanteren een driedeling: gegoeden, middenstand en arbeiders.⁷ De diverse standen weken in tal van opzichten van elkaar af. De verschillen tussen de gegoeden en de arbeiders vielen het meest in het oog.

De elite van de stad bewoonde in de achttiende eeuw indrukwekkende panden aan bij voorkeur het Rapenburg, de Breestraat of het Steenschuur. Niet ver van de huizen waarin de maatschappelijke top woonde, leefden de arbeiders. Zij verdienden een karig inkomen door lange werkdagen in onder meer de textiel fabrieken en de bouwnijverheid. De gewone Leidenaars bewoonden kleine, bedompte huisjes aan bijvoorbeeld de Oranjejacht, de Waardgracht, in de Bouwelouwensteeg of de Paradijssteeg. Voor hen geen riant diner bereid door personeel, maar een eenvoudige en eenzijdige maaltijd. Hun kleding kochten zij op de lorrenmarkt in de Nieuwstraat bij de Middelweg.

De genoemens van de laagste sociale groepen bestonden uit niet meer dan het roken van een pijpje op een bank voor hun huis en vissen, in het bijzonder op paling door middel van het zogenoemde 'peuren', waarmee het voedselpakket werd aangevuld. Een groot deel van het sociale leven van de arbeiders speelde zich af in en rond de kroeg. Met name 'vaantjes', een typisch Leids begrip in de achttiende eeuw, waren populair. Deze tapperijen waren eigenlijk bedoeld om alleen bier te verkopen voor huiselijke consumptie, maar verschillende vaantjesmannen hadden hun ruimte ingericht als kroeg waar hun klanten konden kaartspelen en kegelen.⁸ Gegevens over Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw tonen een zeer hoge inkomensongelijkheid. Een kleine groep puissant rijke Amsterdammers leefde te midden van een massa die in armoede was gedompeld.⁹ Informatie over de verdiensten van de totale Leidse bevolking ontbreekt voor het tijdvak

1750-1854. Cijfers over de welstandsverdeling in de Sleutelstad rond 1750 laten inderdaad grote verschillen zien tussen arm en rijk, maar toch was de verdeling van de welstand over de bevolking minder geprononceerd dan in Amsterdam.¹⁰

Armoede in de pre-industriële periode

Arm betekent niet overal en altijd hetzelfde; de tegenwoordige armoede in Europa is bijvoorbeeld moeilijk te vergelijken met die in Afrika. Hetzelfde geldt als we armoede in heden en verleden vergelijken. De cijfermatige kant van armoede is weliswaar nog weinig onderzocht, maar toch is duidelijk dat de armoede in de pre-industriële tijd van een andere orde was dan die waarvan tegenwoordig in ons land sprake is, zowel wat betreft de omvang als de mate. Armoede trof vermoedelijk niet alleen veel meer mensen gedurende langere tijd, maar kon zelfs het bestaan bedreigen. Dit hing vooral samen met de grote afhankelijkheid van de prijzen van de belangrijkste voedingsmiddelen die bij het gewone volk bestond. Slokte de dagelijkse portie brood of aardappelen zelfs bij gematigde prijzen al een aanzienlijk deel van het budget op, perioden met hoge prijzen zorgden ervoor dat zelfs arbeiders met regelmatige inkomsten onder de armoedegrens terechtkwamen.

Dure levensmiddelen waren de belangrijkste, maar niet de enige oorzaak van verarming. Ook veranderingen in de Europese economie waren daarvoor verantwoordelijk. Steeds meer mensen gingen hun dagelijks brood verdienen door loonarbeid in plaats van als zelfstandig ondernemer. Volgens Ch. Tilly ontving omstreeks 1500 ongeveer 30 procent van de Europeanen loon, rond 1800 was dat al gestegen tot 67 procent, terwijl omstreeks 1900 70 procent van hen in loondienst was.¹¹ Een proces dat steeds grotere groepen mensen sterk afhankelijk maakte van anderen. C. Lis heeft voor Antwerpen laten zien dat dit proces van proletarisering – waarbij kleine ambachtslieden tot loonarbeid overgingen – hand in hand ging met verarming.¹²

De meeste Europeanen in de pre-industriële tijd leefden op de rand van de armoedegrens of zelfs daaronder. De overgrote meerderheid van hen was niet in staat om financiële reserves aan te leggen voor slechte tijden en was daarvoor geheel afhankelijk van het inkomen dat zij verdienden. 's Winters hadden velen het daardoor dan ook moeilijk. Met name op het platteland

of in steden waar het aanbod van arbeid sterk afhing van de seizoenen, betekenden de wintermaanden een periode waarin velen die het hoofd normaliter net boven water hielden, tot armoede vervielen.

Of mensen tot armoede vervielen, was ook sterk afhankelijk van de gezinssituatie waarin zij verkeerden. De fase van de gezinscyclus waarin een gezin zich bevond, was van grote invloed op de vraag of verarming optrad.¹³ Een jong getrouwd stel kon relatief gemakkelijk rondkomen wanneer beide partners inkomsten binnenbrachten. Jonge kinderen die slechts geld kostten, maakten dat al moeilijker. Hetzelfde geldt voor de laatste fase van de gezinscyclus, waarin ouderdom en ziekte voor relatief veel uitval zorgden.

Levensstandaard

Hoe zag het leven er aan de onderkant van de Leidse samenleving uit? Bij het beantwoorden van die vraag komen we al snel bij het begrip levensstandaard. Een term waarachter een complex van begrippen schuilgaat. In de eerste plaats de materiële positie van de bevolking en kwantitatieve aspecten zoals prijzen, lonen en consumptiecijfers. Maar ook de geldende normen van het levenspeil en zaken als geboorte- en sterfteratio's, gezondheid, hygiëne, huisvesting en tal van andere kwalitatieve zaken.¹⁴

De complexiteit van het begrip levensstandaard draagt ertoe bij dat historisch onderzoek naar dit onderwerp eveneens moeilijk is. Gebrek aan gegevens noodzaakt tot een nadruk op vooral kwantitatieve aspecten. Met name door bestudering van de verhouding tussen lonen en prijzen wordt duidelijk in hoeverre er sprake was van stijging, daling of stabiliteit van de koopkracht, die de belangrijkste indicator vormt voor de ontwikkeling van de levensstandaard. Het gaat hier echter om de ontwikkeling van de levensstandaard in relatieve zin. De vraag hoe hoog de levensstandaard in absolute zin was, is een vraag van een heel andere orde. Bovendien – het kan niet vaak genoeg worden benadrukt – blijven tal van factoren die wel degelijk invloed hadden op de levensstandaard buiten beschouwing.

Beginpunt bij bestudering van de levensstandaard vormen logischerwijs de inkomsten uit arbeid. Over lonen in het verleden weten we nog betrekkelijk weinig. Al in zijn inaugurele rede in 1976 stelde J.A. Faber vast dat het in de historiografie droevig is gesteld met gegevens over lonen.¹⁵ Er waren

niet meer dan spaarzame, veelal incidentele en fragmentarische loongegevens van uiteenlopende kwaliteit voor enkele lokale beroepsgroepen beschikbaar. Sinds die tijd is de situatie enigszins verbeterd door onder meer publicaties van L. Noordegraaf en H. Nusteling.¹⁶

Hoewel de economisch-historicus N.W. Posthumus in zijn studie over de Leidse lakenindustrie¹⁷ ook aandacht heeft geschonken aan de ontwikkeling van de lonen, is wat betreft Leiden op dit gebied helaas toch nog steeds sprake van een lacune in de historiografie. Door gebrek aan bronnen zal deze waarschijnlijk nooit worden opgevuld. De enige categorie loontrekkenden waarvoor Posthumus vrijwel volledige loonreeksen heeft kunnen samenstellen, waren namelijk mensen die in dienst van de stad werkten. De stedelijke arbeiders maakten echter maar een klein gedeelte uit van de Leidse beroepsbevolking.¹⁸ Bovendien bevonden deze werklieden in min of meer vaste overheidsdienst zich in een geprivilegieerde positie ten opzichte van bijvoorbeeld textielarbeiders, die hun lonen in onderhandeling met hun werkgevers moesten vaststellen.¹⁹

In het algemeen worden in studies over de loonontwikkeling de lonen van bouwvakarbeiders als maatstaf gebruikt. Dit gebeurt in de eerste plaats omdat deze beroepsgroep in de pre-industriële tijd meestal een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking uitmaakte. Bovendien is het slechts van deze categorie loontrekkenden mogelijk loonreeksen op te stellen, niet alleen omdat hiervoor voldoende bronnen beschikbaar zijn, maar vooral omdat de loonopgaven in de bronnen vaak zodanig zijn gespecificeerd dat het loon per tijdseenheid (dag- of weekloon) kan worden vastgesteld.

Een derde argument om bouwvaklonen te gebruiken is het feit dat zij 'sociaal-representatief' zijn: zij betroffen de volledige dagtaak en voor bouwvakkers was loon in natura vrijwel uitgesloten, met uitzondering van het bier- of drinkgeld.²⁰ Voor de stad Leiden is het gebruik van bouwvaklonen als representatieve indicatie voor de nominale beloning van de beroepsbevolking echter niet zonder haken en ogen. De beroepsbevolking van de Sleutelstad was gedurende de gehele onderzoeksperiode voor het grootste gedeelte werkzaam in de textielindustrie. Maar loonopgaven van textielarbeiders zijn voor de periode 1750-1854 slechts incidenteel voorhanden. Daarnaast geldt de kanttekening dat de lonen die worden genoemd in rekeningen van ambachtsbazen aan opdrachtgevers niet de ontvangen lonen betreffen; in

Tabel 1. Loonkosten van timmerlieden en metselaars in Alkmaar, Leiden en Amsterdam in een vijftal jaren, 1750-1850, in stuivers.

jaar	timmermansknecht			metselaarsknecht		
	Alkmaar	Leiden	Amsterdam	Alkmaar	Leiden	Amsterdam
1750	24	24	–	24	24	–
1775	26	24	–	26	24	30
1800	26	24	–	26	–	30
1825	26	24	–	26	24	30
1850	26	26	–	26	–	30

de rekeningen staan loonkosten, waarvan de werknemers slechts een gedeelte ontvingen. Dat vraagt om enige reserve bij conclusies over ‘de’ loonontwikkeling van ‘de’ Leidse lonen op basis van bouwvaklonen.

Analoog aan wat voor andere steden is geconstateerd ten aanzien van lonen in de tweede helft van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw, vertoonden ook in Leiden de lonen van ambachtslieden een opmerkelijke starheid. Gedurende een tijdvak van meer dan een eeuw bleven de nominale lonen vrijwel op hetzelfde niveau. Pas in het tweede kwart van de negentiende eeuw was er sprake van marginale veranderingen.

In de tabellen 1 en 2 is voor diverse categorieën bouwvakkers voor een aantal steekjaren het zomerloon – het hoogste seizoensloon – weergegeven, dat werd uitbetaald in de periode van omstreeks 15 maart tot 1 oktober. Ze zijn gecombineerd met vergelijkbare dagloongegevens uit Amsterdam en Haarlem. Op basis van deze vergelijking zou bijvoorbeeld duidelijk kunnen worden of hogere lonen elders een stimulans kunnen hebben gevormd voor mensen om Leiden te verlaten. De gegevens zijn overigens niet zonder meer met elkaar te vergelijken.²¹

Vergelijking van de loonkosten van timmermans- en metselaarsknechts leert dat deze kosten in Alkmaar en Amsterdam hoger waren dan in Leiden. Pas door de stijging van de lonen in het laatste decennium van de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen de Leidse loonkosten op het niveau van de Alkmaarse, maar ze bleven lager dan die in Amsterdam. Ook bij de opperlieden en schilders was sprake van relatief lage loonkosten in Leiden

Tabel 2. Loonkosten van opperlieden en schilder knechts in Alkmaar, Leiden en Amsterdam in een vijftal jaren, 1750-1850, in stuivers.

jaar	opperman			schildersknecht		
	Alkmaar	Leiden	Amsterdam	Alkmaar	Leiden	Amsterdam
1750	16	16	21	24	24	—
1775	18	16	21	26	24	—
1800	18	16	21	—	24	28
1825	—	16	21	24	27	28
1850	18	20	21	24	27	28

ten opzichte van Alkmaar en Amsterdam. Door de al genoemde verhoging in Leiden streefden deze de Alkmaarse loonkosten zelfs voorbij. Amsterdam bleef echter ook hier onbetwiste koploper.

Een goede verklaring voor het relatief lage peil van de Leidse loonkosten is moeilijk te geven. Diverse oorzaken kunnen daaraan ten grondslag hebben gelegen. De bemoeienis van het Leidse stadsbestuur of de invloed van de gilden kunnen hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Meer voor de hand liggend zijn de hogere kosten van levensonderhoud in Amsterdam ten opzichte van Leiden, terwijl ook de verhouding tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt een rol zal hebben gespeeld bij de hoogte van de lonen.

Bij het onderzoek van de levensstandaard en bij koopkrachtberekeningen is het van groot belang te weten hoe het beschikbare inkomen in de pre-industriële tijd werd besteed. Maar ook hier duikt het gebrek aan bronnen op; bieden archieven van aanzienlijke families wellicht houvast voor een impressie van het bestedingspatroon, voor de grote massa is zulk materiaal niet of nauwelijks beschikbaar.

Toch mag op basis van de literatuur over arbeidersbudgetten ten tijde van het Ancien Régime en de eerste helft van de negentiende eeuw worden aangenomen dat het grootste deel van de huishoudens zo'n 70 à 80 procent van het inkomen voor de aankoop van voedsel reserveerde. Aan huur, de op een na grootste post, werd gemiddeld rond de 10 procent uitgegeven. De rest van het inkomen werd besteed aan licht en verwarming, kleding, dranken en overige benodigdheden.²²

Door het grote belang van voedsel, zullen de levensstandaard en de koopkracht in hoge mate zijn bepaald door de prijsbeweging van de belangrijkste voedingsmiddelen. Volgens Th. van Tijn werd tot circa 1870 de afwisseling van goede en slechte tijden zelfs bepaald door het prijspeil van de belangrijkste levensmiddelen en niet door de ontwikkeling van de economische activiteit. De op- en neergang van het economisch leven had in het algemeen te weinig effect op de inkomens om de invloed van de voedselprijzen uit te schakelen. Van Tijn gaf dit verband de naam 'pré-(modern)industriële levensritme'.²³ Onderzoek van A. Knotter en H. Muskee heeft bevestigd dat inderdaad sprake was van de door Van Tijn geschetste dominantie van de levensmiddelenprijzen met betrekking tot de levensstandaard.²⁴

Alleen, van welke voedingsmiddelen kunnen het best de prijzen worden geanalyseerd voor onderzoek naar de ontwikkeling van de levensstandaard? Op de markten en in de winkels in Leiden werden tal van soorten graan, groente en vlees verkocht. Dat het menu in principe gevarieerd kon zijn, blijkt ook uit consumptiegegevens van het Leidse Heilige Geest-Weeshuis in de achttiende eeuw. Producten als vlees, grutten, witte of bruine bonen, erwten, aardappelen, rijst, boter, kaas en eieren kwamen regelmatig voor in de maaltijden van de wezen die deze instelling onder haar hoede had.²⁵ In de laatste decennia van de achttiende eeuw moest er worden bezuinigd en was er sprake van aanzienlijke veranderingen in het voedselpatroon. Met name de consumptie van relatief dure producten als vlees, boter en kaas daalde ten gunste van goedkopere voedingsmiddelen als grutten en aardappelen.²⁶

Dat de Leidse armen een gevarieerde voeding hadden, lijkt niet waarschijnlijk. Coronel schrijft over 'de' Leidse arbeider, die niet per se arm hoeft te zijn geweest:²⁷

Aardappelen en meelspijzen, van de slechtste kwaliteit en slecht toebereid, is zijn dagelijks voedsel. Het gebruik van vet en boter beperkt zich gewoonlijk tot een maximum van 1 ons per week voor een gezin van 5 leden. Het vleeschverbruik heeft alleen onder de meest verdienende gezinnen en dan als uitzondering plaats... Het gebruik van visch is beperkt tot een zootje drooge visch, scharretjes of afval van zoutevisch, of bokking, met een azijn- of karnemelksous smakelijk gemaakt.

Onderzoek naar pre-industriële consumptiepatronen heeft aangetoond dat (rogge)brood en vooral aardappelen in de periode 1750-1854 de belangrijkste

"De melaatsche met de lazarusklep." Ets
door J.P. Kikkert, omstreeks 1798.
GAL, PV 36850.

Voor Leiden zijn budgetgegevens voor zover bekend niet bewaard gebleven. Een voorbeeld uit Amsterdam geeft een impressie van het budget van een arbeidersgezin. Over de representativiteit van het budget is niets bekend. Het grote belang van de uitgaven aan voedsel komt hieruit wel sterk naar voren.

Uitgaven van het gezin van een ambachtsman uit Amsterdam in 1855. Gezinssamenstelling: man, vrouw en drie jonge kinderen.

Weekhuur voor een kamer of kelder	f 1,00
3 rogge- of tarwebroden	f 2,25
Eén pond boter (de slechtste)	f 0,60
7 maal 5 kop aardappels à 27 cent	f 1,89
Groenten (kool, wortels etc.)	f 0,50
Water	f 0,30
Melk	f 0,20
Koffij, suikerij en thee	f 0,50
Eén pond vet	f 0,50
1 pond zout	f 0,12
½ kan olie	f 0,25
Zeep, blauwsel, stijfzel	f 0,14
Hout en turf	f 0,75
Saaijet, garen en band	f 0,10
Tabak en barbier	f 0,20
Schoenlappen en andere reparaties	f 0,50
Totaal	f 9,80

Bron:

Giele, *Arbeidersleven in Nederland*, 42. Een kop is een inhoudsmaat voor een liter, "saaijet" is een wollen stof. Ook in Leiden bestond de mogelijkheid om duinwater te kopen, dat per boot werd aangevoerd uit de omgeving van Amsterdam. Dat echt arme gezinnen water kochten, lijkt vrij onaannemelijk.

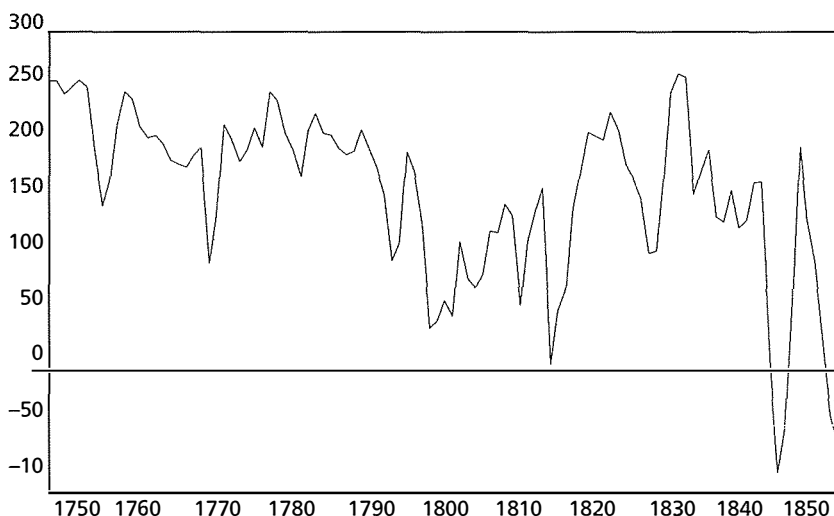
onderdelen vormden van het dieet van de massa. Vooral de aardappel speelde daarin een belangrijke rol. De knol vormde niet alleen een voedzamer bijdrage aan het dieet dan brood, maar was bovendien veel goedkoper. In tegenstelling tot wat van elders bekend is, werd de aardappel in Leiden al vroeg in de achttiende eeuw op grote schaal gegeten. De knol was reeds in 1715 marktproduct en het volume van de consumptie was zo groot dat bijvoorbeeld bakkers al rond het midden van de achttiende eeuw daarvan de negatieve gevolgen ondervonden. De stijgende consumptie van de aardappel ging namelijk ten koste van het eten van brood.

Als we de ontwikkeling van de prijzen van roggebrood en aardappelen volgen, was tussen 1750 en 1854 in heel wat jaren sprake van slechte tijden voor de laagste groepen van de bevolking. De lonen bleven vrijwel gelijk, terwijl de prijzen van brood en aardappelen regelmatig fors stegen. Het begin van de jaren zeventig van de achttiende eeuw, de jaren rond de eeuwwisseling, de jaren 1815-1817 en de tweede helft van de jaren dertig en veertig, en de laatste jaren van de onderzochte periode waren dure perioden. In grote lijnen vertoonden de prijzen van brood en aardappelen dezelfde fluctuaties, zij het dat de aardappelprijs na 1813 grotere schommelingen kende dan de prijs van roggebrood.

Misoogsten en oorlogshandelingen waren belangrijke oorzaken van duurte. Misoogsten als gevolg van slecht weer kwamen onder meer voor in de jaren 1771, 1816/1817 en 1846. In 1845 werd driekwart van de aardappeloogst vernietigd door de beruchte aardappelziekte. De Franse bezetters met hun systeem van requirering, waarbij het leger zelfverzorgend is en voedsel haalt uit de omgeving waar het zich bevindt, zorgden voor stijgende prijzen rond de eeuwwisseling. Ook de Krimoorlog (1854-1856) had gevolgen voor met name de broodprijs, doordat de toevloed van Russisch graan naar West-Europa stokte.

Het reële loon van de Leidse ambachtslieden, dat is weergegeven in grafiek 1, bleef in de tweede helft van de achttiende eeuw relatief stabiel. De ontwikkeling van het reële inkomen vertoonde in de jaren van de Franse bezetting een dieptepunt en liep in de eerste helft van de negentiende eeuw geleidelijk op tot in de jaren dertig. In de jaren daarna was niet alleen sprake van een daling van het reële loon door de hoge voedselprijzen, maar droegen ook de oplopende huurprijzen hieraan bij: een combinatie die voor relatief

Grafiek 1. Het reële jaarloon van een Leids ambachtsman in guldens van 1754, 1750-1854 (1754=100), volgens de methode van het samengestelde indexcijfer (componenten: brood, aardappelen, huishuur).

sterke schommelingen van de levensstandaard zorgde na 1810. Toch waren vooral de voedselprijzen er voor verantwoordelijk dat het reële inkomen aan het einde van de jaren veertig en in het begin van de jaren vijftig zelfs daalde onder het al ronduit dramatische niveau van de Franse tijd.

Armenzorg als overlevings- en beheersingsstrategie

Mensen die tot armoede vervielen, namen hun toevlucht tot allerlei alternatieve manieren om aan inkomsten te komen. Deze activiteiten zijn als overlevingsstrategieën geboekstaafd en konden allerlei vormen aannemen, variërend van bijvoorbeeld emigratie, het verpanden van goederen bij de Bank van Lening en burenhulp, tot criminele varianten als bedelarij, prostitutie en diefstal. Het is waarschijnlijk dat criminele overlevingsstrategieën geen eerste keus waren, aangezien de pre-industriële maatschappij ook relatief kleine vergrijpen streng strafte, waarbij ook lijfstraffen als geseling en erger niet waren uitgesloten.²⁸

Leprozenbedelaar op krukken. Ets uit de 17e eeuw.

Ook steun van charitatieve instellingen was voor armen een manier om in leven te blijven. Recht op bijstand bestond nog niet, maar desondanks waren er vele instellingen die behoeftigen van steun voorzagen. Of dat nu wezen, weduwen, werkloze arbeiders of bejaarden waren. Voor iedereen die werkelijk hulp nodig had, was er in principe de mogelijkheid steun te krijgen. De sociale zorg was in Nederland in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw in tegenstelling tot de huidige verzorgingsstaat decentraal en gesegmenteerd georganiseerd.

Kerkelijke instellingen speelden op het gebied van de sociale zorg een centrale rol. Elke religieuze groepering had haar eigen charitatieve organisaties. Daarnaast waren er instellingen die van stadswege werden gefinancierd of georganiseerd, al of niet in samenwerking met de religieuze organisaties die zich bezighielden met armenzorg.

Armenzorg was gunstig voor de armen, maar ook de elites konden hierbij belang hebben. Verschillende studies naar pre-industriële armoede en armenzorg laten zien dat armenzorg een ruilmechanisme vormde. In de woorden van M. van Leeuwen, die deze problematiek voor Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw in beeld heeft gebracht, was armenzorg voor de armen een *overlevingsstrategie* en voor de elites een *beheersingsstrategie*.²⁹

Volgens Van Leeuwen hadden de elites zowel in economisch, sociaal, politiek, medisch als in zedelijk opzicht belang bij de armenzorg.³⁰ De hoogste groepen in de samenleving konden in de eerste plaats door middel van armenzorg de arbeidsmarkt reguleren. Door steunverlening aan tijdelijk werkloze arbeiders kon worden voorkomen dat armen wegtrokken, zodat in drukke tijden voldoende arbeidskracht aanwezig bleef. Armenzorg vormde hier een economisch belang. In sociaal opzicht vormde de armenzorg voor de elites een middel om de armen respect bij te brengen voor de maatschappelijke orde. Zorg voor de armen kon eveneens dienen als politiek instrument door bij te dragen aan handhaving van de orde. Door steun aan de armen kon de ergste nood worden gelenigd en werd de kans op rellen kleiner. Speelde angst voor oproeren door de armen een rol, hetzelfde gold voor de verspreiding van ziektes, die iedereen konden treffen. De armenzorg hield daarom in veel gevallen medische zorg in. Door middel van gedwongen vaccinatie van bedelden werd bijvoorbeeld het gevaar van epidemische ziektes, vooral pokken, teruggedrongen. Ten slotte vertegenwoordigde de

armenzorg voor de toplagen van de bevolking ook een zedelijk belang, omdat door middel van steunverlening de armste groepen moreel konden worden beïnvloed.

Ook Leiden kende in het tijdvak 1750-1854 een groot aantal instellingen van sociale zorg. Deze onderscheidden zich niet alleen naar de aard van de zorg die zij verstrekten. De grote verscheidenheid aan instellingen op het gebied van de sociale zorg hing ook samen met de religieuze pluriformiteit die bestond. De sociale zorg was vooral vanuit de verschillende godsdienstige gezindten in Leiden georganiseerd. In de loop van de periode 1750-1854 beschikte elke religieuze groepering in de stad over eigen voorzieningen om haar behoeftige leden te ondersteunen. Voor gemengd gehuwden en andere gevallen waarin het moeilijk was vast te stellen wie steun moest verlenen, bestonden tussen verschillende instellingen overeenkomsten.

Het Huiszittenhuis was de grootste instelling van sociale zorg die arme, thuiswonende Leidenaars van steun voorzag. De organisatie was half kerkelijk, half stedelijk van signatuur. Dat kwam onder meer tot uiting in de samenstelling van het regentencollege dat het Huiszittenhuis bestuurde: van hen werd een gedeelte door de stad en een ander deel door de Nederduits Gereformeerde gemeente benoemd.

Zeker niet iedereen kwam in Leiden tussen 1750 en 1854 in aanmerking voor bedeling. Eerst moest duidelijk zijn of armen voldeden aan een aantal eisen die het Huiszittenhuis stelde aan kandidaat-bedeelden. Om dat vraagstuk te beantwoorden, vond elk voorjaar, meestal begin mei, een algemeen huisbezoek plaats door de regenten van het Huiszittenhuis aan arme mensen in de stad.³¹ Zowel Leidenaars die reeds werden bedeed als degenen die bedeling wensten, werden dan bezocht. De 'nieuwkomers' moesten overigens zelf kenbaar maken aan de regent van hun kwartier – de stad was ten behoeve van de bedeling ingedeeld in wijken of kwartieren – dat zij voor steunverlening in aanmerking wilden komen en akkoord gingen met huisbezoek door de regenten van het Huiszittenhuis. Dit onderzoek, de 'Groote Monstering' genaamd, duurde voor de gehele stad in totaal bijna een week. Op basis van de monstering werd bepaald hoeveel de mensen die reeds werden bedeed (waren 'aangeslagen') aan steun mochten ontvangen, welke mensen in het

vervolg dienden te worden bedeed of van wie de bedeling moest worden gestopt. Alle armen – de oude én de nieuwe – moesten aan het eind van de maand met hun hele gezin voor de regenten van hun kwartier verschijnen. Deze vernederende situatie, waarbij de armen met de pet in de hand ten overstaan van de regenten inzage dienden te geven in hun privé-leven, veranderde enigszins in 1845. In dat jaar werd besloten dat niet langer het hele gezin, maar alleen het hoofd van het gezin zijn of haar opwachting moest maken.³² Op basis van dit bezoek werd de definitieve zomer-monsterrol gemaakt. De mensen wier naam hierop stond, werden in principe het gehele jaar door bedeed, tot aan de volgende monsterring.

Het aantal mensen dat behoefte had aan bedeling was, onder invloed van bijvoorbeeld de conjunctuur of de weersgesteldheid, vrijwel voortdurend aan verandering onderhevig. De monsterlijst diende hieraan te worden aangepast. Leidenaars die geen bedeling meer nodig hadden, zouden anders toch steun blijven ontvangen, terwijl anderen die beslist ondersteund dienden te worden, van bedeling verstoken zouden blijven. Met name in de wintermaanden moest de monsterlijst vrijwel constant worden bijgesteld, doordat steeds meer mensen een beroep deden op de armenkas.

Armen die na de zomermonsterring de status van bedeede kregen, vielen onder de 'extra-bedeling', zoals de steun aan diegenen die na mei werden ingeschreven in de achttiende eeuw werd genoemd.³³ In de negentiende eeuw werd ook over wintermonsterring gesproken, maar onduidelijk is of deze dezelfde vorm had als die in de zomer. Ook de mensen die na mei ondersteuning wilden van het Huiszittenhuis, moesten die steun zelf aanvragen bij de regent van hun bedelingskwartier. Na een onderzoek naar hun antecedenten besloot het voltallige regentencollege of mensen al of niet werden bedeed of dat hun bedeling werd verhoogd. Had de vergadering dat besluit nog niet genomen, dan mochten de regenten iemand 'provisieel' bedelen tot de eerstvolgende vergadering.

Door de voortdurende financiële problemen van het Huiszittenhuis en vanwege praktische bezwaren kon niet iedereen die dacht ondersteuning nodig te hebben in werkelijkheid ook bedeed worden. Met behulp van allerlei criteria trachtten de regenten van het Huiszittenhuis alleen de mensen te bedelen die dat ook werkelijk nodig hadden. Niet alleen werd hierdoor het aantal bedeeden beperkt, ook selecteerden de regenten hierdoor de soort

mensen die werd ondersteund. In zijn studie naar het bedelings- en ondersteuningsbeleid in pre-industrieel Amsterdam onderscheidt Van Leeuwen een vijftal hoofdlijnen in de sociale politiek.³⁴ De hoofdlijnen van het ondersteuningsbeleid van het Leidse Huiszittenhuis liepen grotendeels parallel aan die in Amsterdam.

In de eerste plaats werden stadgenoten bevoordeeld boven vreemdelingen. Een tweede hoofdlijn in de bedelingspolitiek van het Huiszittenhuis was het bevoordelen van geloofsgenoten boven niet-geloofsgenoten. Het Huiszittenhuis was het grootste gedeelte van het tijdvak 1750-1854 een gemengd kerkelijk-stedelijke instelling. Dat gemengde karakter kwam tot uitdrukking in de samenstelling van het regentencollege en ook in de armen die werden bedeeld. In principe waren dat Nederduits-gereformeerden, maar in de praktijk kwam iedereen die niet door de overige instellingen in Leiden werd gesteund terecht bij het Huiszittenhuis. Desondanks zullen de meeste bedeelden Nederduits-gereformeerd (vanaf 1816 Nederlands-hervormd) zijn geweest, want voor mensen van deze gezindte bestond wel degelijk een voorkeur.

Behalve naar herkomst en geloof, selecteerden de regenten van het Huiszittenhuis ook naar sociale stand – een derde hoofdlijn van de sociale politiek van deze instelling. Niet iedereen vroeg of accepteerde bedeling, want de bedeelden moesten tegenover de regenten van het Huiszittenhuis zeer veel prijsgeven van hun privé-leven. Om hen die zich schaamden voor bedeling, maar het wel nodig hadden, toch te ondersteunen, functioneerde een apart systeem van geheime bedeling. De mensen die deze ontvingen, werden in Leiden ‘Pauvres Honteux’ genoemd.³⁵

Ook al waren mensen Leidenaar en voldeden zij eveneens aan het criterium van godsdienst, dan nog was het geenszins zeker dat zij voor bedeling in aanmerking kwamen. Een vierde hoofdlijn van de bedelingspolitiek van het Huiszittenhuis was een duidelijke concentratie op bepaalde groepen armen die aan specifieke eisen voldeden. De bedeelden dienden onder meer een bepaalde gezinssamenstelling en -omvang te hebben, niet te jong te zijn en beneden een bepaald inkomensniveau te leven.

Maar ook al voldeden mensen aan alle criteria die tot dusver zijn besproken, dan was dat nog geen garantie voor voortdurende steun door het Huiszittenhuis. Vielen de omstandigheden van armen binnen de voorwaar-

den om toegelaten te worden, de zogenaamde 'aanvangsvoorwaarden', dan kregen ze steun. Maar om die te behouden, moesten zij in het vervolg voldoen aan 'continueringsvoorwaarden'. Deze eisen hadden vooral betrekking op het gedrag van de bedeelden. Van hen werd verwacht dat zij zich gedroegen zoals de bedelende instantie, in dit geval het Huiszittenhuis, wilde: op medisch, onderwijskundig, godsdienstig, zedelijk en sociaal gebied. De beïnvloeding van het gedrag van de bedeelden vormde de vijfde pijler van de sociale politiek van het Huiszittenhuis.

Ondanks het strenge toelatingsbeleid, ontving een aanzienlijk percentage arme Leidenars in de periode 1750-1854 ondersteuning van het Huiszittenhuis. Het aantal zomerbedeelden, mensen die het gehele jaar door werden bedeed, bedroeg in de perioden 1750-1794, 1795-1813 en 1814-1854 gemiddeld jaarlijks respectievelijk 10,5, 10 en 8,3 procent van de Leidse bevolking.

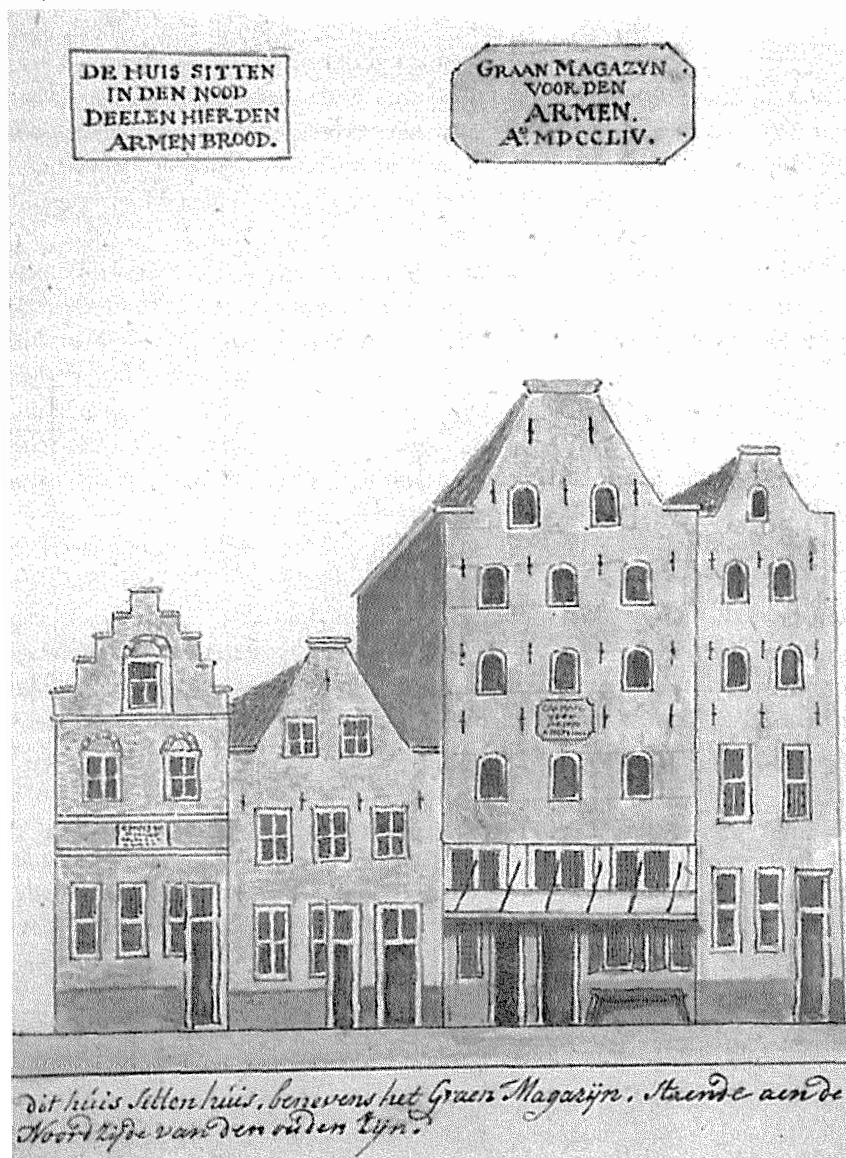
Aard en hoogte van de bedeling

De bedeling die door het Huiszittenhuis werd verschaft, bestond vooral uit goederen of uit bonnen waarvoor producten konden worden verkregen: rogge- en tarwebrood, stro en turf.³⁶ Daarnaast werden ook medicijnen en medische verzorging verschaft en konden armen een begrafenis krijgen. De bedeling die mensen was toegewezen, stond vermeld op een bordje dat men moest meenemen bij de uitdelingen of bleek uit speciale penningen die men moest afgeven. Naast brood kregen bedeelden incidenteel ook warm voedsel, vooral in de vorm van soep. In de Franse tijd werd hiermee voor het eerst begonnen. Pas met ingang van 1823 werd warm voedsel wel structureel door het Huiszittenhuis in het bedelingspakket opgenomen.³⁷

Armen die door het Huiszittenhuis werden bedeed, kregen in een beperkt aantal gevallen wekelijks ook geld. In het algemeen werd met deze giften in klinkende munt echter spaarzaam omgesprongen. Daarbij speelde ongetwijfeld een rol dat de armen veelal van een verspillende levenswijze werden verdacht.

De vraag hoeveel ondersteuning mensen precies ontvingen, is moeilijker te beantwoorden dan de vraag wát ze kregen. In de achttiende en begin negentiende eeuw bestonden namelijk geen strakke voorschriften over hoe-

Het Huiszittenhuis aan de Oude Rijn.
Tekening in kleur, omstreeks 1780.
GAL, PV 26215.

veel iemand precies moest krijgen. Per individueel geval werd bepaald hoe hoog de bedeling moest zijn. Factoren als gezinssamenstelling, leeftijd, werkloosheid en ziekte speelden daarbij een rol. Uitlatingen van oud-Huiszittenmeesters bevestigden het bestaan van een zekere willekeur ten aanzien van de hoogte van de bedeling.³⁸ Pas in 1847 werden ook voor de overige vormen van bedeling gedetailleerde bedelingspakketten in de reglementen opgenomen die als leidraad moesten dienen.³⁹

Het ontbreken van vaste porties brood, geld en dergelijke bemoeilijkt een antwoord op de vraag of mensen konden leven van wat zij van het Huiszitten-huis kregen. Indicatief kan dit wel, op basis van de bedelingsadministratie van de instelling. Voor de tijdvakken 1750-1803 en 1813-1817 is het mogelijk de gemiddelde porties roggebrood en tarwebrood te berekenen die de zomerbedeelden ontvingen. Vervolgens is van deze porties de calorische waarde per dag berekend. Een kanttekening bij deze methode is dat niets bekend is over de kwaliteit van het verstrekte voedsel.

Hoeveel calorieën mensen precies nodig hebben om te functioneren of – in dit kader – te blijven leven, is een ingewikkelde kwestie. Individuen en omstandigheden verschillen nu eenmaal. Een metselaar die zware arbeid verricht, heeft meer energie nodig dan een bedlegerige bejaarde. Voor volwassen mannen met een laag energieverbruik geldt bijvoorbeeld dat ze dagelijks minimaal 2.100 calorieën binnen moeten krijgen. Mannen met een zeer grote dagelijkse activiteit hebben per dag minimaal 3.100 calorieën nodig.⁴⁰

Zelfs als we uitgaan van bedeelden die zich nauwelijks inspanden, iets dat onwaarschijnlijk is gezien de niet-gemechaniseerde maatschappij waarin zij leefden, was de calorische waarde van de bedeling beslist onvoldoende om ervan te leven. Zeker als we bedenken dat bij zo'n lage calorische waarde van de bedeling er blijkbaar a priori vanuit werd gegaan dat bedeelden aanvullende arbeid verrichtten naast hun bedeling. En arbeid vraagt nog extra energie.

In vrijwel de gehele perioden 1750-1803 en 1813-1817 bedroeg de calorische waarde van de bedeling dagelijks minder dan 600 calorieën. De aanvulling in stuivers, die slechts een klein aantal bedeelden kreeg, was onvoldoende om de waarde van de bedeling zodanig te laten stijgen dat mensen er ook van konden rondkomen. Er waren immers nog tal van andere uitgaven, zoals kleding, drank en huur.

De laagste groep zelf: bedeelden

Zonder twijfel vormden de armen die bedeling kregen de onderkant van de Leidse samenleving. Over deze groep weten we nog relatief weinig. Armen vormden voor historisch onderzoek een relatief moeilijk te traceren groep. In vergelijking met rijkere Leidenaars hebben zij weinig sporen nagelaten. Zij kochten meestal geen huizen en gingen vermoedelijk ook veel minder vaak naar de notaris om een testament te laten opmaken.⁴¹ Om zich te laten portretteren, hadden zij natuurlijk geen geld en zij hebben, voor zover bekend, ook geen dagboeken nagelaten.⁴²

Bij het bestuderen van de sociale gelaagdheid in het verleden – een van de centrale thema's in de sociale geschiedenis⁴³ – is de vraag aan de orde gekomen in hoeverre de bedeelden een afzonderlijke sociale groep met specifieke kenmerken vormden. J. Giele en G.J. van Oenen plaatsen in hun stratificatiemodel de bedeelden in een aparte sociale groep: het lompenproletariaat. Binnen deze groep onderscheiden zij twee subgroepen: de bedeelden, verdeeld in permanent bedeelden (invaliden, ouden van dagen, weduwen) en tijdelijk bedeelden (werklozen) en bedelaars, waartoe ook zwervers, zigeuners, vilders etcetera behoren.⁴⁴ Volgens Giele en Van Oenen wordt dit onderscheid tussen de arbeidende klasse en het lompenproletariaat ingegeven door tijdgenoten, aangezien de negentiende-eeuwers – het stratificatiemodel heeft betrekking op Nederland omstreeks 1850 – consequent een onderscheid maakten tussen degenen die leefden van de opbrengst van loonarbeid en degenen die “[...] leven van wat er toevallig overschiet van de wel voorziene burgermansdis, of deze kruimels hun nu vrijwillig (bedeling) of onvrijwillig (bedelarij en vooral ‘kruimeldiefstal’) toekomen”.

Voor Leiden zijn diverse argumenten te vinden tegen hun conclusies. Zou kende Leiden in het tijdvak 1750-1854 nauwelijks een ruimtelijke scheiding tussen arm en rijk. Arm en rijk woonden bij elkaar in de buurt, zij het dat er op straatniveau verschillen bestonden. In de loop van de onderzochte periode nam de sociale segregatie wel toe. De analyse van de bedeling die in het tijdvak 1750-1854 door het Leidse Huiszittenhuis werd verschaft, maakte duidelijk dat die ondersteuning onvoldoende was om van rond te komen en slechts een aanvulling vormde op wat mensen door loonarbeid of op andere manieren bij elkaar kregen. De geringe overlevingswaarde van

de bedeling vormt dan ook geen aanwijzing voor een onderklasse van uitgestoten, zoals voorgesteld door Giele en Van Oenen, maar illustreert veeleer het feit dat de bedeelden normale arbeiders waren, die er, al of niet tijdelijk, niet in slaagden in hun levensonderhoud te voorzien.

Bovendien is ook op hun stratificatiemodel zelf door diverse historici kritiek geleverd. Onder anderen Lis heeft zich beziggehouden met de vraag of de scheiding tussen arbeidersklasse en lompenproletariaat juist is. Volgens haar maakten de bedeelden deel uit van een zich ontwikkelende arbeidersklasse.⁴⁵

Het laatste stuk bewijsvoering voor het toetsen van de stelling van Giele en Van Oenen vormt een aantal demografische en economische karakteristieken van de bedeelden zelf. Voor het onderzoek naar de bedeelden is hier gekozen voor de gezinsreconstructie, een historisch demografische methode die is ontworpen door de Franse demograaf L. Henry.⁴⁶ Getracht is de demografische kenmerken van de allerarmsten in Leiden in de jaren 1750, 1813 en 1854 te achterhalen: de zomerbedeelden van het Huiszittenhuis die gedurende het gehele jaar werden bedeeld. De bedeelden zijn onderzocht op kenmerken als huwelijksleeftijd, beroep en analfabetisme. Bij gezinsreconstructie worden de demografische gegevens van een echtpaar en hun kinderen systematisch verzameld en met behulp van een computer bewerkt. De Leidse bedeelden zijn bestudeerd met behulp van een beperkte gezinsreconstructie: eigenlijk is het meer een 'echtpaar-reconstructie', want van de kinderen is alleen informatie over het eerste kind verzameld. Bovendien zijn elementen die gewoonlijk in gezinsreconstructies aan de orde komen, niet opgenomen. Zo blijven bijvoorbeeld vruchtbaarheid, sterfte en migratie buiten beschouwing.

Groepen mensen reconstrueren op basis van gegevens over beroep en huwelijk lijkt nogal technocratisch. Toch kunnen we ons hiermee in combinatie met andere bronnen en enige verbeelding een goed beeld vormen van individuele mensen. Een voorbeeld daarvan is Kaatje Kroppenburg. Haar man Jonathan Pot, met wie ze in 1725 was getrouwd, was in 1750, het eerste jaar van de onderzochte periode in deze studie, al twaalf jaar dood. Weliswaar deed Jonathan toen hij nog leefde hard z'n best om voldoende geld te verdienen, maar dat lukte lang niet altijd. Als lakenwerker viel in Leiden in

de loop van de achttiende eeuw immers steeds minder te doen. Daarbij kwam nog dat Kaatje en Jonathan samen zes kinderen kregen, van wie er één dood ter wereld kwam en een ander enkele weken na de geboorte stierf. Het voeden van de kinderen die overbleven was geen gemakkelijke opgave, helemaal toen Jonathan in 1738 overleed. Desondanks wist Kaatje door de eindjes aan elkaar te knopen haar kroost te laten opgroeien naar volwassenheid. In 1750 hadden alle kinderen het ouderlijk huis verlaten. Kaatje hield zich in leven door naaiwerk te verrichten. Misschien deelde zij de kosten van huur en voedsel met Anna van Meteren, die in 1748 in elk geval nog bij haar inwoonde. Toch waren haar inkomsten onvoldoende, aangezien Kaatje in 1750 bedeling ontving van het Huiszittenhuis.

Allereerst de beroepen van de bedeelden ten opzichte van die van andere groepen binnen Leiden in de bestudeerde periode. In vergelijking met alle werkzame gezinshoofden werkten zij werkten relatief veel in de nijverheid en relatief weinig in de dienstensector. Evenals bij alle gezinshoofden, daalde in de loop van de periode ook het belang van de nijverheid voor de bedeelden. Wat wel gehandhaafd bleef, was het relatief grote percentage bedeelden dat in de textiel werkte. Vooral mannelijke wevers waren in het tijdvak 1750-1854 blijkbaar niet in staat door arbeid voldoende inkomen te verwerven. De beroepen van de bedeelden wezen niet unaniem in de richting van een lompoproletariaat. Onder de mannen die door het Huiszittenhuis werden gesteund, waren talloze geschoolde arbeiders, die volgens het stratificatiemodel van Giele en Van Oenen tot de arbeidersklasse behoorden.

Ook de samenstelling en grootte van de bedeelde gezinnen konden naast gegevens over de gehele stad worden gelegd. Onder de bedeelden waren relatief veel weduwen en duidelijk minder echtparen. Bedeelde gezinnen waren ook duidelijk kleiner. Bestond in 1750 ruim 42 procent van de ondersteunde gezinnen uit één persoon, bij de gehele bevolking in 1749 was dat slechts 6,2 procent. Onder de bedeelden waren ook relatief veel gezinnen van zes personen of meer, terwijl de gehele Leidse bevolking betrekkelijk veel gezinnen met een grootte daartussenin telde. Een mooi voorbeeld van een bedeelde met veel kinderen is Martinus Beenakker, die op de bedelingslijsten van het Huiszittenhuis in 1854 voorkomt. Bij zijn eerste vrouw Geertruij Bronkhuizen verwekte hij acht kinderen, waarvan er

echter maar twee in leven bleven. Zijn tweede huwelijk, met Catharina Margaretha van Leeuwen, kende eveneens een hoge vruchtbaarheid met een score van negen kinderen. Maar de kwetsbaarheid van kleine kinderen bleek andermaal: zeven van hen overleden jong.

Opvallend is dat in tegenstelling tot de tweede helft van de achttiende eeuw en het einde van de Franse bezetting rond het midden van de negentiende eeuw relatief veel bejaarde alleenstaanden of echtparen door het Huiszittenhuis werden bedeeld. Deze ontwikkeling blijkt ook uit gegevens over de leeftijdsopbouw. Bejaarden worden door Giele en Van Oenen expliciet als onderdeel van het lompenproletariaat beschouwd.

Het moment waarop de bedeelden hun eerste huwelijk aangingen, vormt eveneens een onderwerp van vergelijking. Dit onderwerp is relevant, omdat in de pre-industriële tijd de verhouding tussen de omvang van de bevolking en de beschikbare hoeveelheid voedsel een van de grootste problemen vormde. Het moment van eerste huwelijk was daarbij een belangrijke factor. Met name de Schotse predikant Thomas Malthus is in het kader hiervan bekend geworden. In zijn *Essay on the principle of population* uit 1798 pleitte hij voor actief ingrijpen op het gebied van de bevolkingsgroei. Uitstel van het moment waarop mensen trouwen was daartoe een van de meest geëigende middelen, vooral voor de armen.⁴⁷ Ook in Nederland ageerden diverse publicisten tegen het roekeloze sluiten van huwelijken door de lagere klassen.⁴⁸

Beantwoordde het huwelijksgedrag van de armste Leidenaars aan dit beeld? Zij trouwden in elk geval gemiddeld op hetzelfde moment in het jaar als andere groepen binnen en buiten Leiden. Ook bij de armen was sprake van een piek in de ondertrouw in de maand april. De afplatting van dit traditionele patroon, die onder invloed van de modernisering gestalte kreeg, was tevens merkbaar bij de bedeelden. Ook ten aanzien van de leeftijd bij eerste huwelijk weken zij niet veel af van de gehele sociaal-economische onderlaag van de Leidse bevolking, waarvoor de drankverkopers representatief zouden zijn. Wel was bij de drankverkopers sprake van een sterke stijging van de huwelijksleeftijd in de loop van de achttiende eeuw, een toename die bij de bedeelden ontbrak.

Het percentage zwangere bruiden en/of vrouwen die op het moment waarop zij huwden al waren bevallen van een kind, vormt bij uitstek een

punt van vergelijking. Juist een onderwerp als voorechtelijke seksualiteit geeft blijk van het voorkomen van een eventueel afwijkende mentaliteit bij de bedeelden ten opzichte van de 'gewone' Leidenaars. En de bedeelden weken inderdaad af. De Leidse vrouwen die bedeling ontvingen waren relatief vaak zwanger of hadden vaker reeds een kind op het moment dat zij trouwden dan de vrouwen uit de drankverkopende klasse. Jan Perijn en Jannetje Vrijbloed, die in 1804 in het huwelijk traden, kregen bijvoorbeeld al in 1793 een zoon. Thimotheus Mizée en Elisabeth Kleijvers verwekten maar liefst vier kinderen voordat zij op 13 maart 1834 huwden. Wilhelmina Frederika Sophia Heijman beviel in totaal vijf keer van een kind van haar echtgenoot Gerrit Anthonie Udo. Maar drie van de vijf kinderen werden geboren voordat Willempje en Gerrit in het huwelijk waren getreden.

Dat de bedeelden een aparte groep vormden binnen de Leidse bevolking wordt ook bevestigd als we het percentage analfabeten bekijken. Leiden telde ten opzichte van andere steden al veel analfabeten, maar binnen de Leidse bevolking waren de bedeelden slechter af. Vrouwen waren overigens duidelijk vaker niet in staat om te lezen of te schrijven dan mannen. Bij de cijfers over het analfabetisme onder de bedeelden kan het feit dat onder hen relatief veel bejaarden waren de cijfers vertekenen. Het Huiszittenhuis hield zich met name in de eerste helft van de negentiende eeuw actief bezig met het scholen van de kinderen van de armen. Concluderend: wat betreft hun gezinssamenstelling, met name in 1854, het percentage zwangere bruiden en/of buitenechtelijke geboorten en analfabetisme weken de bedeelden van het Huiszittenhuis af van de gegevens zoals die bekend zijn van andere sociale groepen binnen Leiden of van de gehele Leidse bevolking. Bij de cijfers over de geletterdheid onder de armen mogen echter twijfels worden geuit. Overeenkomsten werden geconstateerd tussen de bedeelden en andere Leidenaars ten aanzien van hun beroepen en huwelijkspatroon. Vooral dit laatste punt is een belangrijke indicatie ten aanzien van de mate waarin de bedeelden zich conformeerden aan de gewoonten van de rest van de bevolking. Tezamen met het feit dat arm en rijk in Leiden in de bestudeerde periode dicht bij elkaar woonden en de bedeling mensen niet in staat stelde zich volledig van de arbeidsmarkt – en dus uit de arbeidersbevolking – terug te trekken, wijzen deze gegevens niet op het bestaan van een lompdenproletariaat binnen Leiden tussen 1750 en 1854. De meeste Leidenaars die werden

bedeeld, maakten deel uit van de arbeidersklasse en vervielen kortere of langere tijd tot de bedeelden. Verbeterden hun omstandigheden, dan kwam er een einde aan de ondersteuning.

Noten

1. *Leidsch Dagblad*, 12 mei 1990.
2. Ch.A. van Manen, *Armenpflege in Amsterdam in ihrer historischen Entwicklung* ([Z.p.] 1913); P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854* (Groningen/Djakarta 1955); H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850', *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975) 468-500.
3. Een enkel voorbeeld van een studie waarin dat wel gebeurt is P.C. Jansen, 'Armoede in Amsterdam aan het einde van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975) 613-625.
4. G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854* (Hilversum 1994).
5. H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).
6. D.R. Kooiman, *Van de markten en de Waag, van wateren en bruggen te Leiden in beden en verleden* ([Z.p. 1957]); P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad IV: Eene Hollandse stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916) 217-219.
7. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Utrecht/Antwerpen 1961) 194-200; Idem, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie. 18 opstellen over economische en sociale geschiedenis in twee delen II* (Den Haag 1977) 110-128; H. van Dijk, *Rotterdam, 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Rotterdam 1976) 123 e.v.; Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1975. Goede en kwade tijden; de levensomstandigheden', in: *[Nieuwe] Algemene geschiedenis der Nederlanden (NAGN) XII* ([Haarlem] 1977) 131-166.
8. Rudolf Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, (69-86) 72.
9. M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1900) 83-84.
10. H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: Diederiks, Noordam en

- Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, (17-44) 38. Vergelijk H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1992 (Leiden 1992) 18-75. Volgens Mooren is de hoogte van de belastingaanslagen waarop Tjalsma zich baseert van vele factoren afhankelijk en niet zonder meer een criterium van welstand.
11. Ch. Tilly, 'Demographic origins of the European proletariat', in: D. Levine (ed.), *Proletarianization and family history* (Orlando [etc.] 1984), (1-85) 36.
 12. C. Lis, *Social change and the labouring poor. Antwerp 1770-1860* (New Haven/London 1986) 35.
 13. B. Seebohm Rowntree, *Poverty. A study of town life* (London 1902) 137. Ook andere onderzoekers zijn op dit verschijnsel gestuit: L.A. Tilly en J.W. Scott, *Women, work and family* (New York/Chicago [etc.] 1978) 105-106; J.H. Treble, *Urban poverty in Britain 1830-1914* (Batsford 1983) 128-130; S.J. Woolf, *The poor in western Europe in the eighteenth and nineteenth centuries* (London [etc.] 1986) 12-16; Nico Siffels en Willem van Spijker, 'Haarlemse paupers. Arbeidsmarkt, armoede en armenzorg in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 13 (1987) 458-493.
 14. J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ([Z.p.] 1982) 77.
 15. J.A. Faber, *Dure tijden en hongersnoden in pre-industrieel Nederland* (Amsterdam 1976) 6-7.
 16. L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850* ([Z.p.] 1980); H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam/Dieren 1985) 101-124.
 17. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* ('s-Gravenhage 1908-1939), III, 1088 e.v.
 18. H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw', in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, (45-67) 58.
 19. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* III, 1089 en 1091.
 20. H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (Den Haag 1963) 39.
 21. Pot, *Arm Leiden*, bijlage 1.
 22. W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975), (501-538) 501-505. De precieze cijfers van het uitgavenpatroon van het gezin ontleen zij aan W. Abel, *Masenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Versuch einer Synopsis* (Hamburg/Berlin 1974) 395-396. Andere budgetgegevens met betrekking tot Nederland in het verleden zijn te vinden in E. Scholliers, 'Peilingen naar het consumptiepatroon in de pre-industriële samenleving', in: J. Hannes (red.), *Consumptiepatronen en prijsindices* (Brussel 1981), (9-20) 19 en W.H. van der Goot, *De besteding van het inkomen. Het indexcijfer van de kosten van levensonderhoud*

- (’s-Gravenhage 1907), tabel A.
23. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 126; Idem, 'Berusting en beroering. Aspecten van Amsterdams sociale geschiedenis in de negentiende eeuw', *Ons Amsterdam* 26 (1974), (34-42) 36; Idem, 'Het sociale leven in Nederland', 139-140.
 24. Ad Knotter en Hans Muskee, 'Conjunctuur en levensstandaard in Amsterdam 1815-1855. Een onderzoek op basis van plaatselijke accijnzen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986) 153-181.
 25. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, inv.nr. 3622.
 26. R. Otten, 'Het voedingspatroon van een Leids weeshuis aan het einde van de achttiende eeuw' [scriptie Universiteit Leiden] 11.
 27. S. Coronel Sr., 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* 8 (1864), (225-239) 237.
 28. P. Spierenburg, *Judicial violence in the Dutch Republic. Corporal punishment, executions and torture in Amsterdam, 1650-1750* (Amsterdam 1978).
 29. Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, onder meer 16-17.
 30. Ibidem, 19 e.v.
 31. Wanneer de monstering exact begon, hing af van de omstandigheden. Was het koud of was er vanwege andere redenen aanleiding tot uitstel, dan werd langer doorgegaan met de winterbedeling, die hoger was dan de bedeling in de zomer. Dit leidde bijvoorbeeld in maart 1817 tot problemen met het stadsbestuur (GAL, Archief Huiszittenhuis, inv.nr. B16, bijlage nr. 4), omdat dit hogere kosten met zich meebracht.
 32. Deze verandering zorgde overigens voor veel discussie binnen het regentencollege: ibidem, inv.nr. B27, f. 139; ibidem, inv.nr. B32, f. 15v; ibidem, inv.nr. B33, f. 11.
 33. GAL, Secretariearchief 1574-1816 (SA II), inv.nrs. 6167-6169.
 34. Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 130.
 35. O.H. Hufton, *The poor of eighteenth century France 1750-1789* (Oxford 1974) 215; J. Kaplow, *The names of kings: the Parisian labouring poor in the eighteenth century* (New York 1972) 96; Woolf, *The poor in Western Europe*, 20; Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 131 e.v.
 36. In het reglement van het Huiszittenhuis uit 1848 wordt voor het eerst over "bons" voor levensmiddelen in plaats van echte levensmiddelen gesproken. Expliciet wordt gesteld dat de goederen moesten worden geleverd door protestantse winkeliers (Archief Huiszittenhuis, inv.nr. B81).
 37. Ibidem, inv.nr. B19, f. 14v (8 september 1823).
 38. SA II, inv.nr. 6134, *Verslag van oud-Huiszittenmeesters* (na 1741).
 39. Archief Huiszittenhuis, inv.nr. B35, bijlage nr. 296.
 40. Voorlichtingsbureau voor de Voeding, *Nederlandse voedingsmiddelentabel*, 37.

41. Onderzoek in Delft heeft uitgewezen dat wel veel boedelinventarissen van armen bestaan, die een prachtige bron vormen voor een studie naar hun leven en achtergronden: Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 92-93. In Leiden biedt het archief van de Desolate Boedelkamer een vergelijkbare bron.
42. Het enige dagboek van een 'gewone' Leidenaar uit de bestudeerde periode dat bewaard is gebleven, is vermoedelijk niet van een arme: Felix Driessen (ed.), *Leiden in den Franschen Tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813* (Leiden 1913).
43. Over sociale stratificatie is in 1971 een speciaal nummer van het *Tijdschrift voor geschiedenis* verschenen; met name is interessant: B.H. Slicher van Bath, 'Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden' (p. 151-166). Een meer recente discussie is te vinden in de jaargangen 1974, 1975 en 1976 van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. Ook interessant zijn: L. Blok en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid en censuskiesrecht in Nederland omstreeks het midden van de negentiende eeuw', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 41 (1978) 175-294; Brugmans, 'Standen en klassen'; L. Noordegraaf, 'Sociale verhoudingen en structuren in de noordelijke Nederlanden 1770-1813', in: *NAGN x* ([Haarlem] 1981) 361-383; B.H. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk van de economische en sociale geschiedenis', *A.A.G.-bijdragen* 14 (1967) 105-230.
44. J. Giele en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis* 45 (1974) 2-32.
45. Lis, *Sociale change and the labouring poor*, 116; Lucassen en Van Tijn bekritiseerden de invulling van het lompenproletariaat door Giele en Van Oenen: J. Lucassen en Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2 (1976), (74-91) 83.
46. L. Henry, *Techniques d'analyse en démographie historique* (Paris 1980).
47. T.R. Malthus, *An essay on the principle of population and a summary view of the principle of population*. A. Flew (ed.), (Harmondsworth 1979).
48. R. Scherenberg, *Bedenkingen over de armoede en door welke middelen het aantal der armen in Nederland zoude kunnen worden verminderd, hunnen toestand verbeterd, en zij tot nuttiger leden der maatschappij zouden kunnen worden opgeleid* ('s-Gravenhage 1816) 6; C. van Vollenhoven, *Iets over het Aalmoesseniersweeshuis te Amsterdam en eenige bedenkingen over de armoede* (Amsterdam 1815) 48-49.

Van strenge sociaal-democraat tot scheurmaker

J.A.N. Knuttels aandeel
in het schisma van Deventer (1909)

JAAK SLANGEN

Ze komen zelfs niet luisteren! Zoover hebben lange tijden van kapitalisme deze arbeiders ontmenscht, dat ze niet meer gelooven in iets beters, onverschillig zijn voor wat komen kan, onverschillig voor de strijd hunner klassegenooten. Waren ze maar tegen ons, waren ze maar georganiseerd in kerkelijke vereenigingen – de ondervinding met die actie opgedaan zou hen geleidelijk aan onzen kant brengen [...]

Beter dan door dit werk met kracht ter hand te nemen, kunnen wij het recht onzer partij niet bewijzen.

J.A.N. Knuttel, 'Van de Leidsche textielarbeiders', *De Tribune*, 22 mei 1909.

De scheuring was te vroeg gekomen. [...] Ik heb de mening nooit geheel van mij kunnen afzetten, dat Wijnkoop en Van Ravesteyn een nieuwe partij moesten hebben om aan bestaansmiddelen te kunnen komen. [...] De scheuring van een (ten dele gewaande) machtspositie heeft ons meer in de weg gestaan dan onze politiek.

J.A.N. Knuttel. Levensloop, 241-242.

Het is inmiddels genoegzaam bekend dat het socialisme eind negentiende eeuw maar moeizaam ingang heeft gevonden in Leiden. En ook al kende deze stad – na eerdere vergeefse pogingen – sinds mei 1899 een plaatselijke afdeling van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), nog zeker tot de Eerste Wereldoorlog bleef haar menige kinderziekte niet bespaard. Recente publicaties van P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik en het jubileumboek van het FNV door Dick Wortel bestrijken die moeizame beginperiode.¹ Een van de problemen waar zij kort na haar oprichting in toenemende mate mee kreeg te worstelen, waren de steeds heftiger meningsverschillen tussen de marxisten en de reformisten binnen de jonge partij. Die conflicten waren niet typisch Leids, maar de eigenaardigheden van enkele hoofdrolspelers, de

polemieken in kranten en tijdschriften en somtijds hoogoplopende discussies in het lokaal van de coöperatie Vooruit of in de Stadsgehoorzaal gaven hun wel een heel eigen cachet. Toen het hoofdbestuur van de SDAP op het Congres van Deventer in 1909 de marxisten die zich gegroepeerd hadden rondom het oppositieblad *De Tribune*, royeerde, kende dit besluit ook zijn terugslag op de Leidse afdeling. Bijna de helft van de Leidse sociaal-democraten, onder wie het merendeel van het afdelingsbestuur, verliet de SDAP en zocht zijn heil in de nieuwe Sociaal Democratische Partij (SDP), de voorlooper van de Communistische Partij Holland (CPH).

In de navolgende bijdrage, ooit bedoeld als eerste aanzet voor een vervolg op de autobiografie van J.A.N. Knuttel. *Levensloop* en waarvan een deel eerder in hoofdlijnen is gepubliceerd in het *Leids Jaarboekje* van 1986, worden de politieke en propagandistische activiteiten van deze strenge sociaal-democraat op de voet gevolgd en zijn bijdrage aan deze scheuring in kaart gebracht.² Naast Knuttels autobiografie zijn als voornaamste bronnen geraadpleegd: de incomplete notulen en correspondentie van de SDAP-afdeling Leiden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam (IISG),³ enkele daar gedeponeerde persoonsarchieven, het weekblad *De Tribune* in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en het *Leidsch Dagblad* in het Gemeentearchief Leiden. Teneinde het notenapparaat niet onnodig te verzwaren zijn citaten uit Knuttels autobiografie aangegeven met: [*Levensloop*, paginanummer]. Alvorens nu het wel en wee van de jonge Leidse SDAP-afdeling te schetsen, wordt in het kort stilgestaan bij eerdere initiatieven om Leidenaars, studenten of arbeiders, te verleiden tot het socialisme.

Socialisme: bedreiging of bekoring?⁴

Toen J.A.N. Knuttel in 1896 aan de Leidse universiteit Nederlands ging studeren, kreeg hij buiten verwachting op een heel indringende wijze met het marxistisch gedachtegoed te maken. Meteen al in zijn eerste studiejaar deden enkele buitenlandse socialisten van naam ook Leiden aan op hun tournee langs de Nederlandse universiteiten om “de studeerende jongelingschap [...] meerdere kennis van het socialisme te verschaffen”.⁵ Voor de jonge Knuttel bood dit door enkele voormannen van de SDAP georganiseerde *studium generale* een unieke gelegenheid om van nabij de oude Wilhelm

'De ukase van Deventer. Iwan Pieter
Jelles de Verschrikkelijke verbant drie
Tribunihilisten naar Marxerië: Van
Ravesteijn, Ceton en Wijnkoop'.
Tekening door Louis Raemaekers in *De
Telegraaf*, 20 februari 1909.

DE UKASE VAN DEVENTER.

Liebknecht, Emile Vandervelde, Paul Lafargue (schoonzoon) en Eleanor Avelink (dochter van Karl Marx) te zien optreden. In Leiden werd Liebknechts lezing over 'Die Nothwendigkeit des Socialismus' het drukst bezocht. Een verslaggever tekende echter aan dat Liebknecht ten onrechte had verondersteld "dat wij Marx kennen". Bovendien had hij de toehoorders in al hun nuchterheid niet kunnen overtuigen van de onvermijdelijkheid van het socialisme: "Hollandsche studenten zijn geen politieke dweepers en de Leidse allerminst."⁶

"Toen ik student werd, voelde ik mij geheel socialist", antwoordde Knuttel op een naoorlogse enquête.⁷ Vooral zijn medestudent Willem van Ravesteijn – zo erkent Knuttel zelf – heeft hem wegwijs gemaakt in de marxistische literatuur, "maar problemen besproken hebben wij pas in latere jaren" [*Levensloop*, 131]. 'Raaf' zou hem ook *Kautsky* aan de hand doen ter voorbereiding van zijn optreden voor de Debating Society. In de 'Studenten Vereeniging voor Sociale Lezingen' vond hij weldra een forum om het marxistisch ideeëngoed uit te dragen, al was het overgrote deel van de studenten er niet van gediend.

Intussen was het in de fabrieksstad Leiden nauwelijks beter gesteld met de verbreiding van het socialisme. Aan initiatieven heeft het niet ontbroken, maar al die tijd bleek het niet mogelijk tot duurzame organisatie te komen. Het begon veelbelovend in 1882, toen met steun vanuit Den Haag een afdeling van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) werd opgericht. Het handjevol aanhangers van F. Domela Nieuwenhuis (onder wie typografen, metaalbewerkers en een enkele cafébaas) was echter niet opgewassen tegen de grote vijandigheid van zowel arbeiders als studenten. Eind februari 1887 bracht de Oranjefurie een eerste dieptepunt.⁸ *Recht voor Allen* duidde deze ongekende uitbarsting van antisocialistische volkswuede aan met "De Bartholomëusnacht te Leiden".⁹ Bekende Leidse 'socialen' als A.J. Tegelaar, D.J. Dunnebie, voormannen van de Leidse SDB, werden thuis door oranjeklanten opgezocht, waarbij nogal wat ruiten sneuvelden. Twee jaar later was het weer raak. Nu werden in het koffiehuis van A. Pierlot die op de Haarlemmerstraat regelmatig met *Recht voor Allen* colporteerde, grote vernielingen aangericht.¹⁰ Haagse socialisten moesten het propagandawerk overnemen. Zij verspreidden een pamflet waarin ze de Leidse arbeiders wezen op hun verkeerde klassebewustzijn:

Het manifest van 27/28 februari 1889.
GAL, BLO 1298.

Arbeiders!

De socialisten wenschen een woord tot u te spreken; het werd hun mondeling onmogelijk gemaakt en daarom doen zij het schriftelijk. Hoelang zult ge u nog tegen ons laten opzetten door studenten en ander rijk tuig of onne handlangers? Wij socialisten, zijn uwe medearbeiders, die, evenals gij, van den vroegen ochtend tot den ten avond moeten ploeteren en zwoegen om met vrouw en kinderen het hoofd boven water te houden.

En wie zijn *zij*, die u met behulp van allerlei leugens en laster tegen ons opzetten? Het zijn de zonen en bandelers der rijkelui, heel en halfbezopen jeneverstudenten, die uit alle streken des lands in Leiden komen, zoogenaamd om te studeeren, maar in werkelijkheid om het geld te verbrassen, dat hunne vaders door lage loonen en allerlei andere afpersingen den arbeidenden stand ontnemen. Eenige jaren lang komen ze in uwe stad lollen, slapen en hoereeren, uwe dochters verleiden, uwe vrouwen schaffoeren, op den arbeider neerziende als op een doort, een wezen van een ander maaksel dan zij. Wij behoeven u daar niets van te vertellen, ge weet het bij ondervinding hoe zij huishouden. Dreven zij niet in een andere stad hun baldadigheid zóó ver, dat ze een vrouw dood sloegen, en begingen ze nog pas verleden jaar bij een inner feesten in Leiden niet de beestachtigheid van het nation te bestormen, de reizigers te misbandelen en een vangere vrouw op de dierlijkste wijze te beledigen, ja zelfs opzettelijk op den buik te trappen? Stellen zij zich niet aan als wilde beesten, zoodat dit jaar bij hun joel zelfs het station moest worden bewaakt door een heel reger van politie? En als dan dat lieve leventje eenige ren heeft geduurd op kosten van de arbeiders en de bestingbetalende burgers en de meesten hunner dan eigenlijk op zijn voor Meerenberg of voor den mesthoop, dan worden de beeren dominé of — God beter 't — rechter over en dan vonnissen ze maar raak, vooral als het ongeluk is dat arbeiders in hun handen vallen, want hun eigen oort laten ze maar liefst loopen; groote honden bijten elkaar niet!

Past het u nu, arbeiders, om u door zulke schoften te laten opruien tegen uwe medearbeiders en lotgenooten in deze treurige maatschappij? Wat leggen, de socialistische arbeiders u in den weg? Immers niets. Integendeel, zij rijden en spreken niet voor hen zelven maar ook voor u, en het weinige dat er nog gebeurt in het belang der arbeiders, is het niet door de socialisten **afgedwongen**,

is het niet uit vrees voor de **socialisten toegestaan**? Ziet ge dan niet in, dat ge eigenlijk uw *eigen* glazen ingooit door de glazen in te gooien bij de sociaal-demokraten? De volksverdrukkens en volksuitzuigers lachen in hun vuistje wanneer ge dat doet, denkende: zie zoo, dat is voor ons een bewijs, dat de arbeiders hun eigen belangen nog niet inzien, en zoolang als ze onderling verdeeld zijn, kunnen wij hen trappen en uitzuigen naar hartelust.

Of is soms uw toestand zoo rooskleurig? Wij weten beter, de toestanden der arbeiders zijn juist in Leiden zoo mogelijk nog ellendiger dan elders! Worden niet reeds uw kinderen en ook uw vrouwen en dochters afgejakkerd zoodat ze geraamten zijn op den leeftijd waarop de kinderen der rijken eigenlijk pas beginnen te leven? Woont ge niet in krotten? Loopt ge niet half in lompen? Moet ge niet eten wat de rijke zijn hond niet zou durven voorzetten? En dat alles niettegenstaande gij moet ploeteren van den ochtend tot den avond voor een hongerloon!!

Arbeiders zijt gij dan stekeblind, dat gij niet ziet hoe zij die **werken** zijn gedoemd tot **honger lijden**, terwijl zij die **niet** werken zich kunnen baden in weelde en overdaad? Begrijpt gij dan niet dat dit schreeuende onrecht alleen kan bestaan doordat de rijken door een listig samenstel van eigen-gemaakte wetten u de vruchten van uw arbeid ontsluiten? Moet dit nu zoo blijven, moet gij en na u uwe kinderen en kindskinderen nu maar altijd voetveeg en kanonnenvleesch blijven, u maar steeds laten uitknippen om daarna te worden weggesmeten als een uitgeknepen citroen?

Neen, duizendmaal neen, zeggen de sociaal-democraten, wij verdienen beter: wij willen werken maar in ruil voor onzen arbeid dan ook een menschwaardig bestaan.

En daarom zijn de rijken en machtigen der aarde zoo tegen de sociaal-democraten gekant: zij zien heel goed in, dat als de arbeider zijn **recht** krijgt het met hun **voor-rechten** is gedaan.

Laat u daarom niet langer misleiden door hen, die uwe vijanden zijn, maar leert door eigen oogen zien, gelooft hunne lasteringen niet, maar leest onze kranten en geschriften opdat gij zelf kunt oordeelen of hetgeen wij willen niet is in het belang der menschheid.

Vergeet nooit dat alle arbeiders broeders en lotgenooten zijn en dat onze gezamenlijke vijand is: **De rijke, die niet werkt maar teert op onzen arbeid.**

Ziet ge dan niet in, dat ge eigenlijk uw eigen glazen ingooit door de glazen in te gooien bij de sociaal-democraten? [...] Vergeet nooit dat alle arbeiders broeders en lotgenooten zijn en dat onze gezamenlijke vijand is: de rijke, die niet werkt maar teert op onzen arbeid."

Dit inzicht werd blijkbaar door lang niet iedereen gedeeld, want behalve Pierlot werden nu ook Haagse colporteurs herhaaldelijk lastig gevallen op straat. Met de grootst mogelijke spoed vaardigde de gemeenteraad een colportageverbod uit tegen *Recht voor Allen*. Daarin zou Pierlot de burgemeester

hebben uitgemaakt voor iemand, “die meer belang stelde in de wijnflesch dan in de rechten des volks”.¹² Zoveel tegenwerking kon de Leidse SDB niet verdragen en in de loop van 1889 hield hij op te bestaan.¹³ In 1890 kwam het opnieuw tot oprichting (nu met de timmermansgezel H.G. Kloos als voorzitter), maar in 1892 ging de Leidse SDB ten tweede male ter ziele.¹⁴

Had de Oranjerfurie misschien wel de diepste indruk gemaakt, verschillende kleinere incidenten illustreerden de grote tegenstand die propagandisten voor het socialisme in Leiden ondervonden. Daarbij bleef hulp van buitenaf vaak broodnodig. Arbeiders riskeerden hun baan als zij zich alleen al uitspraken ten gunste van het socialisme, laat staan als zij zich daadwerkelijk beijerden voor betere werkomstandigheden. Dat bijvoorbeeld ondervond de stoker P. Duijverman op de Stedelijke Gasfabriek. Hij werd beschuldigd van het aanzetten tot een *strike* en van het verspreiden van *Recht voor Allen* onder het personeel. De socialistische ‘onruststoker’ werd door de hardvochtige directeur op staande voet ontslagen.¹⁵ Zelfs een timide poging tot liberale vakorganisatie werd onmiddellijk afgestraft. Dat ervoeren zes typografen die lid waren geworden van de Algemene Nederlandsche Typografen Bond. Ze werden door drukker Eduard Ydo de laan uitgestuurd:

Ik ontsla jullie, omdat jullie allen in eene vereeniging zijt, die uitkeert bij werkloosheid, dus waarom zal ik nog langer aan jullie zoveel loon uitkeeren.¹⁶

Een constructiever intermezzo vormden de uitzonderlijke activiteiten in 1893 van Dirk Antonie van Eck – de naamgever van onze stichting – om het socialisme ingang te doen vinden in Leiden. Waren de studenten weinig gecharmeerd van zijn initiatief tot oprichting van een socialistische studentenvereniging, maar meer geporteerd voor een sociologische studieclub door toedoen van zijn liberale tegenvoeter S.R. Steinmetz, de primeur van de “eerste viering van den Meidag” in datzelfde jaar die Van Eck samen met de rode dominee W. Bax organiseerde, kon Steinmetz hem niet ontnemen.¹⁷ Inmiddels had hij de redactie en uitgave van *Hollandsch Volksblad. Weekblad voor Haarlem, Leiden en omliggende plaatsen* voor zijn rekening genomen.¹⁸ Daarmee schonk hij Leiden nog een primeur: een socialistisch blad, ook al verscheen het hooguit driekwart jaar. De teneur van Van Ecks propaganda-blaadje verschilde overigens sterk met die van de meeste geschriften van de ‘oude beweging’, maar Dirk van Eck was dan ook “geen Domela man [...] geen schreeuwer, geen ophitser”.¹⁹

Welke benadering de propagandisten ook kozen, ze liepen stuk op de “apathie, eene kwaal waarmede veel Leidenaars behept zijn”, op onbegrip en soms ronduit vijandigheid zoals opnieuw bleek in 1894. “Zou het socialisme bij het Leidsche publiek meer avances kunnen maken? Wij betwijfelen het zeer”, schreef het vrijzinnig-democratische blad *De Leidenaar*, dat het al evenmin kon bolwerken.²⁰ Toch betekende 1894 voor de socialistische beweging een keerpunt. Landelijk kreeg de ‘moderne’ richting toen politiek gestalte in de oprichting van de SDAP. In Leiden werd in datzelfde jaar de op moderne leest geschoeide ‘Timmerlieden vereeniging Vooruit’ gesticht, die na de eeuwwisseling een belangrijke stimulans zou betekenen voor de oprichting van nieuwe organisaties en zich zou ontpoppen tot een van de belangrijkste steunpunten van de plaatselijke sociaal-democratische beweging. Voor de oprichting van een Leidse afdeling van de SDAP was het nog te vroeg, al deden Van Eck en M. Mendels een vergeefse poging.²¹

“Nog is Leiden niet verloren”²²

Op 31 mei 1899 werd door een achttal personen in het volkskoffiehuis ‘De Toekomst’ aan de Oude Rijn 92 eindelijk (ondanks het uitblijven van toegezegde steun uit Den Haag) een Leidse afdeling van de SDAP opgericht.²³ Op deze bijeenkomst waren in ieder geval de metaalarbeider J.C. Brune en de student C.H. Ketner aanwezig; de eerste werd gekozen tot voorzitter, de tweede tot secretaris. Naar alle waarschijnlijkheid waren ook de bloembollen-handelaar W.H. de Graaff en J. Brugman jr. present, maar in geen geval Anton Pannekoek, Dirk van Eck en Johan Knuttel. De sterrenkundige Pannekoek was in deze zomermaanden nog actief voor de liberale kiesvereniging, terwijl Van Eck net zijn korte carrière was begonnen als burgemeester in de Hoekse waard, de eerste ‘rooie’ burgemeester in den lande.²⁴ Voor de corpsstudent Knuttel was de kloof tussen zijn min of meer besloten studentenleven en de arbeidersbeweging nog te groot om lid te worden. Als commissaris van de Volksleeszaal in het in oktober 1899 geopende Volkshuis zou hij zijn eerste ervaringen opdoen met zelfbewuste representanten van het Leidse proletariaat [*Levensloop*, 136].

Dat Knuttel niet aan de wieg van de Leidse afdeling heeft gestaan, blijkt wel uit het onjuiste relaas in zijn autobiografie over de feitelijke gang van

zaken rondom die oprichting [*Levensloop*, 178].²⁵ Daarin doet hij voorkomen alsof het eerste pionierswerk louter en alleen een aangelegenheid is geweest van intellectuelen als Ketner en Pannekoek. Daarmee treedt hij in het voetspoor van Van Ravesteyn, zodat beide ‘bourgeois-elementen’ gemakshalve voorbijgaan aan de rol en betekenis van arbeiders als Brune (aanvankelijk secretaris van de uit 1886 daterende liberale Bestuurdersbond en in de eerste moeizame maanden na de oprichting zelfs voorzitter van de Leidse SDAP-afdeling), of weldra ook aan die van timmerlieden als P.J. Bomli en H. Marks (beiden actief binnen de Vooruit).²⁶ Wie daarentegen juist wél stilstaat bij het praktische aandeel van dit ‘arbeiderselement’ is de ‘theoreticus’ Pannekoek. Deze spreekt in zijn *Herinneringen* met name vol waardering over Hein Marks.²⁷

Onmiskenbaar was in Leiden de invloed van enkele intellectuelen op het afdelingsleven buitengewoon groot.²⁸ Zeker in vergelijking met afdelingen als die van Rotterdam en Delft waarover Knuttel in zijn autobiografie spreekt. Maar het beeld als zouden jonge academici het van meet af aan binnen de Leidse afdeling voor het zeggen hebben, is door diezelfde intellectuelen het eerst gecreëerd en later breed uitgemeten. Knuttel loopt hier zelf in de valkuil waarvoor hij in 1900 nog de studenten waarschuwde. “Jonge mannen uit de bourgeoisie klasse” zouden in hun propagandistische ijver wel eens over “begaafde werklieden” heen kunnen lopen en zich zelf zo zeer op de voorgrond stellen dat veel arbeiders zich niet meer zouden thuis voelen in zo’n SDAP.²⁹

Behalve Pannekoek bieden ook de gepubliceerde memoires van de typograaf Hendrik Neuteboom een duidelijke correctie op het door Knuttel en Van Ravesteyn overgeleverde beeld.³⁰ Tegenover de principiële marxistische intellectuelen vertegenwoordigde Neuteboom (evenals Marks en Bomli) juist de groep van meer gematigde, pragmatisch ingestelde arbeiders van wie Pannekoek rept.

Na het vertrek van de werkeloze Brune uit Leiden en de verkiezing van Pannekoek in februari 1900 tot nieuwe voorzitter van de afdeling kwam er organisatorisch schot in de zaak.³¹ Met grote voortvarendheid trof de nieuwe voorzitter voorbereidingen voor de oprichting van een bestuurdersbond als socialistische pendant van de reeds bestaande liberale ‘Bestuurdersbond’. De Leidsche Bestuurdersbond (LBB) zou moeten fungeren als coördinatiepunt

voor besturen van enkele jonge socialistische (vak-) organisaties en hij zou tevens impulsen moeten geven aan de oprichting van nieuwe vakverenigingen. In april 1900 kreeg de stichting van de LBB officieel haar beslag. In het eerste bestuur namen Bomli, Marks en Pannekoek zitting.³²

Daar bleef het niet bij. De timmerliedenvereniging Vooruit had eigenlijk al sinds 1898 uitgezien naar een socialistische verbruikerscoöperatie. Drijvende kracht achter de oprichting hiervan was opnieuw Pannekoek. De opstelling van de statuten en het bijeengaren van het beginkapitaal zijn hoofdzakelijk zijn werk. Voor dit laatste deed hij een beroep op de niet onbemiddelde F.M. Wibaut, Henriëtte Roland Holst en A.J. Doornbosch, terwijl hij ook in eigen buidel tastte. Wel stelden de geldschietters van buiten Leiden als voorwaarde dat een deel van de eventuele winst van de nieuwe coöperatie ten goede zou moeten komen aan de Leidse arbeidersbeweging. Op 13 mei 1901 was de oprichting een feit en kon de Vooruit als broodbakkerij beginnen voor zo'n vijftigtal leden. En ondanks forse tegenwerking van particuliere bakkers en de Leidsche Broodfabriek behaalde de Vooruit in 1904 toch al een nettowinst van meer dan f 1.000, zodat weldra "een jaarlijksche afdracht van [25] procent aan de weerstandskas van de bestuurders-bond" kon gaan plaatsvinden.³³ Niet lang daarna dwong ruimtegebrek de jonge verbruikersvereniging uit te zien naar een groter pand. Dat moest met de grootste omzichtigheid gebeuren, wilden socialisten-vreters hier geen stokje voor steken. Bij gelegenheid slaagde W.C. Hemerik als onbekende stroman op een vendu de bakkerij Het Anker aan de Haarlemmerstraat te verwerven.³⁴ Op dit nieuwe adres werd ook de eerste winkel van de Vooruit geopend. Een zieken- en begrafenisfonds annex een levensverzekering completeerden deze coöperatieve belangenbehartiging.³⁵ De groei en bloei van de Vooruit zouden tot in het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw heel succesvol en profijtelijk voor de partij en bestuurdersbond blijken te zijn.³⁶

Aldus met de LBB als harde organisatorische kern waarbij zowel de SDAP als de Vooruit waren aangesloten, was een structuur geschapen voor de moderne socialistische beweging in Leiden. Pannekoek hechtte echter ook veel betekenis aan grondige politieke scholing. Daarvoor belegde hij onder meer een cursus over de 'theoretische grondslagen van het socialisme' bij een onderwijzer thuis.³⁷ Leerzaam waren natuurlijk ook openbare debatten,

zoals dat tussen ds. R.J.W. Rudolph en F. van der Goes in maart 1906 over het atheïsme van Karl Marx.³⁸ Leken de voorwaarden gunstig, toch koesterde Pannekoek weinig illusies over een voorspoedig gedijen van het socialisme in deze gecompliceerde fabrieks- en universiteitsstad. In januari 1902 schreef hij het partijbestuur: "Nog is Leiden niet verloren; we zullen nu wel met de rest van het land meekomen. Groote dingen verwacht niemand van Leiden; maar we zullen nu wel zorgen, dat ze voortaan niet meer als dode stad bij uitnemendheid zal gelden."³⁹

Knuttel lid van de Rotterdamse SDAP (1903)

Onder Pannekoek en De Graaff profileerde de Leidse afdeling zich – zo klein als ze was – in radicaal-marxistische richting. Vanaf haar oprichting liet zij haar stem duidelijk horen op de landelijke partijcongressen. In Leiden moest zij nu de strijd aanbinden met de confessionelen en de liberalen. In 1902 deed de Leidse SDAP voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Met wat moeite wist zij veertig mensen te vinden die bereid waren de kandidatuurstelling van mr. Mendels voor het Leidse kiesdistrict te ondertekenen. Van die groep was niet eens de helft stemgerechtigd. Voor een liberale hoogleraar was dat een geruststellende gedachte, omdat hij meende dat deze veertig vermoedelijk "de eenige sociaal-democraten zijn, die te Leiden zijn". Zijn schatting bleek aan de lage kant, want Mendels wist bij die verkiezingen toch nog 150 stemmen te trekken.⁴⁰

De spoorwegstakingen in 1903 gingen ook niet ongemerkt aan Leiden voorbij. De staker Maarten Dubbeldeman werd ontslagen en moest uitkijken naar ander werk. Met financiële steun van Van Eck kon hij later als boekhandelaar zijn brood verdienen.⁴¹ Ook Jac (Koos) Baart, katoendrukker bij de Leidsche Katoenfabriek, die tevergeefs poogde de textielarbeiders te solidariseren met de spoorwegstakers, zag zijn bemoeienis alsnog afgestraft met ontslag door de gebroeders Driessen. Hij vond een nieuwe toekomst binnen de LBB.⁴² Bij anderen bleef de schade beperkt tot politieke gevolgen. De krachtige afwijzing van Kuypers 'worgwetten' door het vrijzinnig-democratisch kamerlid professor H.L. Drucker, filantroop en stichter van het Volkshuis, kwam hem in Leiden te staan op het verlies van zijn raadszetel.⁴³ Voor Pannekoek vormden de spoorwegstakingen een gerede aanleiding om Troel-

Johan Knuttel, juni 1907.

stra's gedrag in deze stormachtige gebeurtenissen publiekelijk aan de kaak te stellen.⁴⁴ Als rijksambtenaar moest hij overigens later bij Kuyper persoonlijk op het matje komen.⁴⁵ Op Knuttel tenslotte maakten ze diepe indruk: ze waren beslissend voor zijn toetreden tot de Rotterdamse SDAP [*Levensloop*, 146-147].

Redacteur en afdelingssecretaris (1907-1909)

Toen Knuttel in de zomer van 1906 zijn entree maakte binnen de Leidse SDAP, trof hij een arbeidersbeweging aan die langzaam maar zeker haar achterstand op de rest van land poogde in te lopen. In het boekjaar 1906 telden de SDAP 78, de zangvereniging 'Stem des Volks' 63, de coöperatie

Vooruit en de bij de LBB aangesloten vakverenigingen 468 leden. Inmiddels konden de arbeiders gebruik maken van een 'Bureau voor Arbeidsrecht' en van een eigen bibliotheek. Ook bestonden er plannen om een eigen afdelingsblad uit te geven.⁴⁶

Knuttel had alle reden om zich lovend uit te laten over het pionierswerk van onder meer Pannekoek die zich omstreeks deze tijd opmaakte naar Berlijn te vertrekken, waar hij zou gaan doceren aan de *Parteischule* van de Duitse zusterpartij. Die waardering voor Pannekoek heeft Knuttel zijn hele leven behouden [*Levensloop*, 73].⁴⁷

Eerder, in 1906, had Van Eck de voorzittershamer van Pannekoek overgenomen. Aan diens ongewone burgemeesterscarrière was in 1903 in Boskoop een onfortuinlijk en voortijdig einde gekomen: de pacifistische socialist werd daar als burgerlijke gezagsdrager voor het dilemma geplaatst om anarchisten van buiten Boskoop desnoods met geweld een veilige aftocht te garanderen tegenover zijn eigen burgers.⁴⁸ In 1904 besloot Van Eck als ambteloos burger zijn leven in dienst te stellen van de Leidse arbeidersbeweging. Ruim dertig jaar zou hij het voorzitterschap van de SDAP-afdeling blijven uitoefenen.

In zijn *Levensloop* beschrijft Knuttel hoe zijn komst binnen de socialistische beweging plaatsvond temidden van een slepende staking van bijna 200 timmerlieden. Die hadden er op voorstel van de Vooruit op 28 mei 1906 het bijl'tje bij neergegoid. Zij vonden dat een staking "om den 10 urendag en een uurloon van 23 cent, sinds 1½ jaar den patroons verzocht, doch hooghartig afgewezen, alleszins gemotiveerd" was.⁴⁹ Onvoorwaardelijke steun kregen de stakers uiteraard ook van de LBB, die hiermee een van zijn eerste vuurdopen kreeg te doorstaan. Ook de coöperatie bewees haar bestaansrecht door brood op de pof te leveren aan de gezinnen van de stakers.⁵⁰ Bomli heeft in een uitvoerig gedocumenteerd verslag dit ongemeen scherpe klassenconflict, waarbij de patroons erop uit waren om de nieuw gevormde macht van de sociaal-democraten te breken, voor het nageslacht bewaard. De staking, die zich een half jaar voortsleepte, werd pas op 23 november opgeheven, overigens zonder een duidelijke overwinning voor de timmerlieden.⁵¹

Maar Knuttel liet in deze spannende maanden nog weinig van zich horen. Zijn nieuwe baan als redacteur bij het Woordenboek Nederlandsche Taal eiste blijkbaar al zijn aandacht op. Begin 1907 ging hij zich intensiever met het partijleven bemoeien. Allereerst lagen er plannen om ook in Leiden met

Een gifgroene 'Mr. P.J. Troelstra:
't Kwaat'. Tekening door Louis
Raemaekers.

een plaatselijk afdelingsblad voor de dag te komen. Knuttel kreeg de redactie van het nieuwe periodiek waarin de LBB een vaste rubriek zou verzorgen. Vol optimisme werd gesproken over een oplage van 550 exemplaren.⁵² Het eerste nummer van *De Sociaal-Demokraat. Weekblad voor Leiden en Omstre-*

ken. *Uitgave van de afdeling Leiden der S.D.A.P* [1907-1914] kwam eind juni van dat jaar uit en ondervond "veel sympathie".⁵³ Het "onschuldig linkse blaadje" gaf Knuttel heel wat werk.⁵⁴ Weldra werd hij ook belast met bestuurlijke taken. Zijn verkiezing tot tweede secretaris in het afdelingsbestuur dateert vermoedelijk van 1907. Met zekerheid functioneerde hij als zodanig in 1908.⁵⁵

Binnen de afdeling pakte Knuttel de draad op die Pannekoek noodgedwongen had moeten loslaten. Hij ging cursussen geven over de grondslagen van het marxisme voor 'De Zaaier', de toenmalige jeugdorganisatie van de SDAP.⁵⁶ Maar Knuttel dichtte zichzelf toch een te grote rol toe met zijn bewering dat hem de "theoretische leiding" over de Leidse afdeling was toegevallen na Pannekoeks vertrek. Het betekende trouwens een miskenning van het werk van Van Eck: "in zekere mate een leerling van Pannekoek, maar ik geloof niet dat die aan scholing gedaan heeft" [*Levensloop*, 180], maar ook van anderen. Gunstiger viel het oordeel van de afdelingssecretaris uit over de bestuurlijke kwaliteiten van zijn voorzitter:

Op de ledenvergadering had Van Eck de leiding en hij deed dat wel goed en soms kon hij de dingen vrij scherp zeggen, maar er bleef toch altijd iets van de jurist in zijn betoog en zelfs zijn welgemeende verontwaardiging hield iets formeels [*Levensloop*, 181].

Voor Neuteboom was Van Eck in ieder geval "spil en steun van de afdeling".⁵⁷

De oprichting van het weekblad *De Tribune* (1907)

De nieuwe bestuursfunctie bracht Knuttel ook buiten Leiden, wanneer hij bijvoorbeeld de afdeling moest vertegenwoordigen op de partijcongressen van de SDAP. Zo sprak hij op het Haarlems congres (april 1907) namens de Leidse afdeling. Daar werd naarstig gezocht naar een verzoening tussen de grote reformistische rechtervleugel en de kleine, maar zich steeds sterker profilerende revolutionaire linkervleugel. Desondanks stemde Knuttel samen met de jonge marxisten tegen een met overgrote meerderheid aangenomen partijresolutie die volgens W. Vliegen "een scherpe terechtwijzing van de Marxisten inhield".⁵⁸ Knuttels eerste zenuwachtige optreden als Leids afgevaardigde op dit partijcongres ontlokte het kamerlid J. Schaper de denigrende uitroep dat de Leidse afdeling aanvankelijk een 'pannekoek', maar nu blijkbaar een 'flensje' kende.⁵⁹

SDAP-congres te Haarlem, 31 maart
1907. IISG.

De uitkomst van het Haarlems congres liet bij de marxisten in ieder geval de nodige wrevels achter. Zij heeft volgens Knuttel bij de ontevredenen “een eerste stap doen zetten tot organisatie van de marxistische oppositie” binnen de SDAP [Levensloop, 184]. Eigenlijk boterde het al sinds 1901 niet meer tussen de marxisten en Troelstra. Mettertijd kwamen hier verschillende heftige geschilpunten met de Tweede Kamerfractie van de SDAP bij. Ze verweten haar verraad aan de internationale sociaal-democratische beginselen, ja zelfs “opportunistische beginselloosheid”. In 1901 speelde de ‘agrarische kwestie’ tussen H. Gorter en Troelstra. Laatstgenoemde wilde het landarbeidersproletariaat aan eigen grond helpen. In 1902 verklaarde Troelstra zich om electorale redenen voor subsidiëring van het bijzonder onderwijs, tot grote woede van de onderwijzer J. Ceton. In 1903 werd Troelstra’s weifelende houding tijdens de spoorwegstaking door Pannekoek fel bekriti-

seerd. In 1905 wisten de marxisten de herbenoeming van Troelstra als hoofdredacteur van *Het Volk* te voorkomen. Later volgde de 'dienstweigerings' van de marxisten om zitting te nemen in bestuur en commissies van de SDAP. Een nieuw twistpunt tussen reformisten en marxisten werd de uitgave van *De Tribune*.⁶⁰

Meteen na afloop van het Haarlems congres organiseerde D. Wijnkoop, die al eerder met plannen rondliep om een links marxistisch weekblad uit te geven, een "besloten conferentie" voor een select groepje jonge en oudere marxisten om hun steun hiervoor te krijgen. Ook Knuttel (op uitnodiging van Van Ravesteyn) was van de partij, overigens tot grote ergernis van de snel ontvlambare W. Bongers.⁶¹ Deze kwalificeerde de nieuwe Wijnkoop-aanhangers als: "*Vechtjassen à outrance*, gevaarlijke neurasthenici, die op een onverantwoordelijke manier de Partij naar de bliksem helpen".⁶² Toch had "de defaitistische rede van Bongers, die met een krampachtige nadruk telkens herhaalde dat wat wij wilden psychologisch onjuist was" [*Levensloop*, 184], meer invloed op Knuttel dan hij zich in zijn autobiografie meende te herinneren.⁶³ Opmerkelijk genoeg veranderde Knuttel tijdens de discussie van standpunt om samen met anderen vooralsnog Wijnkoop's plannetje in duigen te doen vallen.⁶⁴

Wijnkoop liet zich door de tegenstemmers niet van zijn voornemen afbrengen en voelde zich hierin gesteund door Van Ravesteyn en Ceton. Binnen een week na de bewuste vergadering stond vast dat het eerste nummer van een eigen *Sociaal-Democratisch Weekblad De Tribune* in oktober 1907 zou verschijnen. Was Knuttel ietwat aarzelend, zijn partijgenoot Krijn van Langeraad (tot begin 1908 commies bij de Leidse posterijen) was van meet af aan erg ingenomen met Wijnkoop's plan. Immers, hem had het Haarlems congres duidelijk gemaakt dat de meeste afgevaardigden weinig kaas hadden gegeten van de marxistische kritiek: "Het afzakken naar rechts ligt in de aard van het beestje – aan ons de taak het beestje ander voedsel te geven [...] *in den vorm van een weekblaadje*."⁶⁵

Nadat Wijnkoop eenmaal de beslissing had geforceerd, was het hek van de dam. Radicalen als Knuttel en De Graaff zegden hem hun onvoorwaardelijke steun toe.⁶⁶ Weifelend waren aanvankelijk nog Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Pannekoek, al beloofde de laatste ook artikelen bij te dragen.⁶⁷ Binnen de kortste keren wist Knuttel conform de afspraak tien

abonnees in Leiden te werven.⁶⁸ In vergelijking met de twaalf abonnementen op *Het Volk* die Leiden toen kende, geen slecht resultaat. Behalve Van Langeraad, De Graaff, Knuttel en hun vrouwen, behoorden in ieder geval Anna Pitlo, Betsie Vos, de Ververs, de Oliviers, de Metschers en de Van Ecks tot het groepje Leidse Tribunisten.

De agitatie van een Tribunist (1907-1909)

Het spreekt vanzelf dat *De Tribune* Knuttel erg na aan het hart lag. Meteen al in het eerste nummer verscheen een artikel van zijn hand: 'Een dogma?' Het handelt over het historisch materialisme, terwijl hij daarin Rosa Luxemburg in bescherming nam tegen het verwijt als zou zij een van de meest doctrinaire en dogmatische marxisten zijn.⁶⁹ Uiteraard verschenen ook in volgende afleveringen regelmatig bijdragen van hem. En hoe vaak zou hij zich later niet druk maken over de kwaliteit en de inhoud van dit blad? De eerste jaren ging hij er zelf nog mee colporteren. Zijn ervaringen met de losse verkoop van *De Sociaal-Demokraat* en *De Tribune* 's zaterdags bij de Grofsmederij en Van Wijks textielfabriek waren echter weinig bemoedigend.⁷⁰

De bedrijvigheid die *De Tribune* voor Knuttel met zich meebracht ging hand in hand met nieuwe activiteiten. In 1908 moet er voor hem ongelooflijk veel werk aan de winkel zijn geweest. Die drukte stond in het teken van de groeiende marxistische oppositie die zich rondom dit weekblad manifesteerde binnen de SDAP. Knuttel droeg zijn steentjes bij door het doen van scholings- en ontwikkelingswerk, het schrijven van artikelen, het deelnemen aan openbare debatten en zo nodig het op informele wijze bewerken van weifelaars, of het heftig bestrijden van tegenstanders.

Buiten Leiden genoot Knuttel intussen enige faam als cursusleider. De Rotterdamse afdeling vroeg hem enkele cursorische voordrachten te komen houden, waarin het partijprogramma zou worden ontleed.⁷¹ De 'Proletarische Ontwikkelings Vereniging' in Amsterdam nodigde hem uit voor een voordracht over 'Denken en Zijn'.⁷² Dit werk was een kolfje naar zijn hand: bij zulke cursussen (een ander telkens terugkerend onderwerp was het historisch materialisme gedemonstreerd aan de ontwikkeling der maatschappij) wist ik mijn gehoor steeds te pakken en duidelijk en overtuigend te zijn [*Levensloop*, 180].

Het gebruik van een pseudoniem waartoe hij zichzelf na de moeilijkheden op het Woordenboek in het voorjaar van datzelfde jaar had verplicht, gaf hem voorlopig voldoende beschutting om de vijanden van het marxisme te bestoken. Onder de naam *Van Schie* maakte hij in *De Nieuwe Tijd* zijn debuut met een scherpe aanval op de historicus P.J. Blok, een van zijn vroegere leermeesters. En heel consequent, net als in *De Tribune*, vormde het historisch materialisme opnieuw het thema.⁷³

Kort na de oprichting van *De Tribune* had deze Leidse professor “een ware kruistocht van voordrachten tegen het historisch materialisme” ingezet.⁷⁴ Hij wilde de toegenomen belangstelling voor het marxisme in de geschiedschrijving een halt toe roepen. Toen in september 1908 Bloks artikel ‘Historisch materialisme’ verscheen in *Onze Eeuw*, deed hij Van Ravesteyns proefschrift daarin terloops af als “het zwakke productje van historisch-materialistische studie”. En hoopvol constateerde hij na een vluchtige analyse van de hem voor handen zijnde marxistische literatuur:

Als zelf Kautsky gaat modderen met de theorie, zal zij hare beste dagen wel gehad hebben en ook in den mond van jeugdige enthousiasten, die haar in geestdriftig gestelde theses achter Nederlandsche dissertaties en zelfs in die dissertaties zelve nog letterlijk in de oude vorm verkondigen, spoedig bestorven zijn.

Tot zijn tevredenheid stelde hij vast dat revisionisten van de oorspronkelijke theorie weinig heel hadden gelaten. Dat was het belangrijkste. Hoe socialistenvan zich hun toekomst “zonder dien veelgeroemden grondslag” in hun “Wolkenkoekoekstaat” zouden voorstellen, liet hem verder koud. Met dit artikel wilde Blok de studenten laten zien dat het marxisme niet meer dan een voorbijgaand modeverschijnsel was.⁷⁵

Niet Van Ravesteyn, maar die andere jonge doctor nam de handschoenen van Blok op. In ‘De dood van het historisch-materialisme’ verweet Knuttel “onze officiële historicus Blok” behept te zijn met “reactionnair optimisme”. Daarnaast vond hij het aanmatigend van deze Leidse hoogleraar om zich “zonder eenig begrip van het onderwerp [...] zonder de meest elementaire kennis der feiten” aan zo’n artikel te wagen:

Kautsky tegenover Marx te stellen, wat een laf genoegen! [...] Neen, professor Blok, Kautsky en Van Ravesteyn, Mehring en Gorter, zij houden onverminderd Marx’ theorie hoog! [...] Uit de geschiedenis van het revisionisme, waarde professor, zouden andere gevolgtrekkingen zijn te maken dan de aanstaande dood van het Marxisme.

Blok juichte te vroeg. Integendeel, het 'zuiver-marxistisch historisch materialisme' ging een bloeitijd tegemoet:

In ons achterlijke landje met zijn in meerderheid reformistische en opportunistische partij, zijn zoo goed als alle studeerenden consequente Marxisten. En de invloed van het Marxisme ook in de Nederlandsche partij groeit, te langzaam nog, maar met den dag.

Knuttel vond deze "professorale lijkzang" niet alleen rijkelijk voorbarig, maar ook misplaatst. En hij betwijfelde of Blok bij de jongeren – "ook die tegenover ons staan" – veel bijval zou oogsten. Knuttel koesterde weinig verwachtingen over een grote toeloop van de 'jonge bourgeoisie' tot de SDAP, maar bij hem was de wens toch ook vader van de gedachte. Trouwens, Bloks hoop en verwachting dat de historisch materialistische geschiedschrijving niet meer dan een modegril zou blijken te zijn, waren niet ver bezijden de waarheid.⁷⁶ Knuttels ongebreidelde optimisme in dit polemisch stuk tegen zijn oude leermeester Blok moet worden gezien tegen de achtergrond van de koortsachtige spanningen tussen revisionisten en marxisten.

Intussen had de verschijning van *De Tribune* de onderlinge verstandhouding tussen de verschillende marxistische groeperingen binnen de SDAP weinig goed gedaan. Daarbuiten werd dit weekblad op allerlei manieren tegengewerkt. Reformistische arbeiders ergerden zich eraan hoe in Wijnkoops spreekbuis steevast hun 'populaire Troel' op de korrel werd genomen.

Knuttel mengde zich in april 1908 – kort voor het paascongres van de SDAP in Arnhem – in de interne discussies. Wibaut had op een serie voorbeschouwingen die gewijd waren aan het komende partijcongres gereageerd met een hoofdartikel in *Het Volk*. In 'Moet het zoo?' erkende hij dat hij als marxist de verschijning van *De Tribune* met angst en beven had tegemoet gezien vanwege de onredelijke scherpe kritiek.⁷⁷ Voor hem was dit voldoende om zich van *De Tribune* te distantiëren. Zijn *cri de coeur* kwam hem te staan op een woedende brief van Knuttel:

Maar dat ge er zoo over denkt!

Gij, die me hier in Leiden toegevoegd hebt, nooit in 't partijbestuur te willen gaan, zoolang P.J. [Troelstra, js] er in zat, gij die zoo goed als iemand de vuile demagogie van een Vliegen, van een Troelstra in folio als Spiekman kent! [...]

Wat mij betreft, de laatste dagen meen ik, dat alleen een *scheiding* de atmosfeer kan zuiveren. Laat een reactionnaire programherziening 't volgend jaar aangenomen worden – dan moeten wij weg en dan kunnen wij ieder geknoei in de kamer aan de kaak stellen, zooals het behoort. [...] De *nederlandsche arbeiders* zijn van 't socialisme nog niet gediend. En toch hier hebben we 'r een 30 die 't willen en kennen.⁷⁸

Voorts schreef Knuttel dat *De Tribune* in Leiden in ieder geval goed was ontvangen.

Het zou hier te ver voeren de landelijke ontwikkelingen verder te schetsen. Hoe het Tribune-conflict binnen de SDAP uiteindelijk zou uitmonden in een royement van deze marxisten op een speciaal daarvoor belegd partijcongres in Deventer, hebben trouwens anderen, onder wie met name Henny Buiting, nauwkeurig onderzocht.⁷⁹

Broedertwisten binnen de Leidse afdeling (1907-1909)

Het summier gehouden jaarverslag van afdelingssecretaris Knuttel en een uittreksel over 1907-1908 geven ons een beeld van de stand van zaken binnen de sociaal-democratische beweging in Leiden. Het ledental van de SDAP was inmiddels opgeklommen tot 118, dat van de LBB was tot 1.145 gegroeid.⁸⁰ In 1907 had de afdeling voor het eerst meegedaan aan de gemeenteraadsverkiezingen en bijna 30% van de stemmen verworven.⁸¹ Sedertdien zou de SDAP een tamelijk constante aantrekkingskracht op de Leidse kiezers blijven uitoefenen. Maar vreemd genoeg kon deze winst vanwege het toen geldende districtenstelsel in niet één raadszetel worden verzilverd. Begrijpelijk dat de afdeling eind 1908 ervan afzag opnieuw mee te doen aan de raadsverkiezingen: "in de eerste plaats om financiële redenen en ook omdat district I voor ons een slecht district is."⁸² Een 'cursus gemeentepolitiek' door Van Eck bleek eerder dat jaar niet aan te slaan en de 'commissie kiezersweek' werd op het laatste moment wegens te geringe belangstelling opgeheven. Zodoende raakte Leiden in dit opzicht verder achterop in vergelijking met andere middelgrote industriesteden, waar vanaf 1907 de eerste socialisten in de gemeenteraad werden gekozen.⁸³ Een achterstand die alleen maar groter zou worden, aangezien het de sociaal-democraten in geen enkel kiesdistrict vóór 1919 zou lukken de meerderheid te behalen.

Toch was 1908 voor de socialisten zeker geen mat jaar. Er werden vier succesvolle 'wijkvergaderingen' georganiseerd met Louis de Visser uit Den Haag. Voor de eerste maal werd er een Eén Mei-optocht in de stad gehouden onder auspiciën van de LBB. De manifestatie verliep zonder noemenswaardige incidenten. Alleen niet naar de zin van de dekenfabrikant Zaalberg die het meelopen van zijn procuratiehouder W. Hemerik, tevens ondervoorzitter

'Mr. Troelstra en het S.D.A.P. Congres te Deventer. Z.M. Pieter Jelles xiv: "De (toekomst) staat ben ik". Spotprent in *De Voorhoede*, 27 maart 1909.

**Mr. Troelstra en de S. D. A. P.
Congres te Deventer.**

Schaper.

Cetom.
Wijekoop.
Dr. v. Karsenlein.

Z. M. Pieter Jelles XIV: „De (toekomst) staat ben ik.”

van de SDAP, in deze optocht met ontslag beloonde. En dat ging ongeveer in de volgende bewoordingen:

Hemerik, ik kan jou niet langer in mijn zaak gebruiken! Je werk doe je goed; daar heb ik niets op aan te merken. Maar je bent socialist en dat is voor mij gevaarlijk. Jullie socialisten willen mij m'n fabriek afnemen. Vandaag of morgen gooi jij een bom door m'n ramen! [*Levensloop*, 225]

De SDAP organiseerde daarop een uitstekend geslaagde "protest-meeting in de open lucht bij avond met fakkellicht [...] daar alle zalen geweigert waren".⁸⁴ De brodeloze Hemerik ondervond van uiteenlopende mensen sympathie. Van Eck en Knuttel sprongen financieel bij, zodat hij niet lang daarna op de Haarlemmerstraat een sigarenwinkel kon openen.⁸⁵ Er werd nog meer gedemonstreerd in dat jaar. Op Koninginnedag verspreidden de socialisten een manifest door de stad, als protest tegen een "militaristisch artikel" in het *Leidsch Dagblad*.⁸⁶

Aan strijdbaarheid ontbrak het de Leidse sociaal-democraten niet. In een vertrouwelijke brief aan Van Langeraad liet voorzitter Van Eck zich begin 1908 optimistisch uit over de toekomst van de SDAP in deze stad:

Ik heb wel hoop dat het met de Leidse afdeling goed zal blijven gaan. Al is het ledental niet groot, zij bevat vele flinke krachten [...]. Het zal zeker aan mij niet liggen, als de Leidse afd. niet getrouw bleef aan haar grondslagen door Pannekoek gelegd. Alleen komt het mij voor dat de Marxisten niet uit het oog mogen verliezen, dat hun *minder theoretisch* goed onderlegde partijgenoten – want dat zijn m.i. de revisionisten – toch partijgenoten zijn en als zodanig moeten behandeld worden. Dat wordt wel eens vergeten. Maar, enfin, dat komt wel terecht.⁸⁷

Mochten de socialisten zich dan wel naar buiten toe energiek opstellen, intern namen de conflicten in de loop van dat jaar aanzienlijk toe. Wel lagen de verhoudingen voor iedereen duidelijk. "In Leiden bleef de rechtse fractie onder leiding van de wel scherpzinnige en strijd bare timmerman Bomli een minderheid" [*Levensloop*, 178]. Daartegenover stond een "vrij goed geschoolde, stevige kern", die – aldus Knuttel – de afdeling en haar bestuur beheerste. Een representant van "die overtuigde reformistische oppositie" was de typograaf en actief vakbondsman Neuteboom. Die ontdekte al gauw na zijn toetreding tot de SDAP "dat er hevige meningsverschillen waren, principiële en taktiek-inzichten botsten fel".⁸⁸ In november 1908 schreef Bomli, die het niet langer meer kon aanzien, in *Het Volk* onomwonden dat de Tribunisten maar uit de partij moesten worden gezet.⁸⁹

Als redacteur van *De Sociaal-Demokraat* stookte Knuttel het smeulend vuurtje nog wat op. Meer en meer ging het afdelingsblad fungeren als zijn spreekbuis, waarin hij revisionistische inzichten en reformistische praktijken binnen de SDAP voor Leidse lezers aan de kaak kon stellen. De agitatorische strekking van zijn artikelen moet de levendigheid van het blad ongetwijfeld ten goede zijn gekomen, maar in december werd het voorzitter Van Eck toch te gortig: "Hij wil de redactie vorstellen een dergelijk hatelijk geschrijf niet meer op te nemen, daar dit onmogelijk dienstbaar kan zijn aan het verhelderen van de hoofden van de arbeiders."⁹⁰

Nog hoger laiden de gemoederen op toen Troelstra de afdeling liet weten niet te komen spreken in Leiden. Hij voelde zich diep gegriefd door een artikel van Knuttel in *De Sociaal-Demokraat* van 9 januari 1909. Knuttel moest zich op de eerstvolgende vergadering verdedigen tegen een aanval van Bomli: het woord "scheurmaker" in zijn artikel kon hij verantwoorden. "Als men het drijven ziet van Duis [Duys, js], Schaper en Troelstra om *De Tribune* te verbieden, zal dit tot gevolg hebben dat de geheele linkerzijde de partij verlaat."⁹¹

Het schisma van Deventer, waarop Knuttel al maanden eerder in zijn boze brief aan Wibaut had gezinspeeld, naderde met rasse schreden. Neuteboom herinnerde zich de stormachtige bijeenkomsten waarop landelijke partijcoryfeeën hun visie kwamen geven over de groeiende tegenstellingen binnen de SDAP, maar al te goed:

In de winter van 1908-1909 spitsten zich al die discussies toe, vooral in Leiden, waar het afdelingsbestuur merendeels marxistisch gezind was. Vele sprekers van deze richting in de Partij traden voor de afdeling op. In de eerste plaats Wijnkoop, Ceton en Van Ravesteyn, de onverzoenlijken, en Gorter en Pannekoek, die ook wel zo genoemd mogen worden; rustiger sprekers, zoals Henr. Roland Holst, Frank van der Goes, Wibaut en Mendels; tevens herinner ik mij de inleiders Troelstra en Spiekman, die een tegenovergesteld standpunt verdedigden. De heftige discussies, die plaats vonden in het zaaltje boven de coöperatie 'Vooruit' in de Duizenddraadsteeg, duurden soms tot in de nacht.⁹²

De stellingen waren betrokken, ook binnen de Leidse afdeling, die – als we Knuttel mogen geloven – zich op het komende Deventer congres als "voornaamste tribunistiese afdeling" [*Levensloop*, 235] zou manifesteren. Niettemin benadrukte de Leidse afdelingssecretaris op de valreep van deze uitzonderlijke bijeenkomst in een voorbeschouwing in *De Tribune* pro forma het

Leidsch Dagblad, 6 maart 1909.

WORDT VERWACHT:
IWAN PIETER JELLES, de Verschrikkelijke.
 — Groot Moordenaar van het S.-D. A.-P.-Congres te Deventer. —
 Gaat dat zien in het Lokaal „Vooruit”, Duizenddraadsteeg 1.
 Herkenbaar door zijn Russische Manoeuvres.
Op Zondagmorgen 7 Maart, klokke halfelf.
2535 18 ZEGT HET VOORT.

belang van eenheid binnen de partij, overtuigd als hij was dat de rechtse meerderheid niet die waarborgen wilde geven waar hij om vroeg:

dat zij groeien zal in klassebewustzijn, wat alleen kan als wij het scherpe klassestandpunt er vrijelijk in mogen propageeren [...]. Daargelaten het idiote dat een congres, dus de *meerderheid* zou uitmaken wie het blad van de *minderheid* zal redigeren, daargelaten dat zoo'n redactie na 't eerste onwelgevallige artikel gewipt kan worden – de opheffing van de 'Tribune' zou beteekenen, de erkenning, dat een oppositieblad niet mag bestaan.

Wij, de verreweg talrijkste groep uit de linkerzijde [...], zijn in de partij om het strenge socialisme en zullen dat blijven propageeren – er in of er buiten.⁹³

“Twan Pieter Jelles de Verschrikkelijke” in Leiden (7 maart 1909)

Op 13 en 14 februari 1909 hield de SDAP een buitengewoon partijcongres in Deventer, waar de drie *Tribune*-redacteuren (Ceton, Van Ravesteyn en Wijnkoop) door een grote meerderheid werden geroyeerd. Van Eck, Knuttel en Verver, afgevaardigden van de Leidse afdeling, stemden uiteraard tegen het royementsvoorstel, al vond afdelingsvoorzitter Van Eck dit congres “het ellendigste [dat] ooit is gehouden”.⁹⁴ Een dag later circuleerden in de Haagse en Leidse pers berichten dat de Leidse afdeling zich in haar geheel zou hebben afgescheiden van de SDAP.⁹⁵ Neuteboom haastte zich in een brief aan het *Leidsch Dagblad* dit gerucht als “ten eenenmale ongegrond” te verklaren. Wel erkende hij daarin dat de afdeling “voor zeven-achtste” tegen het Deventer-besluit was.⁹⁶ Ook Bomli, het enige loyale, achtergebleven bestuurslid, stelde alles in het werk om de zwaar gehavende afdeling voor de ondergang te behoeden. In een brief aan het partijbestuur vroeg hij om morele en financiële steun vanuit Amsterdam. In hetzelfde schrijven zette hij nog eens de eerste gevolgen van het Deventer schisma voor Leiden uiteen:

Leidsch Dagblad, 6 maart 1909.

Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij.
Mr. P. J. Troelstra spreekt Zondag 7 Maart,
 's morgens halfelf, in lokaal-
 „Vooruit” Onderwerp: „**De**
scheuring in de partij”.
Toegang voor partijgenooten en geestverwanten. 2664 12

Het geheele bestuur en redactie en medewerkers van de Sociaal Democraat benevens een deel van hen die met hun geld de uitgave van ons orgaan mogelijk maakte, verlaten de afdeling en de redacteur zegde in het laatste nummer de abonnés reeds aan, dat het blad wel zou ophouden te verschijnen.⁹⁷

Voor het handjevol oude getrouwen van het afdelingskader was nu snel handelen geboden. Op korte termijn moesten in elk geval de Deventer congresbesluiten per afdeling aan een referendum worden onderworpen. Op uitnodiging van Bomli zou niemand minder dan Troelstra zelf zich in het hol van de leeuw wagen om de scheuring in de partij te bespreken. De bijeenkomst werd vastgesteld op 7 maart. Niet een, maar twee aankondigingen brachten de lezers van het *Leidsch Dagblad* van deze vergadering, die veel vuurwerk beloofde, op de hoogte. Naast een officiële aankondiging van de SDAP-afdeling trof men in hetzelfde nummer een opvallende advertentie aan waarin Troelstra werd gedoodverfd als “Iwan Pieter Jelles de Verschrikkelijke – groot Moordenaar van het S.-D. A.-P. Congres te Deventer”.⁹⁸ De opsteller van deze annonce heeft zich ongetwijfeld laten inspireren door de cartoon van Louis Raemaekers in *De Telegraaf* enkele weken eerder.

Die zondagochtend was het vergaderlokaal van de Vooruit stampvol (zo'n 160 personen), terwijl buiten een grote groep mensen, onder wie ook “een aantal vrouwen”, zijn ongeduld en nieuwsgierigheid maar met moeite kon bedwingen. Binnen in de zaal zat voor de Leidse afdeling alleen Bomli achter de bestuurstafel, geflankeerd door Helsdingen en Troelstra. De verslaggever van het *Leidsch Dagblad* werd uitgenodigd bij hen te komen zitten, zodat de tafel tenminste een vol aanzicht kreeg. Helsdingen fungeerde bij deze gelegenheid als vergadervoorzitter. In zijn inleiding gaf hij onder meer als reden op voor het beleggen van deze speciale vergadering, dat “de uitgetrede-

nen bezig waren o.a. door huisbezoek de weifelenden en de zwakken tot uittreden over te halen”.

Daarna kreeg Troelstra het woord. Hij hield een erg lange speech:

nu eens sprekend met een van aandoening trillende stem, dan heftig uitvarend, dikwijls bijtend sarcastisch, [stelde hij:] Er bestaat voor uittreding van een deel der partijgenooten geen dringende en dwingende reden tot scheiding, waardoor zij de partij als geheel zullen verzwakken en geen succes zullen verkrijgen [...]. [Hij] heeft een stuk van zijn leven gegeven aan de partij [...], maar hij zou het niet hebben kunnen volhouden, wanneer hij steeds door eigen partijgenooten werd becritiseerd, zooals door *De Tribune* werd gedaan. Daarvoor had hij zijn leven te lief.

Zijn redevoering, “zoo nu en dan door toejuichingen en interrupties onderbroken”, duurde bijna twee uur. Het vergde van Helsdingen het uiterste om de stilte in de zaal te bewaren.

Verreweg de belangrijkste debater die met Troelstra in het krijt trad, was “dr. K. (schuilnaam van Schie), een der Marxistische hoofdmannen der Leidsche Afdeeling”. Puntsgewijs probeerde Knuttel Troelstra’s verhaal “op hartstochtelijke en uitvoerige wijze” te weerleggen:

In *De Tribune* is niets geschreven tegen het program der S.-D.A.-P, maar wel tegen de toepassing. Het program der nieuwe partij zal dan ook het beginsel en werkprogram der S.D.A.-P. kunnen zijn.

Knuttel illustreerde aan de hand van enkele voorbeelden hoe “de Kamerfractie dikwijls weinig principieel is opgetreden en dat in Den Haag het anarchisme kon bloeien”. Troelstra stelde hij hiervoor verantwoordelijk. Dat was in Leiden wel anders, “waar de leiding in handen der Marxisten zat”, zodat “de anarchisten het nauwelijks tot een organisatie [konden] brengen”. Ook zijn betoog, dat bijna een uur duurde, ging vergezeld van heftige interrupties die al dan niet getuigden van instemming.

Intussen had de plaatser van de gewraakte advertentie zich bekend gemaakt: de boekhandelaar Dubbeldeman. Zijn ongewone initiatief kwam hem te staan op een forse uitbrander van Knuttel: “Hij moge zich Marxist noemen”, maar met deze “laffe en beleedigende advertentie” werd hij door hem “niet als zodanig erkend.” Dubbeldemans verweer maakte de aanwezigen eigenlijk alleen maar nieuwsgieriger. Hij gaf toe dat hij weliswaar de aankondiging had geplaatst, maar dan als tussenpersoon: “Zijn lastgever mocht hij niet noemen.”

In de tweede ronde van deze tumultueuze vergadering ging Troelstra

uitvoerig in op Knuttels scherpe kritiek. Evenals Knuttel was de SDAP-leider weinig ingenomen met de redactie van *Het Volk*, "maar de tegenwoordige collectieve samenstelling was te wijten aan de Marxisten zelf". Hiermee zinspeelde Troelstra tevens op zijn gedwongen aftreden als hoofdredacteur van de partijkrant onder druk van diezelfde marxisten, zoals eerder is aangestipt. Tussendoor verzuchtte hij, "dat de Leidse partijgenooten, Marxisten of revisionist, om het even, blijkbaar nogal fanatiek waren".

Daarna kreeg Knuttel opnieuw het woord. Inmiddels vonden de meeste aanwezigen (van wie velen niet eens lid van de SDAP) het welletjes. Al met al had de bijeenkomst bijna vier uur geduurd. "Niettemin bleven velen nog napleiten en poogden elkaar blijkbaar te overtuigen."⁹⁹ Aldus besloot de journalist van het *Leidsch Dagblad* dit tamelijk objectieve verslag.

Opmerkelijk genoeg waren beide partijen zeer te spreken over de afloop van deze eerste openbare krachtmeting. Bomli berichtte het landelijke partijbestuur vol vertrouwen: "Nu nog een grote vergadering en de afdeeling is er weer bovenop."¹⁰⁰ Ietwat voorbarig, want de Leidse SDAP-afdeling kende nog geen nieuw, laat staan voltallig bestuur. Bovendien moest het referendum nog worden gehouden.

Knuttel verzorgde de verslagiegging voor *De Tribune*. In 'De eerste slag' heet het:

Tot behoud van haar betrekkelijk meest bedreigde stelling heeft de S.D.A.P. in allerijl haar zwaarste geschut laten aanrukken, en meer dan vier uur is er [...] gevochten [...] Het is ook goed te weten dat Tr. [oelstra, js] de overblijvende leden van de afd. Leiden tot den strijd op leven en dood met de nieuwe partij aanspoorde. We weten dus wat ons te wachten staat. De positie van de Marxisten in de partij (hier in Leiden blijft er niet één) wordt er zoo niet gemakkelijker op.

Aan het einde van dit verslag, waarin hij zijn eigen aandeel zorgvuldig achterwege heeft gelaten, stelde hij:

Het laat zich aanzien dat de afd. Der S.D.A.P. aanvankelijk vrij wat nieuwe leden zal winnen, doch leden voor wie het socialisme een boek met zeven zegelen is, leden die het hunnen zullen bijdragen tot haar verburgerlijking.¹⁰¹

Nog voor het einde van diezelfde week was ook in Leiden de scheuring een voldongen feit. Onmiddellijk nadat die vrijdag de uitslag van het referendum bekend was geworden, formeerden de Leidse marxisten (daarmee vooruitlopend op de officiële oprichting van de SDP in Amsterdam): "de afd. Leiden van de nieuwe S.D. partij". Voorzitter van de nieuwe afdeling, die begon

met 55 leden (van wie 52 voormalige SDAP'ers), werd Van Eck; als secretaris trad de kleermaker Verver op.¹⁰² De Leidse afdeling had zich "in twee smaldeelen gesplitst".¹⁰³ Een belangrijk deel van het kader (de Tribunisten) was overgegaan naar de nieuwe afdeling van de SDP.

Het spreekt vanzelf dat zijn felle debat met Troelstra Knuttel goed is bijgebleven. "Voor mijn gevoel is dit het grootste succes geweest dat ik in de beweging gehaald heb. Wij volgden de mening van Van Eck om niet de afdeling over te hevelen naar de S.D.P., maar alleen de voorstемmers en de enkelen die zich daar nog bijvoegden" [*Levensloop*, 235-236].¹⁰⁴

Op zondag 14 maart 1909 vond dan eindelijk de al weken eerder aangekondigde oprichtingsvergadering van de SDP plaats in de Amsterdamse 'Handwerkers Vriendenkring'. Voor de nieuwe Leidse afdeling waren Van Eck, Hemerik en Knuttel aanwezig. Op dat moment kende de SDP ruim vierhonderd leden.¹⁰⁵ De Leidse afdeling met dan al 56 leden was goed voor een derde plaats na Amsterdam (160) en Rotterdam (65), maar vóór Den Haag (45) Utrecht (25) en Delft (7).¹⁰⁶ De kersverse gedelegeerden namen het partijprogramma van de SDAP over, want dat voldeed prima. De kritiek van de marxisten had immers betrekking op de onjuiste toepassing ervan. Daarop had Knuttel nog in zijn Leids debat met Troelstra gewezen. Wel had Van Eck graag als aanvulling op het program een punt aangaande de bestrijding van het alcoholisme gezien.¹⁰⁷ In het nieuwe partijbestuur van de SDP werd voor Leiden Hemerik, secretaris van de LBB, gekozen.

Strijd om de gunst van het Leidse proletariaat

Nadat de scheuring formeel haar beslag had gekregen, werd de verwarring pas echt compleet. Er mocht in de politieke controversе tussen marxisten en reformisten enige duidelijkheid zijn geschapen, voor de socialistische beweging in haar totaliteit was dat allерminst het geval. Voor de LBB en voor de daarbij aangesloten organisaties waren de gevolgen van het schisma nauwelijks te overzien. Slecht met de nipte meerderheid van één stem wisten de sociaal-democraten binnen de LBB aansluiting van de SDP bij de bestuurdersbond te voorkomen. Onder de provocerende kop: 'Wie zijn de scheurmakers?' deed Knuttel opnieuw verslag:

Hier was dus voor de S.D.A.P. een mooie gelegenheid om te laten zien dat ook zij den onderlingen strijd tot het onvermijdelijke wil beperken, d.w.z. tot het elkaar betwisten

van de aanhang der arbeiders. Trouwens reeds op grond van de statuten van den L.B.B. had de S.D.A.P. de plicht aan de toelating der S.D.P. mede te werken – gezwezen nog van de steeds verkondigde neutraliteit der bestuurdersbonden. Het tegengestelde is echter gebeurd: dankzij de goed opgekomen bestuurders der S.D.A.P. is met 17 tegen 16 stemmen de aansluiting van onze partij geweigerd. Op welke gronden? Geen antwoord. Met welk recht? Met dat van de macht. Het fanatisme van enkele vereenigingsbestuurders, tevens leden der S.D.A.P., ging zelfs zóó ver, dat ze met afscheiding hunner organisatie dreigden, wanneer de S.D.P. werd toegelaten. Met dat al is het niet de vakbeweging (waarin velen van ons tot de beste krachten behooren), maar de S.D.A.P. die ons heeft afgewezen.¹⁰⁸

De eerstkomende jaren bleef de LBB de speelbal in de strijd tussen de SDP en SDAP. De nasleep van Deventer berokkende de bestuurdersbond zelfs dermate ernstige schade dat hij er bijna aan zou bezwijken.

Op korte termijn echter leek de strijd zich vooral af te spelen rondom het voortbestaan van *De Sociaal-Demokraat* en om de kiezersgunst van het Leidse proletariaat. Drukke maanden volgden. De Tweede Kamer- en gemeenteraadsverkiezingen waren in aantocht. Het Leidse publiek was getuige van heftige debatten tussen marxisten en reformisten. Deze onstuimige vergaderingen in 1909 markeerden het begin van wat decennialang een traditie van haat en nijd zou blijken tussen communisten en sociaal-democraten.

De lange reeks van verkiezingsbijeenkomsten werd geopend op 1 april door de SDP-afdeling die zich hiermee voor het eerst presenteerde aan de Leidse arbeiders. Gorter en Wijnkoop waren door voorzitter Van Eck uitgenodigd om te komen spreken. De belangstelling was niet groot. Gorter zette nogmaals de geschilpunten tussen de marxisten en revisionisten uiteen. Daarbij stond hij even stil bij de polemiek die Pannekoek in het beruchte jaar 1903 met Troelstra had gevoerd: "Het is de verdienste van den Leidschen voorman dr. Pannekoek die het eerst tegen het opportunisme van Troelstra en de zijnen heeft gewaarschuwd." Als tweede spreker die avond trad Wijnkoop op die in het uur dat hem ter beschikking stond, nog eenmaal de hele Tribune-kwestie uit de doeken deed.

In aansluiting daarop volgde een debat dat Duys, "die krachtig werd toegejuicht, een bewijs dat de oude partij in Leiden ook nog haar aanhangers heeft", voor het grootste deel opeiste. Duys trok verschillende registers wijd open. Allereerst zocht hij het in de persoonlijke sfeer. Het sprak toch voor zich dat ruziemakers "als Wijnkoop, die in geen enkele partij kunnen worden

geduld, mensen als Gorter en Mendels hebben meegesleept". Vervolgens verklaarde hij: "De grondfout van de z.g. Marxisten is overigens dat zij met de Marxistische theorie tot de arbeiders komen." Ten slotte vergeleek hij de onvermijdelijkheid van het Deventer congres in simpele beeldspraak met de noodzakelijke voorjaarssnoei in de socialistische boomgaard: "het hinderlijke wilde hout er uit snijden, opdat de boom meerdere en latere vruchten zal kunnen dragen".

Zoals valt te verwachten, ontlokte Duys hiermee scherpe reacties van de voorafgaande sprekers. En toen Gorter opnieuw het woord kreeg, werd de bijeenkomst hoe langer hoe rumoeriger en stonden de aanwezigen op. Later betrad Wijnkoop voor de tweede maal het podium. Maar toen hij snauwde: "Hou je mond, Duys!", ontstond er een waar tumult. Door de 'Internationale' in te zetten, probeerden enkelen de hoog opgelopen gemoederen weer tot bedaren te brengen en sluiting van de vergadering te bespoedigen, "doch van harte ging het blijkbaar niet".¹⁰⁹

Intussen deed het gerucht de ronde dat de SDAP-afdeling opnieuw een onherstelbaar verlies zou hebben geleden door de afscheiding van de "Soc. Dem. Vrouwen-propaganda club". Dit verhaal werd alras tegengesproken. "Het eenige wat gebeurd is, is voor de afdeeling, dat met de uitgetreden mannen hun vrouwen zijn medegegaan."¹¹⁰ De SDAP-afdeling kende begin april weer 63 leden, als ook een nieuw bestuur met Marks als voorzitter, Bomli als eerste en Chrispijn als tweede secretaris.

Tijdelijke verbroedering: de Eén Mei-viering in 1909

Evenals in het jaar daarvoor was in 1909 de organisatie van de Eén Meiviering in handen van de LBB. Hoewel de SDAP en de SDP geen directe bemoeienis met de voorbereidingen hadden, deed Deventer ook hier zijn invloed gelden. Aanvankelijk had de LBB Wijnkoop uitgenodigd om op het Meifeest te komen spreken. Nog op dezelfde avond waarop in Leiden een afdeling van de SDP werd opgericht, kwam een meerderheid binnen het LBB-bestuur op dat besluit terug. Vijftien personen konden intrekking van de uitnodiging bewerkstelligen op grond van diens roeyement uit de SDAP.¹¹¹ Als tegemoetkoming aan de acht tegenstemmers, tot wie stellig secretaris Hemerik behoorde, werd later Gorter aangezocht.

Herinnering aan de geboorte van prinses
Juliana, 30 april 1909. Uitgave van het
Leidsch Dagblad, naar een tekening
door Joh. Prins. GAL, PV 38006.

Voor de tweede maal in de Leidse geschiedenis werd het Meifeest opgeluisterd met een optocht door de stad. Veel arbeiders durfden echter nog niet mee te lopen in de Eén Mei-stoet. Wat Hemerik een jaar eerder was overkomen, stond hen maar al te goed bij. N.A. Molenaar, voorzitter van de LBB, verwoordde het later als volgt:

Wat de Leidsche arbeiders betreft, velen staan thans nog buiten. Uit broodvrees durven ze niet hier te komen. Zij weten het: als ze worden gezien, lopend in een Mei-optocht of meedoeend aan een betooging, dan worden ze uit hun werk gestooten.¹¹²

Opnieuw waren het – evenals bij de Oranjesfurie in 1887 – oranjeklanten die het republikeinse feest dreigden te bederven. Een dag eerder was prinses Juliana geboren en deze gebeurtenis had uiteraard ook in Leiden aanleiding gegeven tot een uitbundige feestvreugde. Sommige socialisten hadden er een zwaar hoofd in of de burgemeester zijn vergunning voor de Mei-optocht niet alsnog zou intrekken. Het pakte allemaal net iets anders uit. Het feest kon gewoon doorgaan, maar helemaal vlekkeloos zou het niet verlopen.

Het Eén Mei-feest stond in het teken van de verbroedering. En toen Gorter – tussendoor tot tweemaal toe Pannekoek onder de aanwezigen verwelkomend – “de wensch tot broederlijk hereenigen uitsprak, volgden er luide toejuichingen”. Tegen het einde van zijn betoog evenwel werd het onrustig in de zaal. Op de Breestraat had “zich een talrijke menigte verzameld, vaderlandsche liederen zingend en joelend: weg met de Socialen, leve Wilhelmen!”

Weliswaar was er een sterke politiemacht op de been, maar voordat de rode vlaggen op de Breestraat zouden verschijnen, wijzigde en verkortte de commissaris voor alle zekerheid de geplande route. Op deze wijze hoopte hij de oranjeklanten en de socialisten gemakkelijker uit elkaar te kunnen houden. Molenaar kreeg zelfs een politiefluitje waarmee hij tijdens de optocht op ieder gewenst moment de hulp van Hermandad kon inroepen.

Toen pas mocht de stoet zich in beweging zetten. De verslaggever van het *Leidsch Dagblad*, als de dood voor ernstige ongeregelheden, liep de hele optocht mee. Opgelucht schreef hij: “Aan de kalmte der 1 Mei-mannen en vrouwen is het te danken dat alles zoo goed afliep.” Wel “woelde het even” bij ontbinding van de stoet op de Lammermarkt. Zijn grootste lof ging echter uit naar de politie, die al die tijd “betoogers en anti-betoogers strikt gescheiden” had weten te houden.¹¹³

“De feestviering te Leiden.” Optocht van wielrijders voor het versierde stadhuis in de Breestraat, ter gelegenheid van de geboorte van prinses Juliana op 30 april 1909. Foto door H. Jonker in *Geïllustreerd Zondagsblad*, 9 mei 1909. GAL, PV 38007.

Bleven ernstige ongeregeldheden uit, er hadden zich wel enkele incidenten en pesterijen voorgedaan. Zelfdiscipline van socialisten had erger moeten voorkomen, blijkens een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad*:

Als hun vrouwen werden mishandeld, bleven zij kalm; als men met water uit de ramen gegooid werd, bleven zij kalm (dit gebeurde op de Hoogewoerd); als de optocht was ontbonden, trokken zij kalm huiswaarts [...].

Het was dus, volgens mij, een dure plicht geweest van de zijde der Oranje-betoogers, zich ook zo te gedragen. Hun houding echter is in één woord afkeurenswaardig geweest. Maar ook dit zal wel beter worden, als in ons stadje het volk zich meer zal hebben gewend aan dergelijke betoogingen. Men kan het socialisme dit toch niet beletten door daartegen te keer te gaan...¹¹⁴

Dit verwijt verleidde iemand uit het orangistische kamp tot een venijnige uithaal:

Of die 1-Mei-mannetjes zoo heel kalm geweest zijn [...].

Och ja, die socialisten zijn toch zulke goede bloedjes. Men kan over hen loopen [...].

Ik breng hulde aan die geestdriftige mannen, die in de laatste dagen getoond hebben, dat zij van de practijken der socialisten niet gediend zijn [...].

En wil ik u [...] zeggen wie aanleiding gaven voor ernstige ongeregelheden? Dat waren de Roode mannen, waarschijnlijk uw partijgenooten zelf [...]

Leve de Koningin! Leve onze Prinses! Oranje boven!¹¹⁵

Sociaal-democraten en marxisten hadden tenminste voor één dag hun strijdbijl begraven. Achteraf moest er binnen eigen kring toch weer afbreuk worden gedaan aan deze demonstratie van zelfbewuste eensgezindheid. Knuttel schreef:

De fanatieke bestrijders onzer partij hebben een flinke nederlaag te boeken. In een buitengewoon druk bezochte vergadering (er wordt hoofdelijk gestemd) verwierp de L.B.B. een motie van afkeuring aan het bestuur dat de S.D.P. tot de Meibetooging had uitgenoodigd met 23 tegen 15 stemmen en 16 blanco's.¹¹⁶

Linkse verkiezingspropaganda voor de Tweede Kamer

Nog diezelfde maand mei liet Troelstra weten voor het Leidse kiesdistrict geen kandidatuur voor de SDAP te kunnen aanvaarden.¹¹⁷ Daaraan zal zijn negatieve ervaring met dat 'fanatieke' Leidse volkje niet vreemd zijn geweest. In zijn plaats werd Spiekman kandidaat gesteld. De SDP kandideerde voor Leiden Louis de Visser uit Den Haag.

Op een verkiezingsbijeenkomst van de vrijzinnig-democraten ging Knuttel (die moest invallen voor De Visser) weer heftig te keer. Hij noemde Spiekman "een militarist pur sang". Deze Spiekman vroeg daarop aan de voorzitter of Knuttel tegen hem debatteerde, of tegen de vrijzinnig-democratische kandidaat Nypels.¹¹⁸

Enkele weken eerder had Spiekman de Leidenaars op het hart gedrukt: "Laat U niet door een groepje individualisten van de wijs brengen, doch stemt als EEN man op de kandidaat van de georganiseerde arbeidersklasse."¹¹⁹ Niet dat hij ook maar enige kans maakte te worden gekozen. "Die tijd is hoogstwaarschijnlijk nog verre te Leiden", aldus Spiekman. De SDAP zou desondanks meedoen uit "oogpunt van propaganda" en "als zaak van beginsel". Veel scherper van toon was Salomon de Wolff, die deze avond de SDP vertegenwoordigde. Hij bestreed de voorstelling van zaken waarin de SDP-

mannen een klein groepje individualisten werden genoemd. “Niet de kapitalisten werden door u bestreden, maar de S.-D.-P.!” Uit Spiekmans betoog, dat hij “met grote vurigheid naliep”, werd hem duidelijk dat de SDAP “niet principieel genoeg is, zich niet houdt aan haar program”. Het enige advies dat hij zijn toehoorders kon geven, was: “Stem De Visser!”, aldus het *Leidsch Dagblad*.¹²⁰ Knuttel deed verslag in *De Tribune*: “Uit gesprekken op fabrieken weten wij dat De Wolff’s woorden zijn ingeslagen.”¹²¹

Een dag later was de SDP de hekkensluiter in deze reeks van verkiezingsbijeenkomsten. Evenals twee maanden eerder was Gorter weer van de partij, ditmaal in gezelschap van Louis de Visser. Voorzitter Van Eck, moe geworden van alle schone verkiezingsbeloften van de burgerlijke partijen, waarschuwde de aanwezigen:

Al de hervormingen, die de burgerlijke partijen voorspiegelen, zijn niet gemeend en als zij ze noodgedwongen verleenen, dan trachten ze deze weder zoo spoedig mogelijk te ontnemen of op eenigerlei wijze te neutraliseeren.¹²²

De Visser hield een pleidooi voor de noodzaak van het algemeen kiesrecht en verweet de SDAP “verzaking van het program”. Zijn “vurige socialistische rede” stond in schril contrast met “het matte, echt revisionistische betoog van Spiekman”, aldus *De Tribune*.¹²³ Gorter illustreerde aan de hand van verschillende voorbeelden dat de SDP het kapitalisme veel beter kon bestrijden dan de oude SDAP. Het daarop aansluitende debat verliep volgens het *Leidsch Dagblad* “in uitsluitend vechten der S.-D.-P tegen de S.-D. A.-P.”.¹²⁴

Alle gedane moeite werd uiteindelijk niet beloond. In 1909 vonden die verkiezingen nog plaats volgens het districtenstelsel en op basis van hoofdzakelijk censuskiesrecht, zodat de op ‘links’ uitgebrachte stemmen in feite weggegooide stemmen waren. Bovendien kon het overgrote deel van de arbeidersklasse niet eens zijn stem uitbrengen. Niettemin kreeg de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) 393, de SDAP 388 en de SDP 123 stemmen.¹²⁵

‘Samenwerking-quaeestie’ bij de raadsverkiezingen

Begin juli volgden de raadsverkiezingen, ruim een maand na die voor de Tweede Kamer. Al vroeg – medio april – had de SDP een verkiezingsstrategie uitgestippeld en de SDAP uitgenodigd samen te werken. Dit voorstel behelsde dat de SDP voor de drie kiesdistricten eigen kandidaten zou stellen “voor de

helft der vacante zetels”, om de overige aan de SDAP over te laten. De SDAP voelde daar evenwel niets voor. Zij besloot dit schrijven voor kennisgeving aan te nemen en voor alle open plaatsen eigen kandidaten te stellen: J.R. Baart, Bomli, Dubbeldeman (in juni weer teruggekeerd in de oude partij) en Marks.¹²⁶ De SDP, niet tevreden met de weigering van de SDAP, waagde een tweede poging, maar die haalde evenmin iets uit.¹²⁷ Eind juni werd de officiële kandidatenlijst bekend gemaakt.¹²⁸ De SDP bracht in totaal drie kandidaten in de verkiezingsstrijd: D. Hannaart, Hemerik en Verver. Knuttel en Van Eck stelden zich dus niet verkiesbaar. Tamelijk overmoedig had de SDP voor alle drie districten kandidaten gesteld. Zelfs voor het eerste, waarvan algemeen bekend was dat dit een slecht district was voor links, prijken twee van haar drie kandidaten op de verkiezingslijst. De SDAP was wijzer en onthield zich hier van een kandidatuur. Voor het tweede district stonden twee SDP'ers tegenover vier SDAP'ers op de lijst en in het derde drie tegenover drie.¹²⁹

Daags voor de verkiezingen belegde de SDAP een grote bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal. Het afdelingsbestuur had Wibaut uitgenodigd naar Leiden te komen. De SDP had De Visser gevraagd aanwezig te zijn. Knuttel vergezelde hem.

Behalve de kritiek van 'beginselverzaking' aan het adres van de partij van Wibaut schreef De Visser het mislukken van de samenwerking tussen beide partijen evenzeer toe aan de SDAP. Voorzitter Marks diende De Visser van repliek. Hij ontkende dat de SDAP ook maar enige schuld zou hebben aan het mislukken van de samenwerking:

De S.-D.P. heeft geschreven: 'Wij stellen in districten één en twee elk twee kandidaten en in district drie één.' Doel was blijkbaar om voor de S.-D.A.-P. de overige plaatsen open te laten. Doch dit was geen poging tot samenwerking en daarom werd het schrijven voor kennisgeving aangenomen.

Op het tweede verzoek kon niet meer worden ingegaan. In de zaal protesteerden de SDP'ers heftig tegen een dergelijke voorstelling van zaken. Vervolgens kreeg Wibaut het woord:

Hij wees nog even op die broedertwist in het algemeen, waarbij de heer Knuttel hem in de rede viel met een heftig 'nietwaar!' Waarop een even heftig: 'wel waar!' van den pr. volgde en daarna een klein tumultje ontstond.

Maar pas echt rommelig werd het op deze verkiezingsbijeenkomst tegen sluitingstijd:

Toen de Voorzitter de vergadering zou sluiten, stooft de heer Knuttel naar de bestuurstafel, blijkbaar om te protesteeren tegen de voorstelling van den voorzitter over de samenwerking-quaestie, daarbij door anderen gevolgd. De geheele vergadering stond op en velen drongen naar voren en op het podium. Er werd heftig van weerskanten gedebatteerd en gegeesticuleerd. De politie stond ook weldra in het midden. De heer Wibaut beklom met den hoed op en de overjas aan nog eens het podium op om mede te deelen dat hij slechts had gezegd wat hem was medegedeeld. De voorz: [Marks] volgde hem en riep dat de heele correspondentie in De Sociaal-Democraat zou worden gepubliceerd. Zij, die de zaak wat luchtiger opvatten hieven een lied aan, dat de twistgesprekken overstemde. Zoo golfde men de zaal uit naar buiten, waar de regen in plassen neerviel..¹³⁰

Een dag later vonden de verkiezingen plaats. Alleen Marks behaalde in het tweede district voldoende stemmen om aan een tweede ronde mee te kunnen doen. Dankzij dit resultaat werd de SDAP plotseling een interessante onderhandelingspartner voor maar liefst twee 'burgerlijke' partijen: voor de liberale 'Vrijzinnige kiesvereniging' en voor de 'Vrijzinnig Democratische kiesvereniging'. De liberalen wilden zelfs zover gaan hun kandidaat ten gunste van Marks terug te trekken. Maar voor wat hoort wat. Zij wilden dit 'offer' alleen maar brengen, als de sociaal-democraten zich later bij een tussentijdse verkiezing zouden onthouden van een eigen kandidatuur om vervolgens die van de liberalen onvoorwaardelijk te steunen. Minder vergaand leek het voorstel van de VDB te gaan. Die vroeg aan de SDAP haar kandidaat, A. van der Elst, te steunen, zonder extra voorwaarden te stellen.

Twee dagen na de eerste verkiezingsronde boog het afdelingsbestuur van de SDAP zich over beide samenwerkingsvoorstellen. Van het liberale aanbod moesten de sociaal-democraten niets hebben:

Dit nu vond de vergadering wel een beetje te machtig om zich met de liberalen officieel tot iets te verbinden, daar zullen wij ons wel voor wachten. Terecht wordt door Vz. [Marks] opgemerkt dat waar het hier gaat om den kerkelijken ten behoeve van de vrijzinnigen te weren dat wij geen antiklerikale, maar een anti-kapitalistische partij zijn.¹³¹

Ronduit positief stonden de bestuursleden tegenover het andere aanbod:

De Vrijzinnige D. [Democratische] K. [Kiezers] toch hebben nagenoeg hetzelfde gemeen program als wij en als [zij] als gevolg ervan dat de natuur boven de leer gaar, hun program verzaken en in reactionair vaarwater komen, welnu dan zijn de S. Demokraten er nog om hen hun verkeerde handelwijze onder het oog te brengen. De bestuursvergadering was dan ook eenstemmig van meening dat wij den heer v.d. Elst zouden steunen als de Vrijzinnig Demokraten Marks steunde[n].¹³²

Dit besluit nu betekende een belangrijke koerswijziging van de SDAP. Vóór

de scheuring van Deventer had de Leidse afdeling principieel ieder voorstel van 'burgerlijke' partijen tot samenwerking bij verkiezingen afgewezen. Toen Marks in november 1908 voorzitter Van Eck om opheldering had gevraagd waarom het toenmalige afdelingsbestuur eenzelfde aanbod van de vrijzinnig-democraten naast zich had neergelegd, verklaarde Van Eck dat het nogal verschil uitmaakte om in te gaan op "het aanbod van een candidatuur" of op "een vraag of men sommige punten van een programma kan onderschrijven".¹³³ Principiële duidelijkheid ging bij Van Eck boven alles.

De nieuwe pragmatische aanpak die bij de SDAP de overhand had gekregen, moet voor de beginselvaste SDP'ers een gruwel zijn geweest. Waarvoor zowel Gorter als De Visser beiden in Leiden gewaarschuwd hadden,¹³⁴ gebeurde prompt bij deze verkiezingen.¹³⁵

Voor de marxisten het zoveelste bewijs dat de SDAP opportunistische hoog in haar vaandel had geschreven. De gretigheid waarmee Marks en de zijnen binnen twee dagen op het aanbod van de VDB ingingen en de vastberadenheid waarmee ze het voorstel van de liberalen naast zich hadden neergelegd, stonden in schril contrast met het onwennig afwijzen van het reeds maanden eerder gedane verzoek van de SDP. Zat de SDAP hiermee zo in haar maag dat ze niet bij machte was een tactisch tegenvoorstel te formuleren, of wilde ze eenvoudigweg niet?

Verbreiding van de kloof

Alle inspanningen tijdens de eerste verkiezingscampagnes na Deventer waren niet beloond en hadden allerminst aan de hooggespannen verwachtingen van Van Eck en van anderen beantwoord. De grote toestroom van nieuwe leden was immers uitgebleven. Bij Van Eck gaf de macht van het getal de doorslag om in het najaar terug te keren naar de SDAP: de voorhoede mocht zich niet te ver van de massa verwijderen.¹³⁶ Hij werd hierin voorafgegaan door Dubbeldeman en gevolgd door Hemerik, die volgens Knuttel geen van beiden tot "het zuivere arbeiderstype" behoorden [*Levensloop*, 241]. Hun vertrek betekende natuurlijk een duchtig verlies voor de nieuwe partij waarvan ook nog eens de grootste concurrent het meest profiteerde.

Bij sociaal-democraten als Bomli, Neuteboom en Marks kwamen de oudgedienden uiteraard als geroepen. Toch was de SDAP als zodanig met

hun terugkeer niet uit de brand. De afdeling kreeg met Van Eck weliswaar een bekwaam en gezaghebbend politicus terug, die bovendien populair was in de Leidse arbeidersbeweging, maar ook iemand die zich niet om principiële redenen van de SDP had afgewend. Of zoals Knuttel het in zijn autobiografie formuleerde:

Principiële of politieke grieven van enige betekenis zaten er niet achter de bedankjes en werden ook meestal niet aangewend. Het kwam er eigenlijk altijd op neer, dat de betrokkenen er geen schot in zagen en vonden dat zij dan hun krachten en offers ernstiger of beter elders konden besteden – in de S.D.A.P. of in hun persoonlijke loopbaan [*Levensloop*, 241].

Emotionele taferelen zoals die zich in de koortsachtige verkiezingsstrijd kort na Deventer afspeelden, waren ook in de daarop volgende jaren schering en inslag. Menig sociaal-democraat had het er maar moeilijk mee in het openbaar geconfronteerd te worden met de scherpe kritiek van de SDP op zijn partij. Knuttel daarentegen hield juist van dit soort openbare bijeenkomsten:

Terugziende vind ik, dat ik elk debat heb gewonnen. Ik kreeg zelden argumenten terug, des te meer smoesjes en verdachtmakingen. In de debatten met de S.D.A.P. ben ik (wat de smaak van het publiek betreft) vaak te heftig geweest – maar die voer dan ook onder valse vlag. Speciaal met het woord leugen stond ik wat gauw klaar. Niet elke verdraaiing van de feiten was een bewuste leugen [*Levensloop*, 243-244].

Nog veel moeilijker om aan te wennen voor heel wat SDAP-leden was het optreden van vertegenwoordigers van ‘die andere richting’ tijdens scholings-bijeenkomsten en op cursusavonden.

Helemaal onverteerbaar was voor sommigen het navolgende incident, waarin Knuttel zijn kans schoon zag en die ook greep. Toen Henriëtte Roland Holst haar wintercursus ‘Klassenstrijd en proletarische moraal’ in februari 1910 afrondde – een cursus die ook Knuttel en andere SDP’ers hadden gevolgd – was hij er als de kippen bij om haar te bedanken. Tegelijkertijd maakte hij van de gelegenheid gebruik de aanwezigen aan te sporen het geleerde in praktijk te brengen, om zijn speech te besluiten met propaganda voor de SDP. Hierover nu waren enkele SDAP’ers en de verslaggever van *De Sociaal-Demokraat* zeer verbolgen. In plaats van Knuttel aan te pakken verweet *De Sociaal-Demokraat* Roland Holst nalatigheid: zij had op Knuttels ‘dankwoord’ moeten reageren. Die beschuldiging kon de marxistische scho-

lingsleidster niet over haar kant laten gaan. De redactie mocht een pittige brief ontvangen:

Maar dit kunstje, de partijgenooten tegen mij op te zetten, is toch wél al te doorzichtig. Degenen, die mijn cursus bijgewoond hebben, zullen zich herinneren, dat v. Schie [Knuttel] zich alleen tot mij richtte, om mij ook namens zijn partijgenooten voor de cursus te bedanken. Hij had daartoe dunkt mij evenveel recht als elk ander vergadering-bezoeker. Had ik die dank soms moeten afwijzen? Slechts de meest fanatieke onverdraagzaamheid kan dat verlangen! Toen volgde een aansporing van v. Schie aan de aanwezigen, de door mij theoretisch ontwikkelde proletarische moraal in de praktijk toe te passen (waarmee ik het natuurlijk geheel eens was) en ten slotte eenige woorden van verkiezingspropaganda voor zijn partij. Had ik daarop moeten ingaan? In het minst niet, want het had absoluut niets met mijn cursus te maken.

Het was de *voorzitter* der vergadering [Van Eck] die [...] had moeten ingrijpen en v. Schie het woord ontnemen. Hij deed het niet, naar ik vermoed omdat hij niet deze gelegenheid, waarbij het niet tot bittere debatten en hatelijke woorden tusschen aanhangers van beide soc.-dem. partijen kwam, maar waarop een oogenblik het besef van de *gemeenschappelijke* socialistische overtuiging door velen werd gevoeld, wilde verstoren. En hij deed m.i. wél daaraan ...¹³⁷

Op de eerstvolgende ledenvergadering van de SDAP werd voorzitter Van Eck ter verantwoording geroepen: "Het was niet aan Knuttel geweest mevr. Roland Holst te bedanken!" Van Eck had juist moeten laten zien "dat deze cursus het beste bewijs was, dat in de S.D.A.P. ook voor consequente marxisten plaats is". Maar anders dan de cursusleidster vermoedde, was het niet-ingrijpen van Van Eck geen welbewuste keuze van hem geweest. Het lag allemaal veel prozaïscher. *En plein public* verontschuldigde de voorzitter zich "zoo moe te zijn geweest, dat hij maar half heeft geluisterd, anders had hij waarschijnlijk geantwoord".¹³⁸

Knuttel op zijn beurt keek alleszins tevreden terug op deze cursus, die door een kleine tachtig toehoorders, "waaronder zeer weinig S.D.A.P.-ers", was gevolgd. En hij vervolgde:

In tegenstelling met Mendels zei Mevr. Holst de volle waarheid over haar partij en over de bestrijding daarin van de klassenmoraal. Zij werd dan ook door onze partijgenooten hartelijk toegejuicht. Toen nog bovendien door een onzer gecollecteerd werd voor de stakende bouwvakarbeiders had het er alles van of wij een vergadering van onze eigen partij verlieten. Zeker was het er een voor onze partij.¹³⁹

De ruzie met Roland Holst was amper in der minne geschikt, of er ontstonden weer nieuwe irritaties. Ditmaal was het de beurt aan de LBB om iets te organiseren. Een openbare vergadering, waarvoor zowel de SDAP als de SDP

waren uitgenodigd om te komen luisteren naar een redevoering van Wijnkoop. Niemand zal het verbazen dat deze weinig heel liet van de SDAP. Voor Bomli het zoveelste bewijs "dat weer eens ten overvloede de onmogelijkheid [voor de] SDAP [werd] aangetoond, ons met de SDP te manifesteren".¹⁴⁰ Alsof dit alles nog niet voldoende was, schopte Knuttel met het volgende opnieuw tegen het zere been: "Wie doen het werk? [...] [De LBB] heeft indertijd geweigerd onze partij toe te laten. Maar wanneer er werk gedaan moet worden, dan weet zij de S.D.P.-ers wel te vinden."¹⁴¹

Uit deze incidenten werden enkele maanden later uiteenlopende conclusies getrokken door SDAP'ers bij de vaststelling van het 'winterprogramma' van de afdeling. Een voorstel om Vliegen te laten spreken vond brede steun, want "waarom altijd sprekers van radikale richting" uitnodigen? Een enkeling bleef somber gestemd, omdat hoe dan ook "van de zijde der SDP getracht zal worden met de argumenten van deze vergadering effectloos te maken voor de SDAP". Nuchterder en bezadigder was de opmerking: "Dat 't niet kan worden verhinderd dat op zoo'n avond ook de andere richting aan het woord komt, en dat het ook wel goed is dat partijgenooten een zakelijke uiteenzetting hooren van de meningsverschillen."¹⁴² Al klonk een enkel geluid van berusting door in het navolgende: "Geharrewar en debat met leden van de SDP krijgen we altijd. Dat is toch niet te voorkomen, welk onderwerp men ook neemt."¹⁴³

Voorlopig bleven de sociaal-democraten onderling verdeeld hoe ze het beste zouden kunnen omgaan met de SDP. En die verdeeldheid werd alleen nog maar groter, "wanneer stuk voor stuk, menschen uit de SDP weer in de partij komen en spoedig op den voorgrond treden", aldus een verbitterde Bomli. Bij deze 'spijtoptanten' werd hij de gebeten hond. Zij kregen op een afdelingsvergadering gedaan dat zijn drijven tegen de SDP in een motie werd afgekeurd. Bomli hield echter de eer aan zichzelf en nam staande de vergadering ontslag als redacteur en als lid van de afdeling. In een uitvoerige apologie lichtte hij eind augustus 1910 zijn besluit toe aan het partijbestuur:

Ik heb mij [...] toen het bestuur der Leidsche afdeeling met $\pm$ de helft der afdeeling naar de S.D.P. overliep en de afdeeling aan vernietiging en ontbinding prijs gaf, alle mogelijke moeite getroost de afdeeling weer op pooten te stellen wat mij met anderen hulp tamelijk gelukte. De vergadering door Helsdingen gepresideerd en waar Troelstra sprak, bracht weer veel terecht.

Ik heb mij daardoor den haat op den hals gehaald van alle Tribunisten en niet te vergeten van deszelfs geestverwanten in de SDAP. Voeg daarbij dat ik redacteur was van de Sociaal Democraat, waarin ik mij in den strijd tegen die menschen niet onbetuigd liet.¹⁴⁴

Scheiding der geesten

Nog geen jaar kon Bomli de Leidse SDAP links laten liggen, of hij werd opnieuw lid van de SDAP, zij het nu minder geprononceerd. Er stond immers te veel op het spel. De 'ziekte van het marxisme' woekerde intussen verder binnen de Bestuurdersbond en de coöperatie. Na de staking op de Grofsmederij in september 1910 werd de LBB keihard met zijn neus op de feiten gedrukt: "Van Eck moet toegeven dat de arbeidersbeweging hier dood is", zo groot was de verslagenheid op een spaarzaam bezochte afdelingsvergadering.¹⁴⁵ De LBB werd gedwongen zijn plaatselijke autonomie prijs te geven en zijn meerdere te erkennen in de landelijke NVV van Jan Oudegeest.¹⁴⁶ Dat het pleit uiteindelijk in het voordeel van de reformistische sociaal-democraten werd beslecht, kon Bomli (tot 1917 secretaris van de LBB) alleen maar toejuichen. En tevreden constateerde hij in het jaarverslag van 1913 dat men na zoveel broedertwisten ook in Leiden tot het heldere inzicht was gekomen "dat over vakvereenigingszaken, de vakbeweging alleen de beslissing moet hebben".¹⁴⁷ Verliet de SDAP als laatste de LBB, zag de SDP iedere poging om tussentijds tot dit platform toe te treden steeds weer vrijdeld, uitgerekend Bomli en Marks slaagden erin de coöperatie als eerste (al in 1909) los te weken uit het knellende samenwerkingsverband met de LBB om zo haar materiële belangen veilig te stellen. Bij deze boedelscheiding werd tegelijkertijd de financiële ondersteuning door de Vooruit van de arbeidersbeweging in Leiden teruggebracht van 25 tot 10 procent.¹⁴⁸ Kort voor de Eerste Wereldoorlog hadden de SDAP en LBB orde op zaken gesteld, maar de echte bloei liet nog op zich wachten tot na die oorlog.

De strenge sociaal-democraten en scheurmakers van 1909 (een klein groepje SDP'ers) zagen hun onvermoeibaar ijveren om het gelijk aan hun kant te krijgen in die vooroorlogse jaren nauwelijks beloond. De uittocht uit de SDAP was in feite beperkt gebleven tot de Tribunisten. Bovendien vond in de loop van 1909 al een zekere afbrokkeling plaats: "Niet op grote schaal, de lessen van *De Tribune* zaten er bij de uitgetreden vrij diep in,

David Wijnkoop op zoek naar aanhangers
aan de vooravond van de Eerste Wereld-
oorlog. Tekening door Albert Hahn in
De Notenkraaker, 14 juli 1914.

maar toch niet onbedenkkelijk, omdat er zo weinig aanwinsten tegenover stonden” [*Levensloop*, 240]. Nog geen half jaar na het Deventer schisma trachtte Knuttel een marxistische verklaring te vinden waarom zo weinig arbeiders tot de SDP toetraden. Daarvoor voerde hij een reeks van oorzaken aan. Allereerst was daar “de schijnbare macht der oude partij [...] die ‘wat voor de arbeiders doet’, terwijl ons klein troepje tot jarenlange machteloosheid schijnt gedoemd”. Maar als dieper liggende oorzaak zag hij toch: “de Nederlandsche arbeiders strijden in massa niet voor het socialisme maar hoogstens voor hervormingen. [...] Zij voelen niet de noodzakelijkheid van den onverzoenlijken klassenstrijd, zij voelen niet dat alleen het socialisme

uitkomst geven kan.” Dit ontbrekende klassenbewustzijn weet Knuttel aan drie oorzaken:

Ten eerste de betrekkelijke groote politieke vrijheid in ons land, die het klassekarakter der regeering verdoezelt en illusies schept ten aanzien der burgerlijke democratie. Ten tweede de geringe samentrekking der bedrijven, die maakt dat vele arbeiders nog kleinburgerlijk denken, nog illusies van ‘vooruitkomen’ [...] hebben. Ten slotte het feit dat, dat de oude partij de opvoeding van haar volgers tot het socialisme steeds volkomen heeft verwaarloosd.¹⁴⁹

In Leiden waren volgens hem fabrieksarbeiders met het hoogste klassenbewustzijn uitsluitend te vinden op “het eenige moderne grootbedrijf: de Grofsmederij”. Daar waren anno 1909 ruim 150 arbeiders georganiseerd in een vakbond, maar “een dozijn misschien strijdt voor het socialisme”.¹⁵⁰ Niet voor niets zou de SDP zich het jaar daarop sterk maken voor de uitgesloten kettingsmeden. In schril contrast met het vakbondsbewustzijn van deze metaalarbeiders stond die grote proletarische achterhoede van “drie à vierduizend” textielarbeiders. Onder hen moest socialistische agitatie eerst nog “de vakstrijd” op gang brengen.¹⁵¹ Die arbeiders waren nog zo onverschillig dat zij zich bij een “nationaal feest” als Leidens Ontzet door de bourgeoisie lieten misleiden “over de toestand hunner klasse”, ja, het zich lieten welgevalen dat de patroons hun bedrijven sloten en hun loon inhielden, in plaats van te eisen op juist op die feestdag “het loon tot den laatsten cent uit te betalen”.¹⁵² Stond de SDP tegenover deze proletarische achterhoede min of meer met lege handen, de ontwikkeling van de ‘productiekrachten’ in het kapitalisme kon niet anders dan ‘het grote moeten’ van de socialisten in de kaart spelen. Als rechtgeaarde marxist met een ongelooflijk optimisme rekende Knuttel erop dat technologische vernieuwing van de “Leidsche fabrieken tot meer moderne bedrijven plotseling onze reuzentaak ten zeerste komt verlichten”.¹⁵³

In de praktijk zou het tegendeel bewaarheid worden. Niet het in de marxistische ideologie zo gekoesterde industrieproletariaat, maar (aldus dezelfde Knuttel enkele decennia later) juist ambachtslieden en los-arbeiders voerden numeriek de boventoon in de kleine Leidse SDP-afdeling:

Onze leden waren voornamelijk bouwvakarbeiders, een paar typografen, sigarenmakers, schoen- en kleermakers, losse arbeiders, maar een fabrieksarbeider was een zeldzaamheid. Sommigen hadden enige persoonlijke aanhang, een stroming vertegenwoordigden zij geen

Een afvaardiging van de Leidsche Bestuurdersbond manifesteert zich in de 1 mei-optocht van 1924. Particuliere collectie.

van allen. Bij de meesten ging het meer om een nieuw geloof dan om een revolutionaire activiteit, als passanten waren er ook warhoofden en intriganten.¹⁵⁴

In zijn autobiografie, vele jaren later, kwam hij tot de conclusie dat de scheuring te vroeg was gekomen:

Hadden wij het in de S.D.A.P. kunnen bolwerken tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog, dan zouden wij aanzienlijk meer mensen hebben meegekregen dan nu overkwamen. Voor veel goede socialisten was de S.D.P. toen al een partij zonder toekomst. [*Levensloop*, 242].

Voor de communisten *avant la lettre* bracht de oorlog pas een ommekeer. Zij gingen zich in de jaren 1914-1918 meer en meer roeren en kregen door toenemende schaarste en werkeloosheid de wind in de zeilen, om zowaar opnieuw een geduchte concurrent te vormen voor de sociaal-democraten. Tegen het einde van die bange week in november 1918, toen er in Nederland,

maar ook in Leiden revolutie dreigde en professor Blok de politieke gemoederen probeerde te bedaren, mocht Knuttel als trotse gastheer voor de tweede maal de SDP-gedelegeerden verwelkomen in de Graanbeurs. Wie had kunnen denken dat in deze stormachtige dagen uitgerekend in Leiden de SDP op instigatie van Louis de Visser uit eerbetoonaan de succesvolle Oktoberrevolutie in Rusland werd omgedoopt tot Communistische Partij Holland? Daarmee werd de scheiding der geesten, waartoe het Deventer Congres in 1909 had aangezet, in 1918 geformaliseerd en internationaal bekrachtigd.

De gemeenteraadsverkiezingen in 1919 brachten een communist (Knuttel) en negen sociaal-democraten in de raad. Hier zou Knuttel vooral de sociaal-democraten, onder wie weldra ook Van Eck, het vuur aan de schenen leggen, al was het maar vanwege dat oud zeer.

Eerder, in 1917, had Bomli de LBB verlaten. In de relatieve luwte van de coöperatie werkte hij samen met Marks op kantoor gestadig aan de groei en bloei van de Vooruit. Enkele jaren na het overlijden van zijn vrouw in 1930 hield Bomli, fel omstreden bij Leidse arbeiders en patroons, de Sleutelstad voor gezien. De scherpzinnige timmerman, geschiedschrijver van een van de hardnekkigste stakingen die Leiden ooit heeft gekend, en een van de *founding fathers* van de de Leidse arbeidersbeweging, verhuisde naar Hilversum, waar sociaal-democraten inmiddels de beschikking hadden gekregen over een nieuw, groots propagandamiddel: de VARA.¹⁵⁵

Noten

1. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Sociale onrust in Leiden', waarvan 'Deel I: 1870-1895' verscheen in het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1997, 45-75 en 'Deel II: 1896-1906' in ibidem 1999, 63-100; Dick Wortel, *In het belang der gansche arbeidersbevolking. De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914* (Leiden 2000).
2. Jaak Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog: de sociaal-democratische partij (SDP), afdeling Leiden van 1909 tot 1914', *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 134-164 en *J.A.N. Knuttel. Levensloop*. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen (Leiden 1989).
3. IISG, SDAP-archief (1894-1946), afdeling Leiden, nr. 3315.2, Notulenboek 1899-1903 en Notulenboek 1908-1910; nr. 1233a, Correspondentie (1898-1903/1906-1913).
4. Dit is een samenvatting van wat eerder is verschenen in Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 28-32. Vergelijk ook de eerder vermelde bijdragen van Otgaar en Van Schaik.
5. GAL, *Algemeen Nederlandsch Studenten Weekblad Minerva*, 29 oktober 1896, 'Socialistische voordrachten aan Studenten' [uitgaande van H. Van Kol, P.J. Troelstra en F.M. Wibaut].
6. Verslag van de voordracht van Liebknecht in *ANSV Minerva*, 4 december 1897, 363-364.
7. Het begin van zijn antwoord op vraag zeven van een enquête onder auspiciën van de CPN kort na de oorlog; Archief van *De Waarheid* in het IISG, Amsterdam.
8. B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland 2* [herdruk van de editie van 1894] (Amsterdam 1976) 438-441; *Leidsch Dagblad*, 3 maart 1887 en H.G. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, een eerste verkenning' (Leiden 1968) 122-126. Van meer recente datum is de studie van P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'De Oranjefuries van 1887 en 1889', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1994, 99-125.

9. *Recht voor Allen*, 2 maart 1887.
10. *Bymholt*, 531-533 en Keuken, 127-132.
11. Dit manifest is vermoedelijk in de nacht van 27 op 28 februari 1889 verspreid. Vergelijk Keuken, bijlage VIII, alsook GAL Bibliotheek, nr. 1298p.
12. *Bymholt*, 533 en Keuken, 127-132.
13. P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal-Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 1 (1975) 16-17, 21 en 53.
14. UB Leiden, *Staatscie van Arbeidsenquête – getuigenverhooren Leiden* met H.G. Kloos, 311-312; Van Horssen en Rietveld, 53.
15. *Arbeidsenquête*, getuigenverhooren met P. Duijverman [4791-4826], J. Keereweer [4991-5052], B. van der Lelie [5961-5965] en oud-directeur D. Van der Horst [5133-5215].
16. *De Baanbreker*, 22 september 1894. Vergelijk ook J. Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden met betrekking tot de werkeloosheid van 1880 tot en met 1905' (Oegstgeest 1978) 63; Keuken, 45 en Otgaar en Van Schaik, 'Sociale onrust in Leiden, 1872-1902. Deel 1: 1870-1895', 71.
17. Voor de eerste 1 mei-viering: *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1893; *De Leidenaar*, 6 mei 1893; een fragment uit zijn *Hollands Volksblad* dat op 1 mei 1914 werd afgedrukt in *De Sociaal-Democraat* en Jaak Slangen, 'De eerste viering van den meidag', *De Stadskrant*, 1 mei 1981.
18. Het iisg is in het bezit van één exemplaar van Van Ecks weekblad: nummer 12 van 25 maart 1893.
19. Voor de lotgevallen van Van Ecks weekblad zie: 'In memoriam', *De Leidenaar*, 11 oktober 1893.
20. 'Een woord ten afscheid', *De Leidenaar*, 30 juni 1894.
21. Mr. M. Mendels memoreerde deze eerste poging in zijn jubileumtoespraak ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Leidse SDAP op 31 mei 1939: 'Vurige rede van mr. Mendels', *Vooruit. Sociaal-Democratisch Dagblad*, 1 juni 1939.
22. iisg, archief SDAP, nr. 1233a, Correspondentie afd. Leiden, 1898-1903, fragment uit een brief van Anton Pannekoek van 16 januari 1902 aan de secretaris van het partijbestuur. De pioniersjaren van de sociaal-democratische beweging in Leiden zijn ook het onderwerp van Wortels eerder aangehaalde werk *In het belang der gansche arbeidersbevolking*.
23. iisg, archief SDAP, nr. 3315.2., Notulen afd. Leiden, oprichtingsvergadering van 31 mei 1899.
24. Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Rotterdam 1988) 5. Vergelijk ook 'De Sociaal. Dirk van Eck de eerste rode burgemeester', in: Jan de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000), (30-40) 32-33.
25. Hoe hardnekkig dit misverstand in de jongste literatuur blijft opduiken, laat Dick Wortel zien in zijn jongste gedenkboek, *In het belang der gansche arbeidersbevolking*,

8. In het verslag van de oprichtingsvergadering van de Leidse SDAP worden slechts drie namen van de acht aanwezigen onthuld: C. Brune, C.H. Ketner en J. Brugman jr. Voor Knuttels aandeel aan de oprichting van de Leidse SDAP-afdeling ontbreekt ieder hard bewijs. Trouwens, in diens *Levensloop* refereert hij op geen enkele wijze aan enige persoonlijke bemoeienis hiermee. Die is ook onwaarschijnlijk: Knuttel trad pas toe tot de Rotterdamse SDAP in 1903. Mogelijk is Wortel misleid door het portret van Knuttel door Ger Harmsen, die zich op zijn beurt baseerde op de lezing van Van Ravesteyns *Wording van het communisme* (met dank aan Nico Jassies op het nsg, die dit nogmaals heeft nagezien).
26. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam 1948) 21. Hij noemde zichzelf, Knuttel, Stellwagen, Ketner en De Graaff als stichters van de Leidse afdeling: "in die eerste jaren nog met geen enkelen arbeider als lid doch uit louter bourgeois-elementen, bestaande".
27. Anton Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging. Sterrenkundige herinneringen* (Amsterdam 1982) 82. Hij typeerde Hein Marks als "een energieke, fikse kleine kerel, geheel voor praktijk geschikt, solide, zonder iets van revolutionaire aspiraties, maar voor wie het socialisme praktische hervormingen betekende; ik was dikwijls bij hem aan huis en leerde alle kwesties van arbeidersleven daar van de praktische zijde zien".
28. Dat intellectuelen, gegeven de toenmalige standensamenleving, als 'heren' een sterk stempel konden drukken op een jonge afdeling van de SDAP, is niet verbazingwekkend. Wel uitzonderlijk is dat van huis uit liberale studenten (Van Eck, Ketner, Knuttel, Mendels en Pannekoek) aan een liberale universiteit als Leiden radicaliseerden tot 'radicaal-marxistische heren' en onvoorwaardelijk kozen voor de emancipatie van de Leidse arbeidersklasse. Eerder, in het begin van de jaren negentig, waren het juist Friese theologiestudenten in Leiden die uiteindelijk voor het socialisme hadden gekozen. Anders dan bijvoorbeeld de afdeling Maastricht (Vliegen), die zich bij voortduring conformeerde aan de partijlijn van de SDAP, was Leiden volgens Willem Drees "van begin af aan moeilijk"; C.J.D. Waal, *De betekenis van 'Deventer' voor de sociaal-democraten in Leiden* (Leiden 1984) 11. Toch weerspiegelde de sociale stratificatie van de Leidse SDAP die van de provincie Zuid-Holland als geheel, ja week zelfs niet af van het proletarisch karakter van de SDAP in haar totaliteit, behoudens dat handjevol 'heren' van opmerkelijk linkse signatuur; Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989) 806.
29. J.A.N. Knuttel, 'Amateursocialisten', *ANSV Minerva*, 31 mei 1900, 177-178.
30. Th.P.F. Wortel Thzn, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 176-200.
31. SDAP-af.d. Leiden, Notulenboek, vergadering van 12 februari 1900. Met vijf stemmen tegen twee voor De Graaff.
32. Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden. De geschiedenis van*

- de Leidse Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden* (Leiden 1980) 17-18; voor het KB van de statuten, ibidem, 102.
33. GAL, C.J. Piena, 'Een halve eeuw vakbeweging', *Een halve eeuw Leidsche Bestuurdersbond 1900 - 6 april - 1950*, benevens een verslag van de werkzaamheden in 1949 (Leiden 1950), zonder paginering.
 34. GAL, *Jubileumnummer 1901-1926. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en verbruikersvereniging 'Vooruit'* (Leiden 1926). Vergelijk ook Dick Wortel, *In het belang der gansche arbeidersbevolking*, 'De Coöperatie Vooruit' (40-45), 43.
 35. Wortel en Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden*, 42-45. Als zodanig ook besproken in André de Bruin en Cok de Bruin, *Zoekend naar zekerheid in het groene hart. Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid 1825-2000* (Hilversum 2000) 100-101, maar beide auteurs laten de basis van de socialistische victorie in Leiden ruim veertig jaar eerder beginnen.
 36. Henk Budel, 'Coöperatie 'Vooruit' (1901-1975)', in: Eric Jan Weterings (red.), *Leids fabrikaat 2. Geschiedenis van Leidse bedrijven* (Leiden 1999) 111-128.
 37. Een wintercursus van acht bijeenkomsten bij A. Nass [*Minerva*, 7 november 1901, 356].
 38. De brochure: *Marx of Christus. Verslag van het openbaar debat gehouden op donderdag 22 maart 1906* (Leiden 1906)
 39. IISG, archief SDAP, nr. 1233a, Correspondentie afd. Leiden, 1898-1903, fragment uit brief van Anton Pannekoek van 16 januari 1902 aan de secretaris van het partijbestuur.
 40. Pannekoek, *Herinneringen*, 105-106 en Van Eck in *Verslag van de Handelingen van den Gemeenteraad van Leiden 1920*, 619 (6 december 1920).
 41. Mededeling van dr. H.J. van Eck, 4 juli 1985. Vanaf 1904 trad Dubbeldeman tevens op als secretaris van het pas opgerichte Socialistische Leesgezelschap in Leiden; Pannekoek, *Herinneringen*, 92-93.
 42. Jaak Slangen en Ed van der Vlist, "De eerste tik op mijn neus". Jeugdherinneringen van Isaac Baart', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994*, 147-167.
 43. [Jaak Slangen], 'H.L. Drucker (1857-1917)', in: Kramers, Slangen en Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis*, (110-116) 115-116.
 44. Pannekoek, *Herinneringen*, 89-91.
 45. Ibidem, 92-93.
 46. *Jaarverslag 1906-1907 van den Leidschen Bestuurdersbond*, 7-14 en Keuken, 173.
 47. Overigens noemt Pannekoek Knuttel maar één keer in zijn *Herinneringen*, 112.
 48. Jaak Slangen, 'Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1991*, 85-95.
 49. KB, P.J. Bomli, *De Timmerliedenstaking in 1906. En de Aktie daaraan voorafgegaan* [z.p. z.j.] (Leiden 1907) 23.
 50. C.J. Piena, 'Een halve eeuw vakbeweging', z.p.

51. Voor een vergelijking van deze staking met de weversstakingen bij de Leidsche Katoen Maatschappij in 1895 en de staking van de kettingsmeden van de Grofsmederij in 1910 zie: Jaak Slangen, 'Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1993, (46-79) 54-62.
52. Archief SDAP, correspondentie Leiden 1908, 'Jaarverslag Afd. Leiden' over 1907 van de hand van Knuttel, alsmede 'Uittreksel Jaarverslag 1907-1908 Afdeeling Leiden' door Bomli.
53. Knuttel, 'Jaarverslag'. Het IISG is in het bezit van twee exemplaren van de *De Sociaal-Demokraat*: de nummers 20 van 1912 en 44 van 1914.
54. Knuttel, 'De oprichting en ontwikkeling der SDP. Kanttekeningen bij het artikel van Koeijemans 1949', *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 4 (Amsterdam, mei 1980), (51-58) 54.
55. Blijkens het door hem geschreven afdelingsverslag over 1907.
56. De revolutionair socialistische jeugdbond 'De Zaaier' werd in 1901 opgericht door enkele SDAP-leden. Evenals de partij kende zij plaatselijke afdelingen. Waarschijnlijk is de naam ontleend aan Mattheus xiii: "Een zaaier ging uit om te zaaien". De eerste jaren leidde deze jeugdbond echter een kwijnend bestaan. Een onthullende impressie van dit vormings- en ontwikkelingswerk heeft de op 21 oktober 2000 in de Verenigde Staten op 106-jarige leeftijd overleden professor Dirk Struik nagelaten in 'Mijn socialistische jaren in Nederland (1914-1924)': "Ik herinner mij nog mijn eerste voordracht voor de leidse afdeling. Het onderwerp was sterrekunde. Ik was niet erg op mijn gemak, want ik voelde maar al te zeer de afstand tussen 'mijnheer de student' en deze jongens en meisjes uit werkplaats en fabriek. Er waren misschien een dertig toehoorders. Wat me in de opmerkingen na mijn voordracht zó opviel en choqueeerde dat ik het nooit ben vergeten, was de verbazing die sommigen van die arbeiderskinderen toonden over het feit dat de aarde om de zon draait! Dat was in 1915 of 1916 en de plaats was een der beroemdste universiteitssteden in de wereld. In de bijna 350 jaren van haar bestaan had de akademiese 'elite' blijkbaar het leidse proletariaat slechts beschouwd als een bron voor dienstpersoneel, waarop je dan vol zelfgenoegzaamheid neerkijkt en waarover je grapjes maakt.", *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1977 (Nijmegen 1977), (191-246) 214.
57. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 186.
58. W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed* II (Amsterdam, z.j.), 212-213.
59. J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam 1965), 43.
60. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 428-445.
61. Henny Buiting, 'Tegenstellingen binnen het marxistische kamp. Naar een verklaring voor de breuk binnen het Holland marxisme in 1909', *1909 tussen ruzie en beginsel. Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 9 (Amsterdam 1984), (37-80) 47-48.
62. IISG, archief Wibaut, nr. 15b, brief d.d. 10 april 1907 van W. Bongers aan F.M. Wibaut. Onderstrepingen in citaten worden hier gecursiveerd weergegeven.

63. Knuttels oordeel over Bonger in zijn *Levensloop* [184]: "Hij is altijd sterk geweest in voorwendsels om dingen niet te doen; het type van de kathedersocialist."
64. De bijeenkomst vond plaats op 7 april 1907; Buiting, 'Tegenstellingen', 47-48. Knuttel stemde samen met Bonger, Mendels, Loopuit, Wiedijk, Gorter en H. Roland Holst tegen.
65. IISG, archief Van der Goes, map 1296: brief d.d. 5 april 1907 van K.A. van Langeraad aan Franc van der Goes.
66. IISG, archief Van Ravesteyn, map 21: brief d.d. 16 mei 1907 van D.J. Wijnkoop aan W. van Ravesteyn.
67. Buiting, 'Tegenstellingen', 51.
68. Hans van Dijk, 'De ideologische en organisatorische aspecten van het Tribune-conflict 1907-1909', *Cahiers over de geschiedenis van de CPN* 7 (sept. 1982) 64.
69. J.K. (Leiden), 'Een dogma?', *De Tribune*, 19 oktober 1907.
70. Knuttel, 'De oprichting en ontwikkeling der SDP', 54.
71. Bericht in *Het Volk*, 28 februari 1908; zie ook *Levensloop*, 38-39.
72. H.C.M. Michielse, *Socialistische vorming. Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-democratie sinds 1900* (Nijmegen 1980) 61-62.
73. Van Schie, 'De dood van het historisch materialisme', *De Nieuwe Tijd* 1908, 788-792.
74. J. Tollebeek, 'Historiografie en politiek omstreeks de eeuwwende: Bloks sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1987) 137-149.
75. P.J. Blok, 'Historisch materialisme', *Onze Eeuw* III (september 1908) 351-365. Citaten aldaar op p. 351, 360-361 en 362. Bloks bezwaren richtten zich niet alleen tegen het historisch materialisme als monocausaal verklaringsmodel. Nog meer beducht was hij voor de nauwe band tussen marxistische geschiedschrijving en socialistische partijpolitiek. En juist op dit punt had hij van Knuttel alles te vrezen. Die stelde zich immers in dezelfde reactie op het standpunt: "Geen burgerlijke geleerde kan het historisch-materialisme aanvaarden dan op straffe van sociaal-democraat te worden." [791]. Voor iemand wiens eigen geschiedbeoefening werd gekleurd door de idee van Oranje als symbool van nationale eenheid, is dat niet vreemd; Tollebeek, 'Historiografie en politiek', 143-144. Trouwens gaf Blok zelf ook niet blijk van heimelijke partijdigheid tijdens de stormachtige novemberdagen in 1918, toen hij in een anoniem hoofdartikel: 'Orde!' in het *Leidsch Dagblad* olie gooide op de revolutionaire golven in Leiden? Vergelijk, Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: revolutie of contrarevolutie?', *Leids Jaarboekje* 80 (1988), (105-146) 127.
76. Leo Noordegraaf, 'In de knop gebroken. Historisch materialisme in de Nederlandse geschiedschrijving omstreeks 1900', in: Boudien de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht* (Amsterdam 1992) 169-192.
77. *Het Volk*, 11 april 1908.

78. iisg, archief Wibaut, nr. 25k, brief d.d. 10 april 1908 van Knuttel aan F.M. Wibaut.
79. Naast Van Dijks eerder geciteerde 'Tribune-conflict', 49-86, Henny Buiting en Elsbeth Etty, 'Het Deventer Congres', *Vrij Nederland*, 18 februari 1984, Bijvoegsel, en Buitings proefschrift, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 559-570.
80. *Jaarverslag van den Leidschen Bestuurdersbond*, 7 en SDAP-afd. Leiden, 'Jaarverslag' over 1908.
81. Keuken, 139. Van de 4.242 totaal uitgebrachte stemmen bij de raadsverkiezingen van 1907 kreeg de SDAP er 1.233, dat is 29,1 procent.
82. SDAP-afd. Leiden, Notulenboek, vergadering van 29 december 1908.
83. Keuken, 139. Hij concludeerde "dat Leiden bij alle grote en middelgrote steden achterblijft. Na de raadsverkiezingen van 1907 blijkt de SDAP reeds in 54 gemeenten door een of meerdere leden te zijn vertegenwoordigd."
84. SDAP-afd. Leiden, 'Jaarverslag' 1908.
85. Steun kreeg Hemerik van zijn partijgenoten: Knuttel, Van Eck en Vos. Buiten socialistische kring sympathiseerden met hem: Octavia Parmentier, de patholoog-anatoom Hulst, dokter Gorter, Onvlee, de dominees Lente en Simon Thomas en de kunstschilder Winsch. Op Haarlemmerstraat 186 opende Hemerik een sigarenwinkel. In *De Tribune* trof ik advertenties voor zijn Modjo's aan.
86. SDAP-afd. Leiden, 'Jaarverslag' 1908.
87. iisg, persoonsarchieven, K.A. van Langeraad, afscheidsbrief d.d. 8 januari 1908 van Van Eck aan Van Langeraad i.v.m. diens verhuizing naar Rotterdam.
88. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 186.
89. Bomli in *Het Volk*, 21 november 1909; Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 491.
90. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 14 december 1908.
91. Ibidem, notulen vergadering van 19 januari 1909.
92. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 186.
93. Van Schie, 'De eenheid', *De Tribune*, 10 februari 1909; vergelijk ook *Levensloop*, 42.
94. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP*, 573.
95. 'De twist in de S.-D. A.-P.', *Leidsch Dagblad*, 17 februari 1909.
96. Neutebooms brief van 18 februari 1909 aan het *Leidsch Dagblad* (opgenomen in Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 186-187) werd door de redactie niet geplaatst. Wel vond ik in dezelfde krant het volgende: "De voorzitter en secretaris der Leidsche afdeling delen ons mee dat dit bericht [de afscheiding van deze afdeling van de SDAP, js] onjuist is. De afdeling Leiden [...] heeft na het zaterdag en zondag gehouden Congres nog niet vergaderd en heeft dus nog geen enkel besluit genomen."
97. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', 176-177; brief van P.J. Bomli aan het partijbestuur, maar de daar aangegeven datering van 9 maart 1909 is onmogelijk.
98. *Leidsch Dagblad*, 6 maart 1909.
99. 'Scheuring in de S.-D. A.-P.', *Leidsch Dagblad*, 8 maart 1909.
100. Brief d.d. 9 maart 1909 van P.J. Bomli aan het partijbestuur.

101. 'Briefschrijver', 'De eerste slag', *De Tribune*, 13 maart 1909.
102. Het referendum werd waarschijnlijk op vrijdag 12 maart gehouden. Het *Leidsch Dagblad* bracht het nieuws van de oprichting van de nieuwe SDP-afdeling in het nummer van 13 maart 1909. De verschillende bronnen zijn niet eensluidend over het precieze aantal uittreeders. De SDAP zelf kwam met de volgende cijfers: telde de Leidse afdeling voor de scheuring nog 109 leden, kort daarna bedankten 47 partijgenoten "om redenen van Deventer"; negen gaven een andere reden op, zoals verhuizing en dergelijke (Jaarverslagen SDAP-afdeling Leiden).
103. *Leidsch Dagblad*, 8 maart 1909.
104. Ook in zijn beantwoording van de naoorlogse CPN-enquête memoreert Knuttel dit debat als een van zijn belangrijkste wapenfeiten; Knuttel, Archief van *De Waarheid*. Dat Knuttels verhaal in zijn autobiografie op enkele punten afwijkt van wat hierboven is gereconstrueerd, doet daar niets wezenlijks aan af. Desondanks vertelt hij in zijn *Levensloop* dat er afspraken zouden zijn gemaakt over een procedure voor de verschillende rondes in het debat, alsmede voor de spreektijd. Het verslag in het *Leidsch Dagblad* maakt hiervan echter geen melding.
105. A.A. de Jonge, *Communisme in Nederland* (Den Haag 1972) 17.
106. *Leidsch Dagblad*, 15 maart 1909.
107. Ibidem.
108. V.S., 'Wie zijn de scheurmakers?', *De Tribune*, 17 april 1909.
109. 'De broedertwist onder de sociaal-democraten', *Leidsch Dagblad*, 6 april 1909. Knuttel berichtte in *De Tribune* van 10 april 1909: "De vergadering in de groote stadszaal was voor onze partij ene groot succes, vooral door de volkomen afdoende wijze waarop de debatter Duys werd weerlegd." Knuttel kwam overigens op een bezoekersaantal van ongeveer vierhonderd personen.
110. 'De scheuring in de S.-D. A.-P.', *Leidsch Dagblad*, 6 april 1909. Secretaresse van de SD Vrouwenpropagandaclub was in 1908 nog T. Verver-Brinks.
111. *Leidsch Dagblad*, 13 maart 1909.
112. 'Een betooging voor vakorganisatie', *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1909.
113. 'De 1 Mei-betooging in Leiden', *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1909.
114. '1 Mei-betooging', ingezonden brief van "I, namens veler Uwer Abonne's", *Leidsch Dagblad*, 3 mei 1909.
115. Ingezonden brief van J. Renckes, *Leidsch Dagblad*, 4 mei 1909.
116. Bericht in *De Tribune*, 22 mei 1909.
117. 'Candidaatstelling Tweede Kamer', *Leidsch Dagblad*, 1 juni 1909.
118. 'De verkiezingscampagne in Leiden geopend', *Leidsch Dagblad*, 21 juni 1909.
119. Oproep van de SDAP in het *Leidsch Dagblad*, 5 juni 1909.
120. 'De politieke voordracht van den Heer H. Spiekman', *Leidsch Dagblad*, 8 juni 1909.
121. *De Tribune*, 12 juni 1909.
122. 'De S.-D.P.-ers aan het woord', *Leidsch Dagblad*, 9 juni 1909.
123. *De Tribune*, 12 juni 1909. In dit stukje wordt gerept van een ongeloofwaardig

- bezoekersaantal van "zeker 1200 mensen".
124. 'De S.-D.P.-ers aan het woord', *Leidsch Dagblad*, 9 juni 1909.
 125. 'Uitslag Tweede Kamerverkiezingen in Leiden', *Leidsch Dagblad*, 12 juni 1909; De Jonge, *Communisme in Nederland*, 22.
 126. *Leidsch Dagblad*, 23 april 1909. De krant had het bericht overgenomen uit *Het Volk. De Tribune* van 8 mei 1909 becommentarieerde: "Wie den onderlingen strijd op de spits willen drijven werd weer door de S.D.A.P. gedemonstreerd, die ons voorstel om bij de raadsverkiezingen elk slechts voor de helft der zetels kandidaten te stellen met geheel afzonderlijke actie naast zich neerlegde."
 127. *De Tribune*, 5 juni 1909.
 128. 'Gemeenteraadsverkiezingen in Leiden', *Leidsch Dagblad*, 30 juni 1909.
 129. In kiesdistrict I stelde de SDP twee kandidaten: W.C. Hemerik en J. Verver; de SDAP geen. In kiesdistrict II stelde de SDP Hemerik en Verver kandidaat, terwijl de SDAP hier vier kandidaten stelde: J.R. Baart, P.J. Bomli, M. Dubbeldeman en H. Marks. In kiesdistrict III stelde beide partijen drie mannen kandidaat. De SDP: D. Hannaart, Hemerik en Verver; de SDAP: Bomli, Dubbeldeman en Marks.
 130. 'De S.-D.A.-P. over de gemeenteraadsverkiezingen', *Leidsch Dagblad*, 7 juli 1909. *De Tribune* van 10 juli 1909 oordeelde: "Het was pijnlijk te hooren hoe een man als W. [Wibaut] leugens van Huysmans en het afdelingsbestuur klakkeloos overnam, hoewel hij op één punt, na zeer heftig protest onzerzijds later voorbehoud maakte. Een woord, door een onzer bestuursleden gevraagd, om een leugen van den voorzitter der S.D.A.P. te weerspreken, werd geweigerd."
 131. SDAP-afd. Leiden, notulen bestuursvergadering van 9 juli 1909.
 132. Ibidem.
 133. SDAP-afd. Leiden, notulen bestuursvergadering van 3 november 1908.
 134. Zie voor Gorters waarschuwing: 'De S.-D.P.-ers aan het woord', *Leidsch Dagblad*, 9 juni 1909; voor die van De Visser: 'De S.-D. A.-P over de gemeenteraadsverkiezingen', *Leidsch Dagblad*, 7 juli 1909.
 135. *Leidsch Dagblad*, 14 juli 1909. De vrijzinnig-democraten intussen hadden niet op één paard gewed. Zij waren een lijstverbinding aangegaan met dezelfde liberalen met wie de SDAP geen zaken had willen doen. Al deze vernuftige strategieën konden echter niet voorkomen dat de 'clericalen' in de persoon van de anti-revolutionair P.E. Briët (die een lijstverbinding was aangegaan met de katholieken) de verkiezingen ruimschoots wonnen. Van der Elst kreeg dankzij de steun van de liberalen en sociaal-democraten 711 stemmen, terwijl Marks toch nog goed was voor 550 stemmen.
 136. In *De Tribune* van 9 oktober 1909 wordt verslag gedaan van het opzienbarende vertrek van Van Eck uit de SDP. Als motief voerde Van Eck aan "dat de arbeiders niet naar ons zouden willen luisteren" (*De Tribune*, 23 oktober 1909). Vergelijk ook Slangen, *Dirk Antonie van Eck*, 9.
 137. Fragment van een ingezonden brief van H. Roland Holst aan de redactie van *De Sociaal-Demokraat*. De brief bevindt zich in HSC, persoonsarchieven, Neuteboom,

Hendrik, 'Uit mijn leven'.

138. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 21 februari 1910.
139. *De Tribune*, 26 februari 1910.
140. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 14 maart 1910.
141. 'Wie doen het werk?', *De Tribune*, 26 februari 1910: "Van de twee commissies, onlangs benoemd, voor een enquête inzake de ongevallenwet en voor huisbezoek onder de textielarbeiders, bestaat de eerste geheel en de tweede voor twee derden uit leden van onze partij."
142. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 13 oktober 1910.
143. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 3 november 1910.
144. SDAP-afd. Leiden, correspondentie, brief d.d. 31 augustus 1908 van P.J. Bomli aan het partijbestuur in Amsterdam.
145. SDAP-afd. Leiden, notulen vergadering van 3 november 1910.
146. Zie voor dit pijnlijke proces: Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', 143-146.
147. *Jaarverslag LBB 1913*, 2.
148. J. B., 'Nog een stukje revisionistische practijk', *De Tribune*, 15 januari 1910.
149. Van Schie, 'Voor het socialisme?', *De Tribune*, 14 augustus 1909.
150. Ibidem en idem, 'Slapte', *De Tribune*, 7 augustus 1909.
151. Van Schie, 'Van de Leidsche textielarbeiders', *De Tribune*, 22 mei 1909.
152. Van Schie, '3 October', *De Tribune*, 9 oktober 1909.
153. Van Schie, 'Van de Leidsche textielarbeiders', *De Tribune*, 22 mei 1909.
154. J.A.N. Knuttel, 'De oprichting en ontwikkeling der SDP. Kanttekeningen op het artikel van Koejemans', [postuum gepubliceerd in] *Cahiers CPN* 4 (Amsterdam 1980) 54.
155. Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, persoonskaart van Petrus Johannes Bomli (19 december 1874 in Leiden – overleden in Hilversum op 16 februari 1959), op 20 mei 1899 gehuwd met Celia Koordes (op 28 december 1873 geboren in Waddinxveen). Na het overlijden van zijn vrouw, bij wie hij een dochter kreeg, op 20 mei 1930, verhuisde Bomli op 7 oktober 1937 naar Hilversum, alwaar hij begin 1959 kwam te overlijden.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2000

Het jaar 2000 heeft het Gemeentearchief weer de nodige archieven of aanvullingen op al aanwezige archieven opgeleverd. De meeste daarvan waren echter vrij klein in omvang en doorgaans vrij recent. Hier zal alleen aandacht worden geschonken aan de grotere en belangrijkere aanwinsten.

Zo werden registers van de Burgerlijke Stand overgedragen, waardoor vooral genealogisch onderzoek vergemakkelijkt wordt. Overgedragen werden de registers van geboorten 1923-1932, huwelijken 1941-1950 en overlijdens 1941-1980. Helaas is een groot deel van deze aanwinst nog niet openbaar, zodat raadpleging ingewikkeld is: slechts de registers van geboorten ouder dan 80 jaar, huwelijken ouder dan 75 jaar en overlijdens ouder dan 50 jaar zijn zonder beperking te raadplegen.

Het archief van Toneelvereniging Ploef, 1981-1999, is niet groot, slechts 25 cm, en dat geldt ook voor dat van de Wijze Oude Wijven (wouw), 1987-1999. Laatstgenoemde club publiceerde ook een gedenkboekje, dat in het vorige Jaarboek op p. 201-202 is besproken. Het archief van de Vereniging Antonius Clubhuis, 1918-1990, is bijna een meter groot en aan de inventarisatie ervan is vrijwel meteen begonnen. Van het overgedragen archief van de Soroptimist International, Club Leiden, 1931-1997, werd direct een eenvoudige plaatsingslijst gemaakt, zodat dit redelijk toegankelijk is. Deze club wordt in de wandeling wel de vrouwelijke tegenhanger van de Rotary genoemd. Ook het archief uit de jaren 1970-1975 van Anneke Zuidema (1950-1991), die in die jaren actief was bij Vormingscentrum Troef, Stichting Integratie, Aktie Kamernood 1974 en de Adviescommissie inzake het huisvestingsvraagstuk, is ontsloten door een (te) eenvoudige plaatsingslijst. Dit laatste archief beslaat zo'n 75 cm.

Uit het archief van Hollandse Constructie Werkplaatsen/HCG/HBG werd 2,85 m archief uit de periode 1980-1990 verworven. Het archief van de Leidsche IJclub werd aangevuld met 80 cm bescheiden uit de periode 1888-1965, terwijl in bewaring genomen werden de archieven van Catena, vereniging van studerenden te Leiden, 1952-1999, 9,60 m, en COC, afdeling Leiden, 1968-1999, groot 2,75 m. Ook werd een kleine aanvulling ontvangen op het archief van de Kampvereniging voor Nederlandse Gymnasiasten, later bekend als Kamp Vierhouten, waar de scholieren een (zomer)kamp op de Veluwe konden bijwonen. Deze aanwinst zal in 2001 in het al aanwezige archief worden verwerkt, en de inventaris ervan zal worden aangepast.

Tot slot kan nog worden gemeld dat de onderhandelingen met de gemeente Leiderdorp om haar oude archieven naar Leiden over te brengen in een vergevorderd stadium kwamen; naar verwachting zal de feitelijke overbrenging in 2001 plaatsvinden.

Dit jaar zijn twee grote inventarissen in druk verschenen: die van de archieven van de gemeente Rijnsburg door H. van Aalst, en die van het stadsarchief 1816-1929 door R.C.J. van Maanen. Daardoor kan ook buiten de muren van het Gemeentearchief Leiden gemakkelijk worden nagekeken welke bescheiden voor raadpleging in aanmerking komen, zodat een bezoek hopelijk meer en sneller resultaat oplevert. Acht plaatsingslijsten zijn te eenvoudig van aard om hier uitvoerig voor het voetlicht gehaald te worden. Dat geldt niet voor de inventaris van het werkarchief van PVDa-raadslid (1970-1974) en wethouder Openbare Werken en Verkeer (1974-1984) C.J.D. Waal, die 186 inventarisnummers groot is, en evenmin voor de inventaris van een deel van het archief van de Leidsche Duinwater Maatschappij, 1876-1989, met ruim achthonderd inventarisnummers.

In het kader van de al vaker genoemde aanpassing van inventarissen ten behoeve van het geautomatiseerde aanvragen werden enkele inventarissen verbeterd of vervangen, zoals van het archief van de Vereniging Oud Leiden.

Boekbesprekingen

K.J.B. Keuning, *Geschiedenis van de wegen tussen Rijn en IJ*. Arcadia, Haarlem 2000. 221 p., ISBN 90-6613-014-8. f 49,50

Het wegennet rond Leiden, met name in noordelijke richting, is nog maar zelden onderwerp van diepgravende studie geweest. De enige die baanbrekend werk heeft verzet, was S.J. Fockema Andreae in met name zijn proefschrift over de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van Rijnland, maar voor hem was het zeker geen hoofdzaak. Daarnaast zijn er wel wat specifieke studies verschenen over een beperkt stukje weg, zoals van G. 't Hart over het Haagsche Schouw (in het *Leids Jaarboekje* van 1967) – dat de auteur overigens niet noemt –, maar dat zette amper zoden aan de dijk. Het is dan ook goed dat nu alles eens bij elkaar is gezet. Ook heeft de auteur heel nuttig werk verricht door de naamsoorsprong en de verschillen in definitie van woorden als heerweg, buurweg, lijtweg, notweg, goweg of gaweg, kerkepad, wagenweg en straatweg te verklaren. Hij heeft hier veel studie naar verricht, veel literatuur bij elkaar gesprokkeld en voorbeelden uit deze streek uit het verleden erbij gezocht. Voor de definities had hij overigens in het door hem niet genoemde, 1862 pagina's tellende, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* van A.A. Beekman (Den Haag 1907) nog een en ander kunnen verifiëren. Ook heeft hij geprobeerd de belangrijkste wegen te traceren, maar helaas is het kaartmateriaal in het boek niet van dien aard dat de lezer meteen een goed beeld krijgt. Goed kaartmateriaal is inderdaad lastig te vinden en het zelf maken is zeer problematisch, maar een onderwerp als dit schreeuwt er toch echt om. Voor de toch vrij pittige prijs had op dit gebied eigenlijk wel wat meer gepresteerd mogen zijn.

De auteur begint met het schetsen van een chronologische ontwikkeling, daarna volgt een indeling in soorten wegen, en ten slotte behandelt hij specifieke wegen in de streek, zoals de weg Katwijk-Noordwijk of Lisse-Haarlem. Hoewel de overgangen tussen de hoofdstukken er op het eerste gezicht mooi uitzien, vind ik de indeling van het boek toch niet logisch. Van veenwegen, zoals recentelijk ontdekt in de Stevenshofjespolder, via de Romeinse limes-weg, komen de koningswegen en heerwegen aan bod. Behalve bij de veenwegen gaat het hier vooral om algemene geschiedenis, niet echt nodig om het weinige wat er over wegen verteld wordt begrijpelijk(er) te maken. Hoewel hij de initiatieven wel noemt om wegen te bestraten, komt het niet echt uit de verf dat rond 1820 er een enorme hype was om werkelijk alle enigszins belangrijke wegen van een steenbestrating te voorzien, waartegen op tal van plaatsen tol werd geheven om daarmee de investeringen en de onderhoudslasten terug te verdienen. Zo vermeldt hij dat de oudste bestrate plattelandsweg de trekweg tussen Amsterdam en Haarlem uit de achttiende eeuw was, terwijl de Hoge Rijndijk van de Hogewoerds poort tot de Leiderdorpse brug en de Lage Rijndijk van de Zijlpoort tot hetzelfde punt al in de jaren zestig van de zeventiende eeuw naar de maatstaven van die tijd perfect bestraat waren. Overigens werd aan het eind van de achttiende eeuw een gedeelte van de bestrating daar weer weggehaald om de vrijkomende straatkeien bij reparaties binnen de stad te kunnen gebruiken, maar toen was de stadskas dan ook niet meer zo gevuld als een eeuw eerder.

Hier wrekt zich enigszins het feit dat bij tal van ontwikkelingen de Oude Rijn als zuidgrens is opgevat en er niet even wat verder is gekeken. Daardoor wordt de Leidse regio min of meer in tweeën gesplitst en schort het aan een bredere kijk, hoewel dit zeker niet als een algemene tekortkoming geldt. Maar eerlijk gezegd had ik liever een bespreking van alle wegen tussen Den Haag en Haarlem gezien; dan zou dit probleem zich niet hebben voorgedaan.

De Rijnsburgerweg is een dusdanig vreemde eend in de bijt dat daaraan een apart hoofdstuk kon worden gewijd. Daarbij wordt de tekst van oorkonden wel eens te letterlijk genomen: nu lijkt het alsof het initiatief tot de aanleg van deze weg door de graaf hoogstpersoonlijk is genomen. Uit het feit dat de stad Leiden de ervoor benodigde vijftien kavels land kocht, maar blijkbaar niet ook nog de aanlegkosten wilde betalen, en het ambacht Oegstgeest daartoe onmachtig was, waardoor een flink aantal belanghebbende

ambachten in de bollenstreek aangesproken diende te worden, is toch wel af te leiden dat vooral Leiden nut in die weg moet hebben gezien. Toen andere belangstellenden weinig coöperatief bleken te zijn, zal de stad de regerende elite achter de graaf hebben opgepord om uit naam van de graaf wat druk uit te oefenen.

In zijn algemeenheid mis ik een verklaring van het wanneer en waarom van de bemoeienis van een hoger orgaan, in casu het vanouds *water*-orgaan zijnde Hoogheemraadschap van Rijnland. Ook ziet de auteur te veel als 'opbrengst' van een weg alleen maar tol, terwijl de 'etting' (het eten van het gras in de bermen door bijvoorbeeld schapen) en het planten van bomen in de bermen of op het talud van een dijk niet worden behandeld.

De belezenheid van de auteur is groot, al dateert veel van het door hem genoemde uit de negentiende of eerste helft van de twintigste eeuw. Dat bergt nu eenmaal het gevaar in zich dat de geraadpleegde boeken in hun tijd standaardwerken waren – en deels nog wel zijn –, maar dat sommige inzichten inmiddels achterhaald zijn, en het kost relatief veel moeite om te vinden op welke punten er nieuwere literatuur is. Overigens: het notenapparaat voldoet op veel plaatsen niet aan de daaraan te stellen eisen.

Per saldo kan worden geconstateerd dat er een nuttig, maar wat mager boek is verschenen. Het moge niet overdadig zijn geïllustreerd, maar het is netjes uitgegeven en dat is ook wel wat waard. Alleen: of het de gevraagde boekhandelsprijs waard is?

P.J.M. DE BAAR

D. van Tol, *Het huis Tol te Koudekerk en zijn bewoners (ca. 1277-1977)*. Canaletto / Repro-Holland, Alphen aan den Rijn [1999]. 192 p., ISBN 90-6469-752-3. f 85,-

Het moet voor dr. Van Tol een bevrediging zijn geweest om na meer dan vijftig jaar speurwerk een boek af te leveren dat met recht zijn levenswerk mag worden genoemd. Haast iedere bladzijde getuigt ervan dat alles uiterst nauwkeurig en compleet is uitgezocht. Perfecte boeken bestaan niet, maar dit komt een flink eind in de goede richting. Wat de vormgeving betreft, is er niets aan te merken, tenzij iemand ook nog goud-op-snee had gewild.

Ettelijke goede kleurenfoto's verluchtigen het geheel, met uitvoerige bijschriften, en ook kaartjes, duidelijke genealogische schemaatjes en andere overzichten. Vier omvangrijke bijlagen, een lange literatuurlijst en uitvoerige registers completeren en ontsluiten de in zestien hoofdstukken onderverdeelde stof. In die vrij kleine hoofdstukken wordt alles wat maar betrekking heeft op het kasteeltje/buitenverblijf Tol diepgaand behandeld.

De auteur bespreekt eerst het geslacht Van Tol, een zijtak van het roemruchte geslacht Van Teylingen, dat zijn begin heeft in Voorburg, waar ook nu nog de (Oude) Tolbrug ligt. Vooral de oudste generaties geven nog wat hoofdbreken, en ondanks enkele veelbelovende hypothesen is hier nog geen definitieve uitspraak mogelijk. Na de vermoedelijke stamvader heer Floris van Teylingen volgen maar liefst vijf generaties Floris, hetgeen een precies onderscheid niet vergemakkelijkt. De auteur verklaart vrij plausibel waarom het geslacht zich na een paar generaties in Koudekerk heeft gevestigd: heer Floris II van Tol trouwde met Marcella Gerlandsdr. van Rijn, die van haar vader na 1272 leengoederen onder Koudekerk erfde, en daar moet het echtpaar zich vanuit Voorburg hebben gevestigd. Overigens schat hij in zijn eerste hoofdstuk het ontstaan van enige bebouwing op de plek waar later Tol zou staan op circa 1250 of iets eerder, zodat dat dan wel een bezit van de familie Van Rijn moet zijn geweest. Hoe dan ook, nadat het geslacht Van Tol zich in Koudekerk had genesteld, bleef het daar generaties lang wonen. Zelfs het betrokken raken bij bijvoorbeeld de moord op Aleid van Poelgeest en de Hoekse (verliezende) partij vormde daarin geen breuk. De laatste 'echte' Van Tol, Dirk, overleed in 1455 of 1456 kinderloos, waarna een zoon van zijn zus Elizabeth, gehuwd met Gerard Simonsz., hem opvolgde (na de nodige ruzie met de weduwe). Deze Simon Frederik ging zich Van Tol noemen. Diens zoon Gerard raakte aan lager wal, vooral door speelschulden, en moest Tol verkopen aan de broer Jacob van zijn moeder Geertruida Hendriksdr. Coppier. Vanaf toen volgden de geslachten elkaar vrij snel op, zeker ook door vererving in vrouwelijke lijn.

Jonkheer Arent van Dorp liet Tol, dat wellicht tijdens de gevechten om Leiden in 1573/1574 in een slechte toestand was geraakt, opknappen voor zijn dochter Josina; een steen met een ingewikkelde, maar door de auteur knap ontraadselde tekst is daarvan nog bewaard gebleven. Dit huis verbrandde in 1675, waarna de eigenares Margaretha Helena de la Torre het

als buitenplaats weer liet opbouwen. Toen dit buiten in handen kwam van de te Brussel wonende Magdalena Adriana de Gamarra y Contreras liet het onderhoud te wensen over en mogelijk daarom schonk zij het aan haar zaakwaarnemer (en gunsteling) Philips van der Laen. Die liet het veilen; het kwam toen in handen van de Koudekerkse predikant Holtius en Jacobus Honslaarsdijk, boer in Koudekerk. Deze laatste legateerde het aan zijn kennis (de auteur heeft de precieze relatie niet kunnen vinden) Jacob van der Meer, heer van Hoogeveen. Die bezat al een buiten onder Koudekerk en dat is mogelijk de reden geweest dat hij Tol grotendeels liet afbreken. Dat zou – zoals bij zoveel kastelen – het einde hebben kunnen zijn, maar de boerderij die van het restant was gemaakt, werd in 1807 gekocht door Barend van Lockhorst. Die merkwaardige persoon met hoge aspiraties bouwde weer een nieuw buitenverblijf, liet het wapen van de zogenaamde ridderhofstad Den Tol bevestigen en deed alles om de status te verhogen. Maar opnieuw sloeg het verval toe en vanaf ongeveer 1878 was het nog slechts een boerderij.

De verschillende eigenaren en pachters worden uitvoerig besproken, inclusief wat zij in de loop der jaren aan het gebouw veranderden. In het hoofdstuk over de verkoop (zonder de voor woningbouw benodigde landerijen) door de gemeente Koudekerk en de daarop volgende restauratie kon de auteur uit eigen ervaring meedelen hoe een en ander verliep (of niet goed verliep). Zo werd er geen grondig bouwhistorisch onderzoek en maar een zeer beperkt archeologisch onderzoek verricht. Toch is het aardig gelukt de vroegere bouwgeschiedenis te reconstrueren.

De diverse geslachten die het kasteel, het buiten en de boerderij in eigendom of huur hadden, zijn vaak van betekenis geweest voor Koudekerk en soms ook voor Leiden. Dit aspect is niet echt diepgaand onderzocht, maar wat is meegedeeld geeft al wel een goede indruk. Het enige dat ietwat onderbelicht genoemd zou kunnen worden is de 'standing' van het hier doorgaans uitgeoefende boerenbedrijf tussen de overige Koudekerkse landbouwers. Maar voor zo'n op meer economische leest geschoeide geschiedenis waren wellicht de bronnen ook weer niet al te overvloedig. Hoe dan ook is er een prachtig boek verschenen, dat enorm veel aan onze kennis over dit plekje in Koudekerk toevoegt.

B.N. Leverland (†), *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie*. Voor publicatie gereedgemaakt en van een Ten geleide voorzien door D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2000. 316 p., ISBN 90-6550-098-7. f 47,50

Ik vond het destijds een geruststellende gedachte om van de heer Leverland te horen dat hij een publicatie over kerk en kapittel van Sint Pancras voorbereidde. In de jaren dat ik de studiezaal van het Leidse gemeentearchief met grote regelmaat bezocht, was Leverland de vraagbaak bij uitstek waar het ging om de geschiedenis van middeleeuws Leiden en de plaats van de kerk daarin. Hele stukken Latijn uit Leidse bronnen las hij in het Nederlands voor als een argeloze vraagsteller zich bij hem meldde met een interpretatieprobleem. Zijn grote kennis lag echter nauwelijks vast, of het moest zijn op de kaartjes die hij beschreef in minuscuul klein handschrift. Maar nu is er dan toch zijn oorspronkelijk als dissertatie bedoelde levenswerk.

In *St. Pancras op het Hogeland* vinden we de geschiedenis van zowel het kapittel als de kerk van het Hogeland, een geschiedenis die niet eerder te boek was gesteld. Het Sint-Pancraskapittel verdiende deze studie. Het Leidse kapittel nam in de Noordelijke Nederlanden een bijzondere plaats in, niet alleen omdat het een volstrekt burgerlijke stichting was, maar ook omdat de financiering geheel werd verzorgd door de eerste kanunniken. Bovendien behoorde het met zijn vijftientig kapittelheren tot een van de grootste kapittels in het oude bisdom Utrecht.

Leverland behandelt het kapittel vanaf de oprichting in 1366 tot aan de Reformatie. De kanunniken van het eerste uur komen heel gedetailleerd aan bod en worden geplaatst in hun sociale context; ook voor de latere periode worden de kanunniken gevolgd. Zo wordt helder dat het kapittel vooral een zaak was van de Leidse vooraanstaande families.

Indrukwekkend is de wijze waarop Leverland de bouwgeschiedenis van de kapittelkerk heeft gereconstrueerd door op minutieuze wijze de memorie- en grafboeken te bestuderen. Ook het interieur van de kerk en de ontwikkeling daarin heeft hij met gebruik van die bronnen kunnen beschrijven.

Enigszins een gemis is het feit dat deze studie voornamelijk Leids is; de Noord-Nederlandse context wordt maar in beperkte mate behandeld. Dat neemt niet weg dat *St. Pancras op het Hogeland* een naslagwerk van betekenis

is voor iedereen die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de middeleeuwse kapittels, kanunniken en kerkenbouw, de Leidse in het bijzonder. Voor hen is het boek een *Fundgrube*. De heer Leverland is er niet meer om te vertellen over 'zijn' kanunniken, maar zijn boek is verschenen, dankzij de inzet van met name Dick de Boer en Rudi van Maanen. Dank daarvoor.

FRED VAN KAN

Jan A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk in Leiden na het beleg*. Sdu Uitgevers, Den Haag [1998] (3 Oktoberlezing 1998). 34 p., ISBN 90-12-08802-X. f 14,95

De 3 Oktoberlezingen, georganiseerd door de 3 October-Vereeniging en de historische afdeling van de Leidse Universiteit, zijn niet bedoeld als dankbaar vierende feestredes, maar als historisch-wetenschappelijke beschouwingen over belang en betekenis van beleg en ontzet van Leiden gezien vanuit bijzondere invalshoeken en geplaatst in de ruimere context van de Nederlandse Opstand. Zo sprak R.F. Fagel in 1997 over het beleg van Leiden 'in Spaanse ogen' (in dit *Jaarboek 1998* besproken) en J.A.F. de Jongste over de verhoudingen tussen het stadsbestuur en de gereformeerde gemeente in Leiden in de eerste jaren na het ontzet. De publicatie van deze laatste lezing kan nu hier worden aangekondigd.

Over de spanningen tussen stad en kerk in Leiden was al veel bekend, maar De Jongste kan hier, dankzij ook recente literatuur waarnaar in een zorgvuldige annotatie wordt verwezen, vele nieuwe gegevens aan toevoegen en vooral een en ander in een nieuw licht plaatsen. Dat het tussen stad en kerk niet steeds boterde, wist men al. De stadsbestuurders zagen de sedert 1572 als enige erkende gereformeerde kerkorganisatie als een door hen uit de kerkelijke eigendommen gefinancierd instrument dat de stadsbevolking sociaal en moreel bijeen diende te brengen en te houden, waarin zo soepel en open mogelijk een naar godsdienstige opvattingen gevarieerde burgerij zich thuis kon voelen, maar zich dan wel diende te onderschikken aan het wereldlijke stadsbestuur. Het kerkbestuur daarentegen, zelf overigens niet altijd even eensgezind door tegenstellingen tussen rekkelijken en preciezen,

zag zich als autonome behoeder van een geloofsgemeenschap die de eigen (calvinistische) leer hoog hield en los van wereldlijke bemoeienis zijn gang moest kunnen gaan. In een zorgvuldig chronologisch gehouden verhaal laat De Jongste aan voorbeelden zien hoe de aan elkaar tegengestelde opvattingen en overtuigingen tot conflicten konden leiden, van geruzie over benoemingen van predikanten en ouderlingen tot het afzetten van functionarissen en zelfs een mislukte samenzwering tegen de stadsoverheid in 1587 toe.

Van belang is daarbij dat De Jongste er op wijst dat het zogenaamde proces van protestantisering niet alleen werd vertraagd door onwil bij de bevolking, maar ook door de strenge eisen van toelating voor eventuele lidmaten die het kerkbestuur tot behoud van leer en goede levenswandel stelde. Nog lang zou de gereformeerde kerk, ook in Leiden, slechts een kleine minderheid van de stadsbevolking als lidmaten tellen, al was er, zoals bij het huidige onderzoek steeds duidelijker wordt, een moeilijk te schatten aanhang van 'liefhebbers' die wel met de nieuwe kerk meeleeften en de kerkdiensten bezochten, maar zich niet over de hoge drempel van een belijdend lidmaatschap lieten trekken. Nieuw in dit verband is ook de visie, door De Jongste vertolkt, dat nog lang na 1574 in de opstandige Nederlanden sprake was van een tussen de partijen van 'Spaansgezinden' en 'opstandelingen' afwachtende middenpartij die, ook in Leiden, pas op de lange duur een keuze ten gunste van een van hen zou maken.

Dat bij dit alles na het triomfantelijke ontzet Leiden nog vele kanten had kunnen opgaan en dat ook voor de stad de definitieve overwinning van Opstand en Reformatie nog verre van zeker was, wordt door De Jongstes belichting van de verhouding tussen stad en kerk tot ver na 1580 duidelijk aangetoond.

I. SCHÖFFER

C.S.M. Rademaker, *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Verloren, Hilversum 1999. 384 p., ISBN 90-6550-058-8. f 60,-

Vossius is een van de meer bekende hoogleraren van Nederland geworden, niet in de laatste plaats omdat een groot deel van zijn omvangrijke bibliotheek

en schriftelijke nalatenschap in vooral de Leidse en Amsterdamse universiteitsbibliotheken bewaard is gebleven. De auteur heeft welhaast zijn hele leven in dienst gesteld van deze boeiende zeventiende-eeuwer; het onderhavige boek is eigenlijk de derde, steeds verder uitdijende, druk van zijn proefschrift uit 1967. Waar iemand steeds maar doorstudeert op hetzelfde onderwerp, mag men een super-doortimmerd verhaal verwachten. Daar is hier zeker sprake van: alles wat voor een goed boek nodig is, treft de lezer aan. Bovendien is het op een groter publiek toegesneden: zo is het Latijn – dat Vossius beter dan wie ook sprak en vooral schreef – zoveel mogelijk teruggedrongen en overal vertaald. Ondanks de soms moeilijke materie (er is daarvan al heel wat weggelaten) leest het boek vlot.

Vossius studeerde in Leiden, werd daarna rector van de Latijnse school in Dordrecht, vervolgens regent van het Staten-College voor theologen in Leiden tot zijn gedwongen aftreden op verdenking van (sympathie voor het) Remonstrantisme, toen na een afkoelingsperiode toch hoogleraar in Leiden (1622-1631) en ten slotte weggekocht door Amsterdam om daar de Illustere School op poten te zetten. Tot zijn dood in 1649 was hij daar de drijvende kracht, met doorgaans een groot gehoor en veel bezoekers aan huis. Die kregen overigens maar een kwartier om hun zaken te regelen; Vossius deed niet onder voor een arts met spreekuur en met zware bevallingen, zij het dan vooral wanneer er weer eens een (school)boek of pamflet moest worden geproduceerd, of wanneer hij voor eigen gezin of voor studenten, collega's of geestverwanten kastanjes uit het vuur moest halen. Dat hij als eerste werd geconfronteerd met het in-trieste overlijden van zijn buurman en naaste medewerker Caspar Barlaeus (verdronken in de put bij zijn huis, wellicht in een vlaag van verstandsverbijstering) moet al schokkend zijn geweest, maar wat hem in zijn gezin overkwam, grenst aan het ongelofelijke. Dat uit zijn eerste huwelijk van de drie kinderen er twee jong overleden en zijn vrouw kort na de geboorte van het jongste kind overleed, gebeurde vroeger wel vaker; dat uit het tweede huwelijk ook weer twee kinderen erg jong overleden, valt ook nog wel te accepteren, maar twee dochters van 17 en 25 en vijf zonen van 21, 21, 30, 35 en 37 jaar naar het kerkhof brengen – dat is iets dat wel niemand in zijn koude kleren zal gaan zitten, ook niet in de zeventiende eeuw, toen de kindersterfte iets was dat je maar van de alwijze Heere moest aanvaarden, predestinatie of geen predestinatie. En wat

voor kinderen: allemaal, ook de meisjes, hoogbegaafd en gestudeerd, misschien niet altijd precies de paden volgend die de goedbedoelende vader in gedachten had (vooral Frans moet zijn ouders oneindig veel verdriet hebben aangedaan door zijn onbezonnen huwelijk; hetzelfde geldt in mindere mate voor Matthaeus), maar toch veelbelovend als mens en als wetenschapper. Wat een oneindige energie en opoffering van toch zeker ook hun vader moet er niet zijn verspilld door het wegvallen van al die kinderen, juist toen ze alle investeringen met woekerrente zouden gaan terugbetalen. Dat Vossius op het eind van zijn leven wat ongenaakbaar werd, wellicht wat in zijn werk vluchtte: wie zal het zich niet kunnen indenken? Hij zal echt niet hebben staan lachen toen hij begin februari 1638 in het koor van de Pieterskerk zijn dochter Cornelia moest begraven; zij was omgekomen doordat een slee in een wak gleed, waarbij Vossius' dochter Johanna, zoon Matthaeus, zwager Franciscus Junius en twee huisgenoten nog konden worden gered.

Het boek gaat vanzelfsprekend ook in op de wetenschappelijke prestaties van Vossius in zijn diverse werkkringen. Hij was een van de beste humanisten-geleerden, zij het ook een van de laatsten, en vooral goed in het bijeenbrengen van verstrooide kennis, bronnenkritiek en -uitleg. Op theologisch gebied, waar hij zoveel te lijden zou hebben van tegenstrevers met soms echt kwade bedoelingen, probeerde hij steeds maar weer bruggen te slaan tussen soms absoluut onverzoenlijke remonstranten en contraremonstranten. Daarnaast had hij een geweldige invloed op tal van leerlingen en geleerden van allerlei slag met wie hij relaties onderhield. De auteur doet het allemaal heel zorgvuldig en onderbouwd uit de doeken. Een *slip of the pen* als Helmstädt in plaats van Helmstedt (p. 251) wordt dan gaarne vergeven, en dat bijvoorbeeld noot 324 verwijst naar Engelberts 1898 en Op 't Hof 1991, terwijl die beide titels niet in de literatuurlijst zijn te vinden (overigens evenmin als het artikel 'Gerardus Johannis Vossius (1577-1649), hoogleraar te Leiden', door A. van den Berge in *Spiegel Historiae* 3 (1968) 95-103), daar zal ook wel niemand echt moeilijk over willen doen. Een boek in derde lezing moet toch wel goed en uitgebalanceerd zijn, en daar is hier absoluut sprake van. Het is netjes uitgegeven en dus zijn geld waard.

Het boek is niet voor niets in 1999 verschenen: toen werd van 18 maart tot 29 april in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam een tentoonstelling over Vossius gehouden naar aanleiding van zijn 350ste sterfdag. De begelei-

dende teksten zijn door Rademaker en J.A.A.M. Biemans gepubliceerd in een apart boekje, *Vossius in verleden en toekomst. Een groot geleerde en het behoud van zijn manuscripten* (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Amsterdam 1999. 35 p., ISBN 90-6125-074-9. f 25,-). Daarin wordt uitvoerig ingegaan op de conservering, of zo men wil restauratie, van de *Catalogus librorum* van Vossius, de catalogus van zijn privé-bibliotheek. Dit boekje is zeer leesbaar en aardig, maar in vergelijking met het hierboven besproken boek véél te duur betaald.

P.J.M. DE BAAR

B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer, O.S. Lankhorst (red.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*. Walburg Pers, Zutphen 2000 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel, nieuwe reeks: 5). 352 p., ISBN 90-5730-116-4. f 79,50 (voor leden van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging f 64,50)

Een aantal leden van het geslacht Elzevier uit Leiden, en later in met name Amsterdam, is in de zeventiende eeuw beroemd geworden door hun prima uitgegeven boeken. Deze werden al gauw gezocht en door de liefhebbers van het goede boek gekoesterd. Nog steeds doen die boeken het op veilingen boven gemiddeld. Juist vanwege deze roem is het oeuvre van de Elzeviers al een paar eeuwen grondig onderzocht. Dit leverde het boek *Les Elzevier. Histoire et annales typographiques* van A. Willerns (Brussel 1880) op, dat alle toenmaals bestaande kennis samenvatte en zó compleet en doorwrocht was dat het als een bijbel werd gehanteerd. Maar het had ook een haast verstikkende werking: niemand voelde zich geroepen dit werk te kritiseren of als het ware over te doen, en aanvullingen werden maar mondjesmaat gepubliceerd. Het is dan ook zeker een prijzenswaardig initiatief geweest om in 1997 een congres over deze uitgevers te houden. De tekst van de toen gehouden lezingen is, bewerkt en aangevuld, in het onderhavige boek gepubliceerd.

Afgezien van een algemene inleiding begint het boek met drie artikelen van de drie redacteuren. Lankhorst behandelt de 'elzevirio manie' en de ontwikkeling van de boekwetenschap, met name in de zeventiende en acht-

tiende eeuw, en Hofstijzer schetst in een zeer leesbaar artikel de Elzevierstudie in de negentiende en twintigste eeuw. Dongelmans ten slotte levert wat Elzevier-addenda en corrigenda. Dit laatste artikel is wel het minst inspirerende van het hele boek. Zo produceert het onderaan p. 49 een reeks verminkte plaatsnamen en noemt het bijvoorbeeld op p. 54 een Haagse boekverkoper Michiel van Steijningen, terwijl de lezing Van Heijningen veel meer voor de hand ligt; in de dissertatie van M. Keblusek over de Haagse boekenwereld had dit ook in een oogwenk nageslagen kunnen worden. En een vermelding als op p. 56 dat Arnoud Doude boekverkoper te Lillo was en nog een schuld had openstaan bij de Elzeviers, kan tot de gevolgtrekking leiden dat Doude daar een boekhandel had. Maar Doude was pas kort tevoren, in 1679, met kerkelijke attestatie van Leiden naar Lillo getrokken (zie *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 16 (1962) 218) en het ligt meer voor de hand dat de schuld nog dateerde uit de tijd dat hij in Leiden werkzaam was. Voor een boekwinkel lijkt in een garnizoensplaats als Lillo wel heel weinig emplot te zijn. Ook de op p. 58 genoemde Jacobus van Doyenburg en Jacobus van Doyenburgh zullen wel identiek geweest zijn; zo niet, dan was een noot daarover welkom geweest. Juist Dongelmans stelt de vraag of er bij het Elzevier-onderzoek sprake is van voortgang of vooruitgang, en beantwoordt die zeer negatief. Als hij zó slecht transcribeert (of andersmans slechte transcripties klakkeloos overneemt) zal het onderzoek inderdaad wel niet snel verder komen.

Maar na deze aantekening in mineur moet over de rest van het boek weer positiever worden geoordeeld. Tal van facetten zijn door deskundigen op hun gebied op min of meer grondige wijze behandeld. Soms zijn dat wel heel kleine facetten, zoals welke boeken van jezuitien de Elzeviers hebben gedrukt en verspreid, en daardoor zitten in het bouwwerk aan artikelen flink wat gaten. Maar dat is nu eenmaal zo bij congresbijdragen. Beter dan te klagen over wat er allemaal nog ontbreekt, moet geprezen worden wat wél is behandeld.

Als er iets duidelijk wordt dan is het wel dat een nieuwe A. Willems, die een leven lang aan één gigantisch boek bezig is, niet gauw meer zal worden gevonden – de huidige tijd en manier van onderzoek eist ‘team-work’, ook al geeft dat weer veel extra werk aan coördinatie en (eind)redactie en het risico van ‘gaten’. Dat ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is, blijkt hier

overduidelijk, maar of dat een vreselijk nadeel is...? Mogelijk inspireert een 'gat' andere deskundigen om dat op te vullen. Zo zijn er artikelen over de relaties van de Leidse en Amsterdamse Elzeviers met Scandinavië, Frankrijk, Antwerpen en Engeland, zodat er nog tal van andere windstreken overschieten. Er zijn artikelen over aspecten als de al genoemde jezuiten-auteurs, klassieke auteurs, Franse letterkunde en een reeks vrij uniforme uitgaven als de 'Republieken' (landbeschrijvingen van vrijwel de hele aarde in zeer gezochte kleine boekjes). Tientallen denkbare aspecten zijn dus niet behandeld. Van de verzamelaars worden slechts hertog August von Braunschweig-Wolfenbüttel en de Franse verzamelaars behandeld, maar er zijn er uiteraard heel veel meer geweest – een nog braakliggend terrein. En in de rubriek varia wordt wel ingegaan op de uitvoerende drukkers voor de oudste generaties Elzevier en de boekbanden, illustraties en drukkersmerken, maar zaken als de vermogens-/belastingaanslagen, personeel, reizen naar de Frankfurter Buchmesse en tal van technische zaken worden slechts hier en daar even aangestipt. Er wacht absoluut nog heel wat kennis om gebundeld of zelfs ontdekt te worden.

Het is een heerlijk boek, prachtig uitgegeven, ook al zal niet iedereen ieder afzonderlijk artikel even hoog waarderen en zaken wel eens héél erg gedetailleerd vinden. Het levert als addenda en corrigenda op het magistrale werk van Willems een zeer verhelderend zicht op zaken die Willems – naar is gebleken – niet perfect heeft behandeld. Voor wie echt in de boekenmaterie verder wil gaan, is dit dus een zeer aanschafwaardig boek.

P.J.M. DE BAAR

Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*. De Buitenkant, Amsterdam 1999. 406 p., ISBN 90-76452-21-0

Deze dissertatie is een samenbundeling van negen reeds eerder gepubliceerde artikelen en nieuwe studies. In de inleiding worden deze even gekenschetst, waarna ze als afzonderlijke hoofdstukken volgen. Hier volgt een lijst met verkorte titels van die hoofdstukken: 'Boekverkopersadvertenties in kranten';

'De uitbreiding van de commissiehandel'; 'Stoklijsten als bron voor de boekdistributie: een exercitie met de *Leydse Courant* van 1770'; 'Veilingen van ongebonden boeken'; 'Ramsj in de achttiende-eeuwse Nederlandse boekhandel'; 'Leidse publieke boekenveilingen 1721-1805 en de tweedehands boekhandel'; 'Pieter van Damme: Nederlands eerste antiquaar? Een verkenning naar het antiquariaat in de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw'; 'Een verkenning naar de commerciële leesbibliotheken in de Republiek in de achttiende eeuw'; 'Utile Dulci: leesgezelschappen in achttiende-eeuws Leiden.' En aan het eind volgen nog een slotbeschouwing, vier grote bijlagen, lijsten van allerlei zaken (waaronder een zeer uitgebreide van alle geraadpleegde literatuur), en enkele zeer uitvoerige registers. Alleen al de aanblik van dit kloeke boek, met alle tot in de puntjes verzorgde boektechnische zaken, tot een facsimile-exemplaar van een *Leydse Courant* uit 1740 toe, doet ontzag opkomen voor het vele werk dat hierin is samengeballd, zowel van de auteur als van de meer technisch betrokken personen. De voetnoten zijn zelfs heel 'kunstig' in de kolom tegen de vouw aan gedrukt en lopen over van extra informatie.

Niet alle studies hebben in even grote mate betrekking op Leiden, zodat hier eerst degene volgen die hier niet nader besproken zullen worden: Pieter van Damme (1727-1806) was een Amsterdamse boekverkoper met een passie voor fraaie manuscripten en drukken, en hoewel hij veel leverde aan de Leidse universiteitsbibliotheek was hij niet primair op Leiden gericht. Dat geldt ook voor de in hetzelfde hoofdstuk behandelde Haagse boekverkoper Jean Neaulme en diens Amsterdamse collega Hermanus de Wit. Ook wat de commerciële leesbibliotheken betreft, dus de door boekhandelaren zelf gerunde uitleenbibliotheken, doet Leiden niet mee: toen in 1772 Jacob Murray hier een Franse leesbibliotheek wilde beginnen, verzette het gilde zich daar fanatiek en met succes tegen; in 1775 werd er een algeheel verbod in de gildebepalingen opgenomen. Elders blijkt dit verschijnsel evenwel veel wijder verbreid dan tot voor enkele jaren geleden werd aangenomen.

De overige studies hebben in grote mate met Leiden te doen. Het is haast wonderbaarlijk hoeveel informatie het doorpluizen van oude edities van de *Leydse Courant* voor dit onderzoek heeft opgeleverd. Waar van andere steden uit de literatuur soms al heel wat bekend was, is dat geprojecteerd tegen de Leidse vondsten, zodat nu heel wat uitspraken gedaan kunnen worden die

heel Nederland betreffen, en ook gegevens over verwante zaken in het buitenland zijn bepaald niet geschuwd. Met elkaar levert dat flink wat nieuwe vergezichten op, al staan sommige soorten onderzoek nog maar in de kinderschoenen voor zover het een grondig en het hele land beslaand onderwerp betreft. Maar het begin is er in ieder geval.

De boekverkopersadvertenties geven vooral nader inzicht in hoe frequent met name Leidse boekverkopers dit middel gebruikten om op nieuwe publicaties te wijzen of soms ook oude voorraden te slijten. Om de kracht van dit medium op waarde te schatten, wordt *en passant* een hele uiteenzetting over de krant in de achttiende eeuw gegeven. In vergelijking met de *Oprechte Haerlemse Courant* en de *Amsterdamsche Courant* blijkt dat de *Leidse Courant* veruit de meeste advertenties heeft geplaatst, ook van tal van boekverkopers uit andere (ook grote) steden. Wel waren er in Amsterdam veel meer en vooral veel kapitaalkrachtiger boekverkopers die advertenties plaatsten. Een andere manier van afzet was het toezenden van ongewenst of gewenst ongevraagd commissiegoed aan collega's elders. Het eerste leidde uiteraard nogal eens tot strijd, maar ook gewenst ongevraagd commissiegoed werd steeds minder populair; vaste bestellingen en liefst meteen contant afrekenen kende vele voordelen. Dankzij het feit dat van de belangrijkste Leidse uitgeverij/boekhandel, de firma Luchtmans, het archief vrij compleet bewaard is gebleven, bracht een simpele analyse al gauw aan het licht hoe deze firma zijn netwerk had door heel de Republiek. Stoklijsten bevatten de namen van boekverkopers bij wie, volgens een advertentie, een bepaald boek kon worden gekocht, dus in voorraad was. Door de bestudering hiervan blijkt welke boekwinkels voor bepaalde soorten boeken het meest aangewezen waren, welke vaste combinaties van boekverkopers doorgaans optraden en welke winkels in een bepaalde stad het meest in aanzien waren. Erg verhelderend is ook het hoofdstuk over veilingen van ongebonden boeken. Wetenschappelijke en andere serieuze boeken werden doorgaans in losse katernen afgeleverd, waarna de koper er een koft of band om kon laten zetten door zijn vaste boekbinder, geheel zoals hij dat gewend was of naar speciale wens (bijvoorbeeld als prijsband, dus extra-luxe en soms met goud op snee). Ongebonden boeken mochten vaak uitsluitend door collega-boekverkopers worden gekocht, en het is zonder meer boeiend om te lezen hoe de een zijn winkeldochters naar de ander doorschoof. Soms was echter een faillissement

de oorzaak, en dat was dan minder leuk voor een van de betrokkenen. Men zit dan haast al in sfeer van 'verkoop tegen elk aanbod', en daarmee bij het volgende hoofdstuk over de ramsj. Zoals ook nu nog menig boekenkoper enige ergernis voelt als een ooit duurbetaald boek voor een spotprijze wordt aangeboden, en zich afvraagt waarom hij 'teveel' heeft betaald en zich min of meer bedrogen voelt (en soms ook is), zo was het al in de achttiende eeuw. Heel wat lezenswaardige staaltjes van valse voorwendsels worden daarbij voor het voetlicht gebracht. Het verramsjen was vooral een Amsterdamse hobby; er was daar een verbond van vijf à acht boekverkopers die daar de smaak goed van te pakken had.

Als belangrijke boekenstad, vaak na Amsterdam en Den Haag de derde in de reeks, had Leiden ook met tweedehands boeken te maken, die vooral middels publieke veilingen aan de man werden gebracht. Ook hier stak Luchtmans met kop en schouders boven iedereen uit. Het bronnenmateriaal is voor wat Leiden betreft dan ook zeer overvloedig; behalve alle door de auteur genoemde en benutte bronnen vallen alleen nog te noemen de rekeningen van het 'armengeld' over 1691-1814 (SA II inv. nrs. 6341-6356), waarin in het hoofdstuk "ontvang simpeljk aangetekend" de totaalopbrengsten van veilingen zijn genoteerd en de daarvan verplichte afdracht van een percentage ten behoeve van de armen. Dit is ook een weerbarstige bron, maar zeker als extra controlemogelijkheid van andere bronnen had deze wel benut mogen zijn. Dit is overigens ook de enige opmerking die ik wil maken; het boek is daarvoor veel te voorbeeldig.

Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het laatste hoofdstuk, over de Leidse leesgezelschappen. Naast bijvoorbeeld de sociëteit Amicitia, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde met voorlopers, het literaire genootschap 'Kunst wordt door Arbeid verkreegen', Mathesis Scientiarum Genitrix en de Burgersociëteit ter bevordering van Eendracht, die een collectie (vak)boeken voor doorgaans alleen de leden hadden, kwamen vanaf 1760 ook leesgezelschappen op, waar de contributie werd omgezet in meer algemene boeken over tal van onderwerpen, vaak in onderling overleg aan te schaffen en na verloop van jaren weer onder de leden te verkopen. Zeer uitvoerig worden behandeld de leesgezelschappen 'Van Tienen', Utile Dulci, Miscens Utile Dulci, Nobis et Aliis en nog wat kleinere. Hiermee wordt een goede indruk gegeven van de 'boekconsumptie' in dat tijdvak.

Al met al een boek dat voor boekfanaten een *must* is en voor tal van belangstellenden echt interessant is.

P.J.M. DE BAAR

Sandra Bos, *"Uyt liefde tot malcander." Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. Stichting Beheer IISG, Amsterdam 1998 (IISG Studies + Essays: 27). 398 p., ISBN 90-6861-158-5. f 58,-

Catharina Lis en Hugo Soly (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. VUB-Press, Brussel 1997. 333 p., ISBN 90-5487-089-3

Gilden krijgen de laatste jaren weer een beetje de aandacht die zij toch zo verdienen. Na een aantal studies in het begin van de twintigste eeuw, waren ze ruim een halve eeuw eigenlijk onderbestudeerd. Ter vergoelijking geldt overigens wel dat dit uitermate weerbarstige materie is; zo weerbarstig dat tal van historici – en zeker niet de minsten – daar de nodige problemen mee hebben. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) heeft echter initiatieven genomen om de wetenschap op dit punt verder te brengen, en beide boeken zijn daar (in de verte) een uitvloeisel van. Wat het tweede boek betreft: dat is voor het grootste gedeelte (vijf artikelen) gevuld met studies over 'Belgische' gilden, een artikel over 'De Amsterdamse en Haarlemse kleermakersgilden en hun concurrenten. De in- en uitsluiting van mededingers op de lokale afzetmarkt in de 17de en 18de eeuw' (door Bibi Panhuysen) en een artikel over 'Individu, corporatie en samenleving. De retoriek van de Amsterdamse gilden in de 18de eeuw' (door Maarten Prak). Deze zullen hier onbesproken blijven, hoewel ze zeker lezenswaardig zijn. Belangrijker zijn het openingsartikel van de twee redacteurs 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden' en 'De oprichting en ontwikkeling van ambachtsgilden in Nederland (13de-19de eeuw)', door Piet Lourens en Jan Lucassen. Het eerste is een knappe symbiose van de hier – en ook wel elders – gepubliceerde artikelen en wat oudere literatuur. Voor Leiden is het artikel van Lourens en Lucassen het belangrijkste. Dit is een actualisering van het artikel dat zij

bijdroegen aan het fraaie en zeer lezenswaardige boek *De gilden in Gouda* (door Koen Goudriaan en Martha Hulshof, Waanders, Zwolle 1996). Daarin worden de resultaten gepresenteerd van genoemd HSG-onderzoek, dat heeft geresulteerd in een computerbestand. Dat heeft nu zijn belangrijkste conclusies in de vorm van grafieken en tabellen uitgespuwd, en daarmee ben ik het hartgrondig oneens. Het probleem zit hem wellicht in de definitie van wat een (ambachts)gilde precies is en hoe groot de afwijking van het ideaal-model mag zijn alvorens wordt besloten een instituut – hoe ook genaamd – de aanduiding ‘gilde’ te ontzeggen. Lourens en Lucassen – en in hun kielzog Bos – hebben beslist dat er in Leiden voor de Reformatie geen gilden hebben bestaan. Vanzelfsprekend konden zij nog geen kennis hebben van het artikel van J.W. Marsilje, ‘Bestonden er in het middeleeuwse Leiden volwaardige gilden?’ (*Leids Jaarboekje* 91 (1999) 48-58) en zijn conclusie dat dat wél het geval was en dat de verbodsbepalingen van de graaf van Holland totaal anders geïnterpreteerd moeten worden. Maar wel konden zij kijken in hoe-verre de Leidse ‘ambachtsbroederschappen’ in de praktijk die taken verrichten die elders door ontwijfelbare gilden werden verricht. Is een voetbalvereniging in Boerenkolenstronkeradeel die niet is aangesloten bij de KNVB, alleen op maandagavond speelt, twee elftallen en een arbitraal kwartet uit eigen gelederen levert, en de buitenspelregel heeft afgeschaft, een voetbalvereniging ja of nee? KNVB-bonzen zullen mogelijk denigrerend over veredeld straatvoetbal spreken, maar voor de buitenwereld wordt daar toch primair echt voetbal gespeeld en de eigenaardigheden worden op de koop toe genomen. Zo ook bij de Leidse ambachtsbroederschappen: als daar het accent al zwaarder dan elders lag bij de kerkelijke aspecten van het geheel en mogelijk iets minder bij de regulerende taak van het gemeenschappelijke ambacht, mag hun daarom de titel ‘gilde’ worden onthouden? Dit probleem speelt overigens ook in de artikelen van Madelon van Luijk – in dit Jaarboek 1998, p. 23-68 en in *Holland. Historisch tijdschrift* 32 (2000) 221-243 –, die op dit gebied ook geen knoop durft door te hakken. Lourens en Lucassen melden (p. 61) dat omstreeks 1400 Leiden 5.000 inwoners telde en geen gilden had. Afgezien dat ik dat inwonertal véél te laag vind (ik gok eerder op 8 à 9.000), al op 13 juli 1376 had de burggraaf een kapel ten gebuike gegeven aan de viskopers. Na enig geharrewar werd de Viskapel in 1383 verplaatst naar de Vismarkt, waar hij tot in juni 1567 zou bestaan, bestuurd door een

aantal lieden dat op zijn minst een rudimentair gildebestuur voor de viskopers vormde. Ook elders zijn viskapellen heel oud. Bij de lijst met gilden uit omstreeks 1560 scoort Leiden 12.456 inwoners en vier gilden. Ook nu vind ik het inwonertal wat aan de lage kant, en het aantal gilden al helemaal; Van Luijk geeft er in die tijd 35, en dat getal is veel acceptabeler, hoewel vermoedelijk nog niet volledig of betrouwbaar. In Leiden hadden ambachtsbroederschappen (lees: gilden) al heel vroeg een goede organisatievorm. Zo hadden de timmerlieden een eigen altaar (zie bijvoorbeeld het keurboek 1450, boek V, artikel 58; in de uitgave door Hamaker p. 241) en uit een artikel als nr. 71 (betreffende de snijders; Hamaker p. 247, paragraaf 3): "Item soe wie meesterie settet [dus als meesterkleermaker actief is] die sel voirtan wesen in 't broederscip van den snijambocht", blijkt toch wel een door het stadsbestuur verplichte deelname aan het gilde (onder welke naam van broederschap ook opererend). Voor omstreeks 1670 wordt de bevolking van Leiden op 67.000 geschat (wat ik vrij hoog vind) met 53 gilden. Kortom: enige aanpassing van de cijfers, en daarmee conclusies (want Leiden was op economisch gebied zeker geen verwaarloosbaar plaatsje) lijkt mij wel wenselijk.

Gaan we daarmee naar het boek van Sandra Bos. Ook bij haar is de beschrijving van wat een gilde precies is, of hoort te zijn, voor aanscherping vatbaar. Binnen de gilden zijn weer subgroepen te onderscheiden – zoals gilden met uitsluitend bazen als lid, gilden met uitsluitend werknemers (knechten) als lid, en gemengde gilden –, waarbij in de praktijk de bazen wel altijd de dienst uitgemaakt zullen hebben en de knechten (en leerlingen) alleen maar nuttig waren door hun jaarlijkse contributie (de oorkondspenning). Zo'n scherp onderscheid maakt zij echter niet, en daar gaat haar hele werk min of meer onder gebukt. Nadat ik het had doorgeworsteld (het leest ook niet lekker weg), kwam bij mij de allesoverheersende vraag op: waarom is dit boek geschreven? Of althans op de manier zoals het nu op tafel ligt. Het is niet eens een vergelijking van appels, peren en pruimen, die tenminste alle drie aan bomen groeien, maar eerder van kiwi's, druiven en mispels, waarvan mogelijk het enige gemeenschappelijke kenmerk is dat ze, omdat ze eetbaar zijn, bij de betere groentezaak te koop zijn. Zij vergelijkt de sociale zorg – met name in de vorm van verzekeringen – van drie Amsterdamse, drie Utrechtse en drie Leidse gilden. Niet alleen bleken – zoals iedereen die

maar een beetje van gilden af weet al had kunnen voorspellen – de verschillen gigantisch, maar zelfs binnen elke plaats lopen de zaken enorm uiteen. In Amsterdam pakte zij het chirurgijns-gilde, het scheepstimmerliedengilde en het turfdragersgilde bij de kop, in Utrecht concentreerde zij zich eigenlijk alleen op het bijlhouwersgilde, en in Leiden selecteerde zij het wolkammers-gilde, de wolkammersknechtsbeurs en de beurs der Leydsche Gerechtighejd. Nu was het Amsterdamse scheepstimmerliedengilde vermoedelijk het grootste van heel Nederland, en dus a-typisch, terwijl er bij de chirurgijns veel meesters en geen of maar weinig knechten waren of mochten meedoen, terwijl de situatie bij de turfdragers (als een soort pseudo-ambtenaren en tegelijkertijd kleine zelfstandigen) nog gecompliceerder lag. Ook voor Leiden geldt dat er tussen de leden van het wolkammersgilde en de wolkammersknechtsbeurs een gigantische kloof gaapt, terwijl hier verder alleen maar beurzen waren die enige verzekering boden tegen inkomstenderving door ziekte, ouderdom of overlijden van de verzekerde en soms ook diens vrouw en kinderen.

Wanneer men de hierboven geschetste methodologische problemen terzijde schuift, resteert een boek dat heel aardig uit de doeken doet hoe in een aantal gilden en beurzen – niet alleen in genoemde steden, maar ook verder in Holland en zelfs in het buitenland – sociale zorg werd bedreven voor de minderbedeelde collegae of medeverzekerden. Ook voor Leiden geeft het een prima aanzet. Maar het behoeft nodig een vervolg. Zou echt niemand zich geroepen voelen een proefschrift te schrijven over de Leidse gilden, en evenzo over alle Leidse beurzen? En meteen maar doordravend: ook de Leidse hallen zijn – ondanks Posthumus – best nog wel een dissertatie waard.

Peter Richard de Clercq, *At the sign of the Oriental Lamp. The Musschenbroek workshop in Leiden, 1660-1750*. Proefschrift Universiteit Twente / Erasmus Publishing, Rotterdam 1997 (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen: 53). 326 p., ISBN 90-5235-103-1 / 90-5235-104-X. f 69,50

Op Rapenburg 66, schuin tegenover het Academiegebouw, was vanaf het eind van de zeventiende eeuw tot 1748 de werkplaats van de instrumentmakersfamilie Van Musschenbroek gevestigd. De Van Musschenbroeks, die in 1610 uit Rotterdam naar Leiden waren gekomen, verdienden aanvankelijk de kost als geelgieters en lampenmakers. Vanaf 1660 legden ze zich toe op het fabriceren van wetenschappelijke instrumenten. Bijna negentig jaar lang genoot hun bedrijf, dat ter herinnering aan de oorspronkelijke stiel van de oprichters als handelsmerk een olielamp ('De oosterse lamp') voerde, op dit gebied een toonaangevende reputatie. De naam Van Musschenbroek was tot ver buiten de grenzen van de Republiek bekend. Wie een luchtpomp, microscoop of thermometer bij 'De oosterse lamp' bestelde, haalde gegarandeerd topkwaliteit in huis.

Hoe beroemd de firma in haar eigen tijd ook is geweest, er is tot voor kort toch maar heel weinig systematisch onderzoek naar gedaan. Het grootste deel van onze kennis over de onderneming berust op een reeks detailstudies van de wetenschapshistoricus C.A. Crommelin, die tussen omstreeks 1925 en 1950 werden gepubliceerd. Die vormden ook de basis voor de gegevens over de Van Musschenbroeks die in het klassiek geworden overzichtsboekje van Maria Rooseboom over de geschiedenis van de instrumentmakerskunst in de Noordelijke Nederlanden uit 1950 werden verstrekt. Peter de Clercq, die als conservator werkt bij het museum dat in 1928 door Crommelin werd opgericht (en dat nu het Museum Boerhaave heet), heeft de instrumentmakerij van de Van Musschenbroeks een aantal jaren geleden tot onderwerp van een proefschrift gemaakt, waarop hij in 1997 aan de Universiteit Twente promoveerde. Zijn boek beoogt echter meer te zijn dan een 'biografie' van een bijzonder bedrijf; het is ook bedoeld als een bijdrage aan de geschiedschrijving van de wetenschappelijke instrumentmakerij, de historiografie van de wetenschap, geneeskunde en techniek en de economische en culturele geschiedenis in de brede zin van het woord.

De ambitie van De Clercq wordt weerspiegeld in de opzet van het boek. Het eerste deel gaat over de 'werkplaats', het tweede bespreekt de 'producten' en het derde is gewijd aan de 'afzetmarkt'. De auteur is overigens de eerste om toe te geven dat zijn aspiraties niet in alle opzichten konden worden waargemaakt. De verklaring voor dit tekortschieten is precies ook de reden waarom de firma Van Musschenbroek tot nu toe zo zelden tot voorwerp van onderzoek werd gekozen: bronnen over de onderneming zijn niet gemakkelijk te vinden. Een bedrijfsarchief ontbreekt. Gildearchieven leveren niets op, omdat de Van Musschenbroeks niet bij een gilde waren aangesloten. Notariële en fiscale archieven bevatten bijna geen bruikbare informatie. De bronnen die nog het meest direct inzicht geven in het denken en handelen van de ondernemers zijn een aantal brieven en papieren van de Van Musschenbroeks die in de Leidse universiteitsbibliotheek en het Museum Boerhaave worden bewaard, alsmede een soort familiechroniek uit omstreeks 1760 die bij een verre nazaat in Den Haag berust. Voor een groot deel heeft De Clercq de ontwikkeling van het bedrijf moeten reconstrueren vanaf de 'output'-kant: door een analyse van een reeks prijscatalogi uit de jaren 1694-1748, door een studie van bewaard gebleven exemplaren van de instrumenten en door een onderzoek van de archieven van belangrijke afnemers van de producten van 'De oosterse lamp', zoals de universiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht, landgraaf Carl van Hessen-Kassel en stadhouder Willem IV. Bij het speuren naar bruikbare bronnen heeft De Clercq vele originele vondsten gedaan. Belangrijk zijn vooral de uitvoerige catalogi, die een zeer nauwkeurig inzicht geven in de samenstelling en de prijzen van het assortiment aan producten dat de firma in bepaalde jaren in de aanbieding had. Acht ervan zijn in extenso als bijlage afgedrukt.

Op grond van dit uitputtend onderzoek kan zowel de maximalistische als minimalistische voorstelling van de activiteiten van Samuel, Johan en Jan van Musschenbroek worden doorgeprikt. Anders dan Rooseboom meende, betekende de aanwezigheid van 'De oosterse lamp' niet dat Leiden in de instrumentmakerij in de achttiende eeuw het centrum van de wereld werd. Daarvoor waren de grootte van de productie, de breedte van het assortiment en de omvang van de afzetmarkt toch te gering. Per jaar leverde de werkplaats bijvoorbeeld maar een of twee luchtpompen af, zo weet De Clercq te berekenen – en dat was nota bene een van de bekendste producten

van de firma. Er waren ook flinke segmenten van de markt waar 'De oosterse lamp' hoogstens als een 'kleine speler' figureerde. Zeevaartkundige instrumenten, om maar iets te noemen, waren niet het fort van de Van Musschenbroeks. De omvang van de werkplaats was trouwens veel bescheidener dan woorden als 'bedrijf' en 'firma' doen vermoeden. Buiten de 'bedrijfsleider' zelf werkte er zelden meer dan één leerling of assistent. De productie werd voor een deel gerealiseerd door middel van onderaanneming. Glasblazers, blikslagers, klokkenmakers en houtsnijders binnen en buiten Leiden werden ingeschakeld om onderdelen van de instrumenten te maken; de eindmontage vond plaats in de werkplaats van de Van Musschenbroeks. Volgens De Clercq hadden de leiders van de firma ook niet de behoefte om hun bedrijf sterk te laten groeien. Ze ambieerden geen grootschalige productie. Maar klein op de exportmarkt was de firma bepaald niet, stelt de auteur. De these van de bekende instrumenthistoricus Maurice Dumas dat Nederlandse instrumentmakers in de zeventiende en achttiende eeuw geen succes hadden op de buitenlandse markt gaat volgens hem voor de Van Musschenbroeks in elk geval niet op. 'De oosterse lamp' mag dan weinig of niets in Frankrijk of Engeland hebben verkocht, ze verwierf een behoorlijke klantenkring in Duitsland, Italië, Zweden en Rusland. En de Van Musschenbroeks waren méér dan simpele handwerkslui. Ze dachten met de opdrachtgevers mee over het ontwerp van de instrumenten. Met name Jan, die de zaak van 1707 tot 1748 leidde, was intellectueel gezien zonder meer de evenknie van de geleerden van zijn tijd. Volgens De Clercq had hij even gemakkelijk hoogleraar kunnen worden als zijn beroemde broer Petrus.

Het is onwaarschijnlijk dat na de verschijning van dit boek nog veel aan onze kennis over de firma Van Musschenbroek kan worden toegevoegd. De Clercq heeft gewoekerd met de schaarse bronnen. Hij heeft niet alleen de producten, maar ook de organisatie van de productie, de marketing en de afzet grondig onderzocht en in een breder kader geplaatst. Ik denk alleen dat de auteur in zijn ambitie om een bijdrage te leveren aan de economische geschiedenis in de ruime zin van het woord nog beter geslaagd zou zijn als hij de firma Van Musschenbroek wat uitgebreider had vergeleken met andere instrumentmakerijen in de Republiek. De confrontatie met bedrijven als die van Cuthbertson, Fahrenheit of Van Keulen blijft nu vrij summier. De voor- en nadelen achter de *small is beautiful*-strategie van de Van Musschen-

broeks worden niet echt uitgediept. Dat neemt niet weg dat De Clercq op de meeste fronten heel ver is gekomen. *At the sign of the Oriental lamp* is in veel opzichten een exemplarisch boek.

C.A. DAVIDS

Ariela H. Netiv, Rudi C.J. van Maanen, Cor de Graaf jr., *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden*. Gemeentearchief Leiden, [Leiden 2000]. 130 [+ 8] p., ISBN 90-72493-18-4. f 19,95

Op 29 april 2000 bracht koningin Beatrix een bezoek aan Leiden en Katwijk. Ter gelegenheid van dit bezoek verscheen een fraai verzorgd boekje over de relatie tussen het Huis van Oranje en Leiden van 1566 tot heden. De korte beschrijvende hoofdstukken gaan in op de verblijven en bezoeken van Oranjes in respectievelijk aan Leiden. Aandacht is er ook voor blijvende sporen, zoals de door koning Willem I gestichte musea. De in het boekje besproken plaatsen staan achterin als lemma opgenomen, samen met een plattegrond. Tezamen vormt dit een stadswandeling lang de 'oranje kant' van Leiden. Omdat koningin Beatrix in 2000 ook Katwijk bezocht, is tevens het bezoek beschreven dat prins Willem V in 1789 aan dit vissersdorp bracht.

De officiële bezoeken van Oranjes aan Leiden droegen tot en met de achttiende eeuw meestal een politiek karakter. In 1567 bemiddelde stadhouder Willem van Oranje, toen nog optredend namens het Spaanse gezag, tussen Leidse gereformeerden en het stadsbestuur. Kort daarna koos Willem al de kant van de Opstand. Vijf jaar later bezocht hij de stad weer, zij het niet als diplomaat, maar als veldheer. Leiden had zich net geschaard achter de opstandige steden en moest met geld en mankracht worden ingeschakeld bij de oorlogseconomie. Als vorstelijke verblijfplaats werd een voormalig nonnenklooster aan het Rapenburg verbouwd en ingericht tot Prinsenhof. De eerste jaren waren het vooral de burgemeesters die er gebruik van maakten voor hun jaarlijkse 'vrolijke maaltijd'. In 1582 veranderde dit, omdat prins Maurits in de stad kwam studeren. Na Maurits zouden nog vele prins en prinsessen in Leiden studeren. Natuurlijk krijgt deze traditie tot en met het studentenleven van kroonprins Willem-Alexander in het boekje ruime aandacht.

Echt interessant is het boek wanneer het gaat om de voorbereiding van stadhoudelijke en koninklijke bezoeken. Keer op keer maakte grote opwindings zich meester van het zittende stadsbestuur. Het Prinsenhof en andere woningen kregen een inrichting van inderhaast gehuurde serviezen, wandtapijten en meubels. Koks, trommelaars, artiesten en vuurwerkmakers werden ingehuurd voor de maaltijden en ter ontspanning. De stad werd versierd met oranje stof en erebogen, prijsuitreikingen werden gerepeteerd en toneelstukken ingestudeerd door rederijderskamers. De poging om een goede indruk te maken, laat indirect zien hoe het culturele leven in de stad door de eeuwen heen functioneerde.

Al bleven bij de voorbereidingen voor het welslagen kosten nog moeite gespaard, dan nog bleef de twijfel knagen. Toen het stadsbestuur in 1788 onzeker was of Willem v wel prijs zou stellen op een bloemenhulde bij de Doezastraat, werd in alle vroegte een bode naar de Voorschoterweg gestuurd om de stadhouder daarvoor toestemming te vragen.

Vanaf de negentiende eeuw veranderde er het een en ander aan de vorstelijke visites. Met de instelling van het koningschap kregen deze een louter ceremonieel karakter. De stad ondersteunde niet langer de stadhouder en zijn gevolg (al was het alleen maar in de vorm van maaltijden), maar de koning(in) droeg bij aan de luister van festiviteiten, zoals de viering van het Rembrandtjaar in 1906; het gezelschap arriveerde niet langer met koetsen, maar per trein of automobiel, en vertrok nog dezelfde dag. Veel bleef echter hetzelfde: de aandacht voor versiering, de toneelopvoeringen, het enthousiasme van de mensen langs de kant.

De auteurs zijn werkzaam bij het Leidse gemeentearchief. Voor het boek zochten zij met succes naar nieuwe informatie en selecteerden zij uit de prentenverzameling vele mooie afbeeldingen. Ook de vormgeving en de tekst zijn goed verzorgd. *Vorstelijke visites* is daardoor een visitekaartje dat de koningin zonder schaamte hoeft te zijn aangeboden.

Arlette Kouwenhoven en Matthi Forrer, *Siebold en Japan. Zijn leven en werk*. Hotei Publishing, Leiden 2000. 110 p., ISBN 90-74822-27-4. f 39,90

Het jaar 2000 is het herdenkingsjaar geweest waarin de landing of stranding van het schip De Liefde in 1600 op de Japanse kust werd herdacht. Niet alleen dat ene feit, maar meteen maar alles wat ooit Japan en Nederland met elkaar van doen hebben gehad. En daarbij behoort zeer nadrukkelijk dr. Philipp Franz (en had hij nou die derde voornaam Balthasar of niet? Zo nee, hoe komen we daar dan aan, en van af?) (von) Siebold, de magistrale maar ook een beetje *enfant terrible*-achtige onderzoeker van en publicist over Japan. Als telg van een beroemd geslacht van professoren aan de universiteit van Würzburg zat het wellicht in zijn genen dat hij op welk gebied dan ook van zich zou doen spreken. De eer van zijn geslacht zat hem in ieder geval hoog. Over zijn jeugdijaren en de periode dat hij in Heidingsfeld arts was, wordt relatief weinig verteld. Zijn vader zaliger en grootvader waren leermeesters geweest van Franciscus Josephus Harbaur (in de wandeling Joseph genoemd en dus niet Franz; zie het uitvoerige levensverhaal door Nico Plomp in het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 1995 en 1997) en die had het gebracht tot lijfarts van koning Willem I, inspecteur-generaal van alles wat met de gezondheid van burgers en militairen in de Nederlands-Belgische eenheidsstaat van doen had. Deze tippte de jonge Von Siebold, van wie hij wel geweten zal hebben dat die zeer geïnteresseerd was in uitheemse zaken, dat er een baantje als militair arts in Indië beschikbaar was. En zo kwam het dat een jong Duits doenertje zijn enorme energie en medische vaardigheid mocht botvieren op Deshima, de daar wonende tolken (die beter Nederlands spraken dan hij) en bevolking, en uiteindelijk alles en iedereen op de reis naar de Shogun in Edo (Tokio) in 1826.

Het is hier niet de plaats om dat in detail te verhalen; men leze zelf. Ik kan het van harte aanbevelen: de tekst is vlot geschreven, veronderstelt geen specifieke voorkennis, gaat niet heel diep in op kleine details, maar heeft toch voldoende diepgang. Een ideaal boek dus om een eerste goede indruk over Siebold en Japan op te doen. De literatuurlijst biedt voldoende aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Het boek is rijk geïllustreerd met tal van kleurenfoto's. Veel van Siebolds nagelaten materiaal bevindt zich in Leidse musea, zodat de fraaie foto's

daarvoor ook nog eens een visitekaartje vormen. Omdat er natuurlijk meer belangstellende lezers zijn dan alleen Nederlandstaligen, is er ook een Engelse editie verschenen, en daarbij telt dat uiteraard mee. Bovendien was Siebold in werkelijk alles geïnteresseerd, zodat zijn werken en nalatenschap voor een legioen van geleerden en geïnteresseerden belangrijk zijn en dus ook het boek vrijwel al die facetten behandelt. Dat maakt het tot een veelomvattend boek, dat veel lof verdient en hopelijk door veel mensen zal worden gelezen.

P.J.M. DE BAAR

L. van Driel en J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel. Een duografie*. Sdu Uitgevers / Standaard Uitgeverij, Den Haag/Antwerpen [1998]. 269 p., ISBN 90-75566-77-8. f 39,90

Het Instituut voor Nederlandse Lexicografie huist in Leiden aan het Matthias de Vrieshof. In 1998 werd in dit gebouw met het lemma 'zythum' een punt gezet achter het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, een woordenboek waarmee De Vries en zijn mederedacteur Te Winkel in 1851 een aanvang hadden gemaakt. Voor dit woordenboek hebben De Vries en Te Winkel de eerste wetenschappelijke spelling van het Nederlands gemaakt. Op basis van de etymologische regel dat de *ei* op een andere klank teruggaat dan de *ij* schreven zij voor dat woorden met dezelfde klank maar met een andere betekenis verschillend moeten worden gespeld, zoals 'weidsch' en 'wijds'. Een regel die nu al anderhalve eeuw menigmaker van een dictee tot wanhoop drijft.

De in Haarlem geboren De Vries was afkomstig uit een doopsgezinde domineesfamilie en studeerde in Leiden klassieke talen. Na zijn promotie werd hij hoogleraar in Groningen en vanaf 1853 in Leiden in de Nederlandse Taal. Hij was het die de universitaire studie van de Nederlandse taal veranderde van een opleiding in welsprekendheid naar een echte wetenschap. Zijn grote voorbeeld was de Duitse taalgeleerde Jacob Grimm.

Uit een heel andere milieu was Te Winkel afkomstig; zijn vader was kunst- en huisschilder in Arnhem. Na eerst onderwijzer en leraar op kostschool te zijn geweest, werd Te Winkel huisleraar in Friesland. In die periode

moet hij de basis hebben gelegd voor zijn taalkundige studies. Later werd hij leraar Nederlands aan het Leidse gymnasium en bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Uiteindelijk werd zijn vrijwilligerswerk voor het *Woordenboek* omgezet in een betaalde baan, en kon hij zich wijden aan het schrijven van een groot aantal artikelen over de Nederlandse taal.

En passant geven de auteurs ook een aardig beeld van het middelbaar onderwijs in Nederland en in het bijzonder in Leiden. Aan het Stedelijk Gymnasium heeft een plejade van later bekende professoren gedoceerd. De lezer krijgt de indruk dat het leraarschap vaak niet meer was dan een 'parkeerbaan'.

Van Driel en Noordegraaf hebben over De Vries en Te Winkel een informatief, onderhoudend en bij vlagen vermakelijk boek geschreven. Zij geven een goed beeld van het milieu waarin deze twee geleerden verkeerden. Opmerkelijk en heel mooi zijn de foto's van het huis met het 'woordenboek-kamertje' van De Vries aan het Rapenburg. De Vries moet een kleine man met een groot ego zijn geweest, die door zijn vijanden 'het kathederberoesje' werd genoemd; Te Winkel voelde zich niet altijd op zijn gemak onder professoren. Dit soort gegevens plaatsen de auteurs uitstekend binnen de historische context. De ontwikkelingen binnen de Nederlandse taalkunde verbinden zij goed met het opkomende nationalisme in Nederland. Kennis van de taal moest het nationaal gevoel versterken. Het gefleem en geteem van de zuidelijke talen wilde De Vries niet voor de gezonde ronde 'Hollandse' klanken inruilen. Duidelijk wordt dat Matthias de Vries de grote organisator is geweest, maar dat het grensverleggende wetenschappelijke onderzoek van de hand van Lammert Allard te Winkel was. Maar naar hem is in Leiden zelfs geen steeg vernoemd.

JAN DE PUTTER

André de Bruin en Cok de Bruin, *Zoekend naar zekerheid in het Groene hart. Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid 1825-2000*. Verloren, Hilversum 2000. 194 p., ISBN 90-6550-184-3. f 29,75

Grofweg bedient het 'ziekenfonds' Zorg en Zekerheid de regio's Leiden en omgeving, Alphen aan den Rijn, maar ook de Haarlemmermeer en de Vechtstreek, alle min of meer rondom het Groene Hart gegroepeerd. Zorg en Zekerheid is de uitkomst van een serie opeenvolgende fusies in de afgelopen halve eeuw. Nadat de 'Sociëteit Zieken- en Begrafenisfonds Tot Hulp der Menschheid' (1846) en 'De Afdeeling Ziekenfonds van de Leidsche Coöperatieve Brood- en Verbruikersvereniging Vooruit' (1907) in 1951 waren opgegaan in Leids Onderling Ziekenfonds (LOZ), volgde in 1976 een nieuwe fusieronde. Toen ging de LOZ samen met 'Ziekenfonds Boerhaave' (1844), dat op zijn beurt reeds verschillende kleinere ziekenfondsen (onder andere in Wassenaar, Noordwijk en Leiden) had opgeslokt, op in de ZLO. In 1985 fuseerden de Leidse en Alphenense ziekenfondsen samen tot de RZLA. Weer vier jaar later werden de Haarlemmermeer (1953) en de Vechtstreek (1936) – in 1978 gefuseerd – opgenomen in de Leidse-Alphenense RZLA onder de nieuwe benaming: 'Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid'. Die betrok in 1989 een spiksplinternieuw kantoor in het Leidse Kanaalpark, eind 2000 alweer verlaten voor een nog mooier, nog groter kantoor aan de Haagse Schouwweg. En nog is het fusiemonster niet bedwongen. Integendeel, er zijn (en worden) nieuwe strategische allianties gesloten met zusterinstellingen in en om het Groene Hart, al was het maar om stevig in de schoenen te staan tegenover nog grotere reuzen in de Randstad.

Het in gebruik nemen van het nieuwste kantoor vormde voor Zorg en Zekerheid een mooie aanleiding om een fraai geïllustreerd gedenkboek uit te brengen. Daarin staat beschreven hoe enkele stedelijke ziekenfondsen in Leiden langs ingewikkelde weg uitgroeiden tot regionale zorgverzekeraar. Een merkwaardige geschiedenis, omdat die op zeker moment – tegen de verwachting in – juist niet samensmolt met bijvoorbeeld die van Den Haag, Haarlem, of Amsterdam. Nee, het Leidse ziekenfondswezen zocht om te overleven het vertrouwde achterland op, nagenoeg dezelfde streken als waarvan eertijds de Leidse kaasmarkt, groenteveiling en beestenmarkt zich bedienden. Had Leiden de boot gemist om nauwe aansluiting te vinden bij de

cultuur van naburige stedelijke ziekenfondsen? Was het lokaal chauvinisme dat de bestuurders parten speelde en ook naar hartenlust wilde uitbuiten? Tot de Tweede Wereldoorlog vormde het ziekenfondswezen in Nederland één grote lappendeken. Aan die versnippering en heersende misstanden ergerden zich eind negentiende eeuw reeds verscheidene rapporteurs van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hun kritische rapporten haalden weinig uit. Het zou nog tot de komst van de Duitse bezetters (dat moet hun nagegeven worden) duren vooraleer er aan die jarenlange, liberale chaos een einde kwam. Door hun toedoen kwamen er strakkere regelgeving en uniformiteit met het 'ziekenfondsbesluit'.

Waar het hart van deze schrijvers ligt, valt uit het hele boek af te lezen. Ondanks hun afstandelijke stijl blijkt uit de keuze van hun (niet altijd even duidelijke) verhaallijn en zijdelingse thema's in kaderteksten, dat zij zich welbewust niet hebben willen beperken tot een louter sociaal-medisch en sociaal-hygiënisch overzicht, of tot een organisatorisch fusiegeschiedenis van uiteenlopende ziekenfondsen met veelzeggende namen als: 'Zorgt in den tijd', 'Toevlugt in den Nood', 'Tot hulp der Menschheid' of 'Hulp in Lijden'. Onze voorouders werden daarvoor te veel en te vaak met hun neus op de schaduwkanten van het leven gedrukt, terwijl onze hedendaagse cultuur daarentegen zweert bij jong en gezond en het overige liefst probeert te verdringen. Het is thans onvoorstelbaar aan welke (in onze ogen tamelijk onschuldige) infectieziekten onze voorouders en zeker hun kinderen in de negentiende eeuw kwamen te overlijden. Steevast stierven bij 'herfstkoortsen' kinderen – maar ook volwassenen – bij bosjes. Hieraan droegen vele regenachtige zomers (vooral in het eerste kwart van de negentiende eeuw) het hunne bij. Die aandacht voor het grillige verloop van epidemieën en de klimaatgeschiedenis uit vroeger tijden werkt heel relativerend op de opmerkelijke lezer van vandaag de dag.

De schrijvers laten de voorgeschiedenis van Zorg en Zekerheid beginnen bij het Leidse zieken- en begrafenisfonds 'Toevlugt in den Nood' (1825). Die keuze is enigszins arbitrair en formalistisch – trouwens, tussen de regels door erkennen de schrijvers dat ook wel. De Duitse ingreep tijdens de Bezetting dwingt ook de Leidse ziekenfondsen tot meer coöperatie. Dat die van bovenaf opgelegde samenwerking in de naoorlogse verzuiling nog onwennig is, blijkt uit een krantenadvertentie in het voorjaar van 1947. Daarin

verkondigen zes actieve ziekenfondsen dat tegenover een onvermijdelijke verhoging van de ziekenfondspremie ook een uitbreiding van de rechten staat, waaronder: “ziekenhuisverpleging met volledige socialistische behandeling” (p. 96). Socialistische behandeling is inderdaad een specialistische behandeling, zeker aan de vooravond van de Koude Oorlog.

Met de verbreding van hun thema ‘sociale zekerheid in het Groene Hart’, die alle lof verdient, begeven de auteurs zich tegelijkertijd op glad ijs. Naast de overbekende clichés, komen zij ook met nieuwe anekdotes en fotomateriaal. De uitbreiding van hun onderzoek moet hier en daar haastwerk zijn geweest, want ze slaan de plank ook wel eens duidelijk mis. Zo wordt onder de rubriek ‘sociale bewegingen’ in een kadertekst Dirk A. van Eck opgevoerd als ‘romantische sociaal-democratische gids in Leiden’, maar beter lezen had de schrijvers kunnen behoeden voor onjuistheden als zou Van Eck zijn geboren in Oegstgeest (p. 60), om hiermee te volstaan. Met het begrip ‘ontzuiling’ (voordat de verzuiling om zich heen zou grijpen) geven zij blijk van onvoldoende historisch inzicht. Het links-liberale kamerlid Arnold Kerdijk (voorzitter van de Leidse Arbeidsenquête in 1890) was een enthousiast promotor van de coöperatiegedachte (niet als zodanig genoemd door de auteurs, maar wel abusievelijk als ‘sociaal-democraat’). De kadertekst op p. 121 onder de noemer: ‘Staken zonder stakingskas’ is heel verwarrend voor de niet ingevoerde lezer. Op p. 100 wordt gesteld dat de socialistische coöperatie Vooruit in 1867 zou zijn gesticht en veertig jaar later (!) haar ziekenfonds. Genoeg hierover, dit zijn enkele uitglijders op het brede terrein waarop de auteurs zich hebben durven te wagen. Toch hadden een strakke eindredactie en *close reading* de schrijvers voor menige valkuil kunnen behoeden. Ook in de verantwoording, het notenapparaat, staan storende fouten.

Ronduit een verdienste van de auteurs vind ik dat zij in dit gedenkbok de politieke actualiteit niet schuwen, ja zelfs een heel hoofdstuk wijden aan de wijze waarop politiek Den Haag in de loop der tijd tot anno 2000 met de ziekenfondsen is omgesprongen. Daarbij draait het nog steeds om de cruciale vraag of de politiek de (financiering van de) gezondheidszorg wil toevertrouwen aan de commercie, dan wel aan de maatschappelijke solidariteit. Dat pleit is nog niet beslist. De schrijvers willen dan ook met hun overzicht aan (recente) hervormingsplannen bijdragen aan ‘de discussie aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen in 2003 [sic]’. De cliënten

van Zorg en Zekerheid kunnen zich een oordeel vormen op basis van dit materiaal en straks als kiezers met de politiek afrekenen.

Mij heeft de durf van beide auteurs aangesproken om van de zorgverzekering, die ons allen aangaat, een politiek thema te maken. In tijden dat contractonderzoek in diskrediet dreigt te geraken doordat opdrachtgevers over hun onwelgevallige uitkomsten willen onderhandelen met de schrijvers (zoals het ministerie van Binnenlandse Zaken in november 2000 demonstreerde door de publicatie van een monumentale studie over de dekolonisatiegeschiedenis van de Antillen en Suriname tegen te houden) is het een verademing dat een gedenkboek tegelijkertijd ook discussiemateriaal aan draagt met historische argumenten en parallellen voor de nabije toekomst. Een mooi gebaar van Zorg en Zekerheid, al is ook haar welbegrepen eigenbelang niet vreemd.

JAAK SLANGEN

Dirk Jaap Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging*. Sdu Uitgevers, Den Haag [1999] (3 Oktoberlezing 1999). 36 p., ISBN 90-12-08817-8. f 14,95

In 1997 werd door de 3 October-Vereeniging het initiatief genomen om in samenwerking met het Instituut voor Geschiedenis van de (Rijks)universiteit Leiden op de laatste zondag voorafgaande aan de viering van het Leids Ontzet een lezing te houden in Stedelijk Museum De Lakenhal. Ieder jaar wordt een spreker uitgenodigd die op zijn/haar eigen manier naar het beleg en ontzet van Leiden kijkt.

In 1999 vertelde Dirk Jaap Noordam over de historische gebeurtenissen die in de 3-oktoberoptochten centraal stonden: de intocht van de Geuzen, de opoffering van burgemeester Van der Werf, het bezoek van Willem van Oranje aan Leiden op 4 oktober 1574, de vrede van Rijswijk, de geschiedenis van de Rijn, de intocht van prins Maurits in Bergen op Zoom op 3 oktober 1622, Oranje en Leiden enzovoort. De lezing werd, evenals haar voorgangers, gebundeld in een handzaam boekje en uitgegeven door Sdu Uitgevers.

De auteur geeft eerst een korte inleiding over de situatie in Leiden kort voor en tijdens het beleg en eindigt dan met de dankdienst op 3 oktober

1574 in de Pieterskerk. Deze dienst werd daarna jaarlijks onder verantwoordelijkheid van de hervormde kerk gehouden, totdat in 1973 de 3 October-Vereeniging de organisatie van deze plechtigheid op zich nam, het oudste element van de herdenking van het Ontzet.

Daarnaast bestond de viering van het eeuwfeest van de universiteit. Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest in 1775 organiseerde men een optocht met enkele historische figuren, zoals Willem van Oranje, Van der Werf en Van Hout. De optocht bij het 250-jarige bestaan van de hogeschool in 1825 was een kopie van de inwijdingsoptocht van 1575. De eerste echt historische maskerade was die van 1835 (en niet, zoals Noordam opmerkt, van 1825; hij verwijst naar een artikel van Willem Otterspeer in het tijdschrift *Holland* van 1990, maar ik vraag me af of hij dit wel echt heeft gelezen), die de invloed weerspiegelde van de Leidse 'Romantische Club', de 'Rederijkerskamer van Uiterlijke Welsprekendheid'. Vanaf 1840 werd de eis van de historische nauwkeurigheid nadrukkelijk gesteld. Tot 1850 werden de maskeradeoptochten op de *dies* van de universiteit in februari gehouden, daarna – wegens de weersgesteldheid – in de zomer. De laatste maskerade vond in 1910 plaats. De studenten hielden het vanaf dat jaar voor gezien, maar de 3 October-Vereeniging ging voort met het organiseren van optochten.

Na de toch wel moeizame totstandkoming van het Van der Werfmonument in 1884 werd in 1886 de 3 October-Vereeniging opgericht, die besloot op 3 oktober van dat jaar een optocht te houden van Leidse verenigingen en hun banieren. In 1887 vond de eerste historische optocht plaats, de intocht van de Watergeuzen onder leiding van Boisot. Deze optocht vond geheel te water plaats. Ook de tweede, in 1906, was een grote watertocht, in vele opzichten een herhaling van de eerste.

Noordam meldt dat de optocht van 1906 niet snel werd gevolgd door een andere historische stoet en stoomt door naar 1919, toen de optocht 'Leiden door de eeuwen heen' werd gehouden. Jammer dat de auteur geen gebruik heeft gemaakt van de sinds de oprichting in 1886 door de 3 October-Vereeniging uitgegeven *Feestwijzers*. Daarin staan – tot de dag van vandaag – alle georganiseerde feesten (en dus ook de optochten) vermeld. In 1909 was er een wedstrijd van gekostumeerde groepen. Het ging hierbij om veertien groepen, waaronder ook historische. Zo werden uitgebeeld de opoffering van burgemeester Van der Werf door zijn lichaam als voedsel aan te bieden,

het bezoek van Willem van Oranje aan Leiden op 4 oktober 1574 en de trouw en gehechtheid van burgerij en krijgslieden aan het Oranjehuis. Deze groepen waren 's middags in de optocht te bewonderen, gevolgd door verenigingen en hun vaandels. Geen volkomen historische optocht, maar toch wel een stoet met een historische kern.

Uitgebreid behandelt de auteur de festiviteiten van 1923 en 1924, vooral de drie dagen durende viering van 1924, met een openluchtspel onder koninklijke belangstelling op 3 oktober en een historische optocht een dag later. De optocht van 1933 was aan Oranje gewijd, volgens de auteur ter gelegenheid van het 35-jarige regeringsjubileum van koningin Wilhelmina. Hierin vergist hij zich echter, want in het hele land werd 1933 gevierd als het herdenkingsjaar van Willem de Zwijger, die in 1533 op de Dillenburg was geboren. Vele episodes uit zijn leven en dat van andere Oranjetelgen, onder meer als studenten aan de Leidse universiteit, passeerden de revue.

De meeste historische optochten vonden plaats na de Tweede Wereldoorlog: tussen 1945 en 1974 niet minder dan vijftien! Vanaf 1950 tot aan zijn dood in 1974 leefde Han de Wilde zijn creativiteit uit in de 3-oktoberoptochten, waarbij de historische optocht zijn voorkeur had.

Het vierde (en niet het derde, zoals Noordam meldt!) eeuwfeest werd in 1974 ook weer luisterrijk gevierd, uitgesmeerd over zes dagen en evenals in 1924 met koninklijk bezoek. In 1974, schrijft de auteur, kwam een einde aan de traditie een historische optocht te houden. Hoezo einde? Heeft Noordam het archief over het jaar 1981 niet geraadpleegd? Toen vond er namelijk een grote historische optocht plaats, getiteld 'Vrijheid en verdraagzaamheid', met taferelen uit de tijd van Willem van Oranje en Louise de Coligny, de universiteit, de schone kunsten (met het Muiderslot en de Zijlpoort op praalwagens), de overwinning van de Zilvervloot, het Twaalfjarig Bestand en het huwelijk van Frederik Hendrik en Amalia van Solms.

Noordam komt tot 29 historische optochten. Het zijn er met die van 1981 mee dus zeker dertig, en zelf zou ik die van 1909 ook wel historisch willen noemen. Aardig is zijn suggestie aan het eind van zijn betoog om nieuwe historische optochten te organiseren, met als mogelijke onderwerpen de immigranten door de eeuwen heen en het Leidse industriële verleden.

Ten slotte nog enkele onvolkomenheden. Storend in de tekst op de achterkant van het boekje is het jaartal 1883 in plaats van 1886 als oprich-

tingsjaar van de 3 October-Vereeniging. Ook de bijlage, waarin de titels van de historische optochten worden gemeld, is niet consequent. Zo noemt hij soms wel, soms niet de ondertitels, die vaak duidelijker inzicht geven in de inhoud. In 1924 vermeldt hij de Vrede van Rijswijk. Dat slaat echter op het openluchtspeel, de titel en het onderwerp van de optocht was 'De Gouden Eeuw'. Terecht is er, gezien de omvang van het boekje, terughoudend omgegaan met het notenapparaat. Wat mij wel verbaast, is dat praktisch alle hoofdstukken in de herdenkingsbundel *Leiden, eeuwig feest* uit 1986 zijn vermeld, maar nu juist niet het hoofdstuk over de optochten! Aangehaald wordt Otterspeers artikel 'De Leidse studentenmaskerade, 1825-1910' in het tijdschrift *Holland* (1990). Daarbij merkt Noordam op dat 1830 in de rij ontbreekt. Zoals ik boven al heb vermeld, schrijft Otterspeer wel over een herinneringsoptocht in 1825, maar de eerste echte studentenmaskerade dateert van 1835 en men kan dus moeilijk spreken van ontbreken in de rij: die rij begon pas in 1835. Trouwens, over die eerste maskerade is in 1985 een alleraardigst boekwerk verschenen, dat bestaat uit een facsimile-editie van *De Masquerade* (1835) van Nicolaas Beets en een herdruk van de lithografieën waarop die maskerade werd vastgelegd, voorzien van een inleiding en verklarende aantekeningen door Peter van Zonneveld en Christiane Berkvens-Stevelinck.

Terug naar *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging*: een aardig boekje, maar ik had er meer van verwacht.

INGRID W.L. MOERMAN

Dick Wortel, *In het belang der gansche arbeidersbevolking. De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914*. Federatie Nederlandse Vakbeweging / Dirk van Eck-Stichting, Leiden 2000, 78 p., ISBN 90-73279-18-6. f 19,50 (voor donateurs van de Dirk van Eck-Stichting f 12,50)

De geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging met al haar ideologische en organisatorische vertakkingen kon tijdens de recente jaren zeventig op veel belangstelling rekenen. Die interesse is door verschillende oorzaken weggeëbd. Zo strandde acht jaar geleden een door de Dirk van Eck-Stichting

geëntameerd en ambitieus promotie-onderzoek naar de geschiedenis van de Leidse arbeidersbeweging, wegens gebrek aan animo binnen de universitaire Vakgroep Geschiedenis. In Leiden kunnen de 'rode geschiedvorsers' dan ook op de vingers van één hand worden geteld en zijn het in hoofdzaak auteurs als Slangen, Smit, Laurier en Van der Velden die in dat verband sporen hebben nagelaten. In dat rijtje hoort beslist ook Dick Wortel thuis. Als weinig anderen is hij goed ingevoerd in de geschiedenis van de lokale vakbeweging. Niet voor niets heeft Wortel in de loop der jaren aan de weg getimmerd met enkele interessante publicaties en opstellen, zoals *80 jaar vakbeweging in Leiden. De geschiedenis van de Leidse Besturenbond en het NVV te Leiden* (Leiden 1980) en 'Woelige tijden in Leiden' (*Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1989) 61-80). Persoonlijk meen ik dat zijn 'De memoires van Hendrik Neuteboom' (*Leids Jaarboekje* 75 (1983) 167-200) een van zijn beste artikelen is.

Dit gezegd hebbend, vind ik de hier besproken uitgave nogal teleurstellend. *In het belang der gansche arbeidersbevolking* voegt niet veel toe aan zijn eerdere publicaties en aan wat we via andere auteurs al wisten. Het teruggaan op eerdere uitgaven hoeft geen bezwaar te zijn, maar je mag dan hopen dat het resultaat een samenhangende, uitvoerige publicatie is waarvan de inhoud wat langer doorloopt dan tot 1914. Daar is reden toe, want de sociaal-democratische beweging hier ter stede bestaat met de komst van de plaatselijke SDAP en de Leidsche Bestuurdersbond (LBB) – respectievelijk in 1899 en 1900 – precies een eeuw. Maar wat belangrijker is: de generatie van Leidse sociaal-democraten die tot de jaren zestig, zeventig een actieve rol speelde – of daar tenminste nog herinneringen aan heeft – is hard bezig om het tijdelijke met het eeuwige te verwisselen. Daarom is het jammer dat Wortel in 1914 stopt – waarom hij dat jaar als een cesuur beschouwd, wordt niet toegelicht.

Hier en daar lijkt de verhouding tussen de lengte van de bijdragen een beetje zoek. Zo begint het boekje met een wat oppervlakkige, ruim vijf pagina's tellende 'Korte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging' (overigens niet door Wortel geschreven). Verder verdient het veelbelovende hoofdstukje 'Leiden aan het begin van de twintigste eeuw' die naam allerm minst: in nog geen anderhalve pagina poogt de auteur een beeld te schetsen van de armoede en sociale verhoudingen in de Sleutelstad – en dat is

natuurlijk onbegonnen werk. Daarbij moet worden bedacht dat er inmiddels al zoveel materiaal is verzameld – zoals de in kleine kring bekende, maar nimmer gepubliceerde scriptie van Gerard van Keuken over de negentiende-eeuwse vakverenigingen – dat het de auteur weinig moeite zou hebben gekost om daar wat meer van te maken.

Dat neemt niet weg dat *In het belang van de gansche arbeidersbevolking* veel wetenswaardigheden bevat en Wortel hiermee zijn brede kennis over het onderwerp demonstreert. In ieder geval maakt hij begrijpelijk hoe de Leidsche Bestuurdersbond, een koepel van diverse NVV-bonden, de Coöperatie 'Vooruit' en de zangkoren 'Morgenrood' en de 'De Stem des Volks', was georganiseerd en hoe de onderlinge verhoudingen lagen. Tot 1913 was ook de Leidse SDAP bij de LBB aangesloten, maar waarom aan dat lidmaatschap een eind kwam, wordt helaas niet duidelijk gemaakt. Eveneens ontbreken persoonlijke gegevens van mensen zoals de timmerman P.J. Bomli: wat was zijn achtergrond en wanneer leefde hij precies? Hoe begon en eindigde zijn carrière binnen de beweging? Het lijken kleinigheden, maar we hebben het wél over een hoofdrolspeler. Daarentegen worden wel biografische gegevens vermeld van landelijke voormannen – zoals Domela Nieuwenhuis, Oudegeest, Troelstra en nog tien anderen – die in het verhaal niet of nauwelijks een rol spelen. Verder is het verwarrend dat de geschiedenis van de LBB wordt onderbroken door hoofdstukjes waarin de afzonderlijke organisaties aandacht krijgen. Daardoor moet de lezer steeds terugbladeren om de draad van het verhaal weer op te pakken. Ten slotte mis ik een samenvattend overzicht van de bij de LBB aangesloten organisaties.

Daarom leest de tekst niet lekker, en dat lijkt mij vooral een probleem voor lezers die wel een vakbondsachtergrond hebben (tenslotte is het een FNV-uitgave), maar die over beperkte historische kennis beschikken. Bovendien zijn de verhalen hinderlijk doorspekt met namen en data. Daarmee is niet gezegd dat die onbelangrijk zijn, maar ik denk dat je die beter kunt presenteren door tenminste een deel daarvan in noten te vermelden, het liefst onderaan de bladzijde. Het achterin het boek opgenomen notenapparaat is trouwens summier en bevat veel lacunes. Dat Wortel het beter kan (en dan heb ik het over leesbaarheid), blijkt uit zijn hoofdstukje waarin het ontstaan van de Coöperatie 'Vooruit' wordt beschreven.

Ik geef toe dat zo'n oordeel over tekstkwaliteit veel heeft te maken met

persoonlijke smaak – wat ook geldt voor het gekozen lettertype. Het boekje heeft qua omvang en uiterlijk het formaat van een brochure, en dan verdient een wat kleinere letter de voorkeur. Voor de rest laat de typografische uitvoering weinig te wensen over en is het markante portret van P.J. Bomli – maar niet geheel als vlag die de lading dekt – een goede keus voor de omslag geweest. Een leuke vondst is dat de uitvoering van het boekje zowat gelijk is aan die van het biografisch portret van Dirk Antonie van Eck door Jaak Slangen (Leiden 1988).

Wanneer ik de balans opmaak, kunnen inhoud, maar vooral de leesbaarheid, mij niet echt bekoren. Dat is jammer, want zoals gezegd is Dick Wortel, sprekend over lokale geschiedschrijving, niet de eerste de beste. Daarom hoop ik dat deze kritische recensie een aanmoediging voor de auteur is om een complete en goed leesbare geschiedenis van de Leidse sociaal-democratie te schrijven. Wat mij betreft mag dat zelfs in een wat breder kader, waarbij ook aandacht wordt besteed aan radicaal-linkse stromingen als de vooroorlogse OSP, RSAP en CPH/RVO die tussen 1920 en 1940 in het Leidse optraden. Zo'n verhaal zou zeer de moeite waard zijn – zeker in ons paarse tijdsgewricht, waarin het niet meer *trendy* is om over de rode arbeidersbeweging te publiceren.

KEES WALLE

Thomas van Duin en Kasper van Ommen, *Van stadspolder tot beschermd stadsgezicht. Ontstaan en groei van de Professoren- en Burgemeesterswijk en Rijndijkbuurt*. Vereniging Professoren- en Burgemeesterswijk, [Leiden 2000]. 112 p., ISBN 90-9014174-X. f 20,-

Van dit boek bevalt mij de voorkant het minst. De tot fragmenten geknipte kindertekeningen doen eerder aan een jeugdboek denken, en de titel is volstrekt misleidend: als het begrip stadspolder al bestaat, is dat in Leiden voorbehouden aan de buurt rond de Willem de Zwijgerlaan, waar vroeger de Grote en Kleine Stadspolder waren. Ook het beschermd stadsgezicht is misplaatst: slechts een paar kleine stukjes van de wijk, bijvoorbeeld de buurt rond de Petruskerk, hebben die status verkregen.

De rest van het boek bevalt mij dus meer. Het is vlot geschreven, afwisse-

lend, prima geïllustreerd. De schrijvers hebben hun best gedaan om als het ware voor elk wat wils te serveren, en met elkaar is het een goed overzichtswerk geworden. Zo heb ik alle respect voor de over tal van bladzijden doorlopende Kroniek; het moet heel wat werk hebben gekost om die bij elkaar te lezen. Leuk, en ook goed geschreven, vind ik vooral de vele bladzijden interviews met buurtbewoners. Tot zover de goede berichten. Nu de slechte.

In het hoofdverhaal zitten naast verrassende vondsten ook heel wat misleunen. Er zijn veel te veel kromme en te lange zinnen, vergeven van de taalfouten. Er is een soort oude spelling toegepast, maar dat lijkt nergens naar en is naar mijn mening ook overdreven. De lay-out is wel mooi, maar van te veel foto's valt in de vouw van het boek een deel weg. De poëtische uitbarstingen van enkele buurtbewoners kan ik niet naar waarde schatten, maar als ze door fatsoenlijke tekst waren vervangen, zou niemand ze ooit hebben gemist. Wat mij vooral verbaast, is de uitermate slordige schrijfwijze van de wat ingewikkelder straatnamen (en juist daar is deze wijk berucht om): van een voorzitter van een wijkvereniging (auteur Van Duin) mag je toch verwachten dat hij weet dat het niet Van der Waalstraat, maar Van der Waalsstraat is, en dat is slechts één voorbeeld. Zijn dat vooral bezwaren tegen de grote lijnen, ook op detailpunten is er flink wat aan te merken. Het verhaal over de Roodenburger molen (p. 26) is ronduit slecht; naast een paar knappe passages is het slechts een opeenstapeling van onzin; de zegsman kent zijn literatuur duidelijk niet.

Waar ik hierboven de Kroniek heb geprezen – er zitten ook missers in. Zo is de Eerste Wereldoorlog niet op 1 juni 1914 uitgebroken; de moord op de Oostenrijks-Hongaarse kroonprins Franz Ferdinand te Serajewo vond op 28 juni plaats en de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië pas op 27 juli. Op p. 35 blijkt de Wilhelminabrug twee keer in gebruik te zijn genomen, op 28 november 1919 en op 11 januari 1919. En bijvoorbeeld de lijst van winkeliers op p. 40-41 is amateuristisch te noemen als je weet hoeveel informatie het Gemeentearchief daarover binnen vijf minuten kan produceren.

Het is tijd om te stoppen met het doorvlooien met een stofkam. Het zal duidelijk zijn dat er dan heel wat zal worden gevonden. En die tijd hadden de auteurs zelf moeten nemen, ook al zou de verschijning daardoor (overigens niet noodzakelijk) nog weer vertraagd zijn. Er zouden meer van dit soort

boeken moeten verschijnen; wijken genoeg in Leiden. Maar hopelijk leren de auteurs in spe dan van de hier gemaakte fouten. Het is een prachtig boek, absoluut; maar wat vreselijk jammer van het ontbreken van een laatste correctieronde! Het zachte prijsje, dat veel wijkbewoners moet lokken om het te kopen – en ik zal dat ondanks mijn opmerkingen zeker niet afraden – kan alleen maar inspireren.

P.J.M. DE BAAR

Jan de Roos, *Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur*. Centrum voor Lokaal Bestuur / Wiardi Beckman Stichting, [Amsterdam 2000]. 142 p., ISBN 90-72575-66-0. f 30,-

Ter gelegenheid van 1 mei 2000 verscheen deze publicatie van de historicus Jan de Roos. Het boek is een bundeling van eerder in het PVDa-maandblad *Lokaal Bestuur* – de auteur is hiervan de eindredacteur – verschenen portretten van mannen en vrouwen die een voortrekkersrol in het lokale bestuur speelden. De artikelen zijn aangevuld met nieuwe gegevens. De auteur had onder meer inzage in de kabinetsarchieven van de Commissarissen der Koningin en nog niet-openbare dossiers van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Jan de Roos geeft ruime aandacht aan vrouwelijke pioniers van het lokaal bestuur. Pas in 1919 konden vrouwen in gemeenteraden worden gekozen, en dan alleen nog dankzij de stemmen van mannelijke kiezers: pas eind 1919 kregen vrouwen ook actief kiesrecht. In 1919 werden 88 vrouwen lid van de gemeenteraad, waarbij moet worden bedacht dat Nederland toen ruim 1.100 gemeenten telde met samen meer dan 10.000 raadsleden. Bij de activiteiten van de eerste rode vrouwen in de gemeenteraden vermeldt Jan de Roos voor Leiden dat mevrouw Baart zich tegen verhoging van de warmwaterprijs keerde.

Twee van de in 1919 gekozen 88 vrouwelijke raadsleden werden direct wethouder. De katholieke Anna Maria Christina Ruijpers-Erens (1857-1930) werd op 24 augustus 1920 in Valkenburg (Limburg) tevens de eerste vrouwelijke loco-burgemeester. De andere eerste vrouwelijke wethouder was de liberale Wilhelmina (Willy) Anna Hofman-Poot (1867-1952) in Oost-

zaan. Bij haar installatie als raadslid op 2 september 1919 sprak zij de woorden waaraan het boek zijn titel ontleent: "Met eenigen schroom sta ik hier en vestig ik evenals U de aandacht op de bijzondere gebeurtenis die heden is voorgevallen.". Als eerste vrouwelijke wethouder van SDAP-huize werd Elske ten Bos-Harkema (1885-1962) in 1923 in Gasselte gekozen. Het duurde tot 1946 voordat eindelijk de eerste vrouwelijke burgemeester aantrad. De KVP-ster Truus Smulders-Beliën (1902-1966) volgde haar overleden man op als burgemeester van Oost-, West-, en Middelbeers. Mieke (Mia) van der Wall-Duyvendak (1922-1992) werd in Geldermalsen de eerste vrouwelijke PVDa-burgemeester, nota bene pas in 1964.

De zeven mannelijke in het boek geportretteerde pioniers zijn allen linkse pioniers. Poppe de Rook (1845-1913) veroverde in 1889 een raadszetel in Lemsterland en was daarmee het eerste sociaal-democratische raadslid van Nederland. Het eerste rode raadslid in het zuiden was de priester Jan van den Brink (1865-1933), in 1908 lid van de gemeenteraad van Breda geworden. De gemeente Opsterland had de primeur van de eerste socialistische wethouders: in 1891 Willem Vrijburg (1850-1925), twee jaar later gevolgd door Rindert van Zinderen Bakker (1845-1927). Jan de Roos behandelt drie burgemeesters: Klaas ter Laan (1871-1963), de eerste SDAP-burgemeester, in 1914 benoemd in de burgemeestersvacature van Zaandam; Jan Jansonijs (1870-1957), in 1918 benoemd tot burgemeester van Leeuwarderadeel, zou de "eerste dissidente SDAP-burgemeester" worden; de derde burgemeester aan wie Jan de Roos een beschrijving wijdt, is onze Dirk Antonie van Eck (1867-1948), "de eerste rode burgemeester".

Uit de vermelde bronnen en literatuur bij het hoofdstuk over Dirk van Eck blijkt dat de schrijver de relevante literatuur over Van Eck heeft geraadpleegd. Hij heeft profijt gehad van adviezen van onder meer Arie de Jong, Jaak Slangen en Ed van der Vlist. Voor het burgemeesterschap van Mijnsheerenland en Westmaas (1899-1901) en van Boskoop (1901-1902) heeft Jan de Roos van gemeentelijke bronnen en landelijke archieven gebruik kunnen maken. De auteur gaat vrij uitvoerig in op het verloop van de burgemeesters-sollicitaties en het openbare orde-incident in Boskoop op zondag 11 augustus 1901, dat uiteindelijk leidde tot Van Ecks verzoek om eervol ontslag ruim een jaar later.

Jan de Roos noemt het "een beetje tragisch" dat niet Van Eck, maar Ter

Laan als eerste sociaal-democratische burgemeester de geschiedenis is ingegaan. Het prettig lezend boek van De Roos zal ongetwijfeld eraan bijdragen dat de nationale bekendheid van Van Eck als eerste rode burgemeester van Nederland toeneemt.

Het belang van het kortstondige burgemeesterschap van Dirk van Eck wordt overigens terecht door Jan de Roos gerelativeerd. De schrijver benadrukt dat Dirk van Eck voor de sociaal-democratische beweging in Leiden zeer groot is geweest; hij citeert Jaak Slangen, die Van Eck “de peetvader van de Leidse sociaal-democratie” noemt. Niet vanwege zijn bekendheid als burgemeester, maar vanwege zijn betekenis voor Leiden is Dirk van Eck terecht opgenomen in de rij van pioniers van het lokaal bestuur.

CEES WAAL

Bernadette Verhoef (samenstelling), *Bij ons aan de Meerburg*. Zoeterwoude 2000. 215 p., geen ISBN

In 1996 bestond de parochiekerk van ‘Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen te Leiderdorp’, evenwel staande aan de Meerburgerwetering onder de gemeente Zoeterwoude, honderd jaar. Dat is de aanleiding geweest voor het verschijnen van dit aardige boekje over de geschiedenis van dat kerkgebouw en het kerkelijk leven in de streek rond Leiderdorp en Zoeterwoude-Rijndijk (waarvan thans een flink gedeelte tot de burgerlijke gemeente Leiden behoort). Vanzelfsprekend heeft het parochiearchief (bewaard in het Gemeentearchief Leiden) veel gegevens opgeleverd, maar wat zeker ook positief is bij dit boekje: er is heel veel gebruik gemaakt van interviews. Dat met de voormalige koster, Henk van der Hoeven, die een leven lang verknocht is geweest aan alles wat met die kerk te maken had, is van dusdanig uitgebreide aard, dat tal van bladzijden, herkenbaar aan een karikatuur van zijn markante kop, met uitspraken van hem zijn gevuld. Wie hem heeft gekend, zoals ook ondergetekende, weet dat het dan haast lachen-gieren-brullen wordt. Door zo’n snaakse olijkerd worden de scherpe puntjes van het Rijke Roomse Leven wat weggehaald. Met een vracht aan onbekend fotomateriaal, vooral uit particuliere bron, is het geheel tot een uiterst leesbaar werk geworden.

Leesbaar betekent evenwel nog niet goed. Al het verrichte werk en alle goede bedoelingen krijgen een flinke knauw door de slordige afwerking. Het taalgebruik mag tegenwoordig alom minder correct zijn dan vroeger gewoon was, maar wat heeft het hier aan een grondige laatste correctieronde ontbroken! Het eerste hoofdstuk, over de voorgeschiedenis, met name het middeleeuwse gedeelte, is ook niet echt sterk; een opeenstapeling van halve waarheden levert geen eindresultaat op waar je blijmoedig van wordt. Maar het (Roomse) leven in de Middeleeuwen is natuurlijk wel heel complex en inmiddels erg ver van ons bed. Veel beter gaat het bijvoorbeeld bij de schets van de totstandkoming van de parochie en de kerk aan de Meerburg, waarover veel nog vrij onbekende gegevens aan het licht zijn gebracht.

Vanzelfsprekend zijn ook de (doorgaans hartelijke) relaties met het aangrenzende gesticht De Goede Herder uit de doeken gedaan. Waar dit soort gedenkboeken vaak nogal mank gaat door een overbelichting van de pastoors en een onderbelichting van de lagere geestelijken en (dienst)personeel: hier krijgen ook de kapelaans, dienstboden, koster, organisten en de besturen van aanverwante instellingen als het armbestuur, scholen, broederschappen, sportverenigingen enzovoort hun verdiende aandacht. Het is dus veel meer dan alleen maar het gebouw en vooral juridische zaken waarin de pastoors een hoofdrol spelen. Ook kent het boek een goede balans tussen oud en nieuw: waar sommige schrijvers bang zijn op de moderne tijd in te gaan, of juist de oudste tijd wat stiefmoederlijk bedelen, is hier voor alle tijdvakken in de afgelopen anderhalve eeuw evenveel aandacht uitgetrokken. Door de interviews is in ieder geval de meer recente periode zeker niet onderbelicht.

Er zijn aparte hoofdstukken over de dochterparochie De Menswording in Leiderdorp, orgels en koorzang, de naam en het vroegere kasteel/buithuis Meerburg en de kerkbouw en -restauraties en lijsten van pastoors en kapelaans. Ook daar valt geen saaiheid te bespeuren. Het zou dus een voorbeeldig boekje hebben kunnen zijn, als niet die laatste correctieronde door iemand met een beetje kennis van zaken op dat gebied had ontbroken. Dat moge echter onder geen beding een reden zijn om het boekje maar ongelezen te laten!

Henk Brussee, *Den Langevaart of Nieuwewegh te Rynsborch. Geschiedenis van een straat met allure*. [eigen beheer, Rijnsburg 1999; 2e oplage]. 46 p., geen ISBN

Met een zo archaïsch aandoende titel verwacht men een flink stuk geschiedenis, teruggaande tot ver in de Middeleeuwen. Helaas dekt de vlag de lading niet: het is geen citaat, maar een samenraapsel, en juist het historische gedeelte over de aanleg van de Langevaart is onderontwikkeld. Waar bijvoorbeeld op de ene bladzijde wordt beweerd dat de vaart waarschijnlijk in de tweede helft van de zeventiende eeuw is gegraven, staat op de volgende bladzijde dat de oorspronkelijke naam van het pad langs de vaart Nieuwe Wegh was: “al in de veertiende eeuw werd deze weg vermeld”. Door het ontbreken van een exacte bronvermelding (er is wel een simpel lijstje van bronnen) valt dit niet te controleren. Het doet ook vreemd aan dat een auteur die op iedere bladzijde laat merken met huid en haar aan dit stukje Rijnsburg en zijn geschiedenis te zijn verknocht, niet even de moeite heeft genomen om het standaardwerk *Duizend jaar Rijnsburg* ter hand te nemen, waarin op p. 72-73 een kaart uit 1634 is afgebeeld met daarop zowel de vaart als de “Nieuwe wech” en de bebouwing daarlangs; deze is ook te zien op een kaart op p. 88-89. De vaart moet dus ouder zijn dan de tweede helft van de zeventiende eeuw. Een snelle blik in de door S.J. Fockema Andreae gemaakte index op de vergunningen leert dat het Hoogheemraadschap van Rijnland op 3 september 1545 vergunning heeft verleend voor een nieuwe vaart van Noordwijk door Rijnsburg heen, en waar nog getwijfeld zou kunnen worden of daarmee wel de Langevaart wordt bedoeld: op 3 juli 1567 verleende het toestemming de Oude Vliet en de Langevaart te verdiepen.

Moge de oudste geschiedenis een lastig terrein zijn, beter gaat het waar de auteur de meer recente tijd behandelt. Zijn jeugdherinneringen komen goed van pas waar het betreft de gedetailleerde beschrijving van de demping in 1949. Maar vooral de sfeertekening is opvallend en zo te zien wel goed getroffen. Van tal van personen die aan de vaart woonden of er anderszins mee te maken hadden – zoals de brugophalers van de Hoogebrug – worden leuke anekdotes verteld. Ook de verschillende beroepen die er werden uitgeoefend – niet alleen de landbouw, bollenteelt en (verboden) peenwasserij,

maar ook eenvoudiger zaken als venters, winkeliers, schippers en straatmuzikanten – worden besproken. Van tal van bewoners en de door hen bewoonde panden worden zeer uiteenlopende bijzonderheden meegedeeld. Het moge op zich geen diepgaande geschiedschrijving zijn, het sfeerbeeld dat wordt opgeroepen is haast tastbaar. Ook de afbeeldingen, veelal uit familiealbums of schoenendozen afkomstig, hebben een hoog vertederend gehalte.

Ook al is dit eenvoudig uitgegeven werkje met een haast onverantwoord slechte kleurenafbeelding op de kaft (hopelijk toch niet de enig vindbare?) geen doorwrocht werk, de geschiedenis van Rijnsburg is op een (zij het klein) onderdeel vastgelegd. Wat dat betreft kan het alleen maar ten voorbeeld worden gesteld aan personen die al langer rondlopen met het plan om de historie van de straat waarin zij wonen of (in hun jeugd) hebben gewoond, eens op papier te zetten.

P.J.M. DE BAAR

Laurenz Veendrick, *Tussen school en leven. Langdurige internaatsvorming voor meisjes tussen 14 en 16 jaar in de jaren vijftig en zestig in vormingsinternaat De Vonk te Noordwijkerhout*. Verloren, Hilversum 1999. 201 p., ISBN 90-6550-061-8. f 39,67

“Schijnvolwassen, egocentrisch, vitaal, instinctief en lichamelijk”. Dit zijn niet de woorden van een verontruste opvoeder uit het begin van de eenentwintigste eeuw, maar de uitlatingen van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten uit de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog om de ‘massajeugd’ mee aan te duiden. Om te voorkomen dat jongeren – en vooral meisjes – massaal in de goot terecht zouden komen, zijn er snel na 1945 allerlei opvoedkundige en onderwijsexperimenten geweest. Van een van deze experimenten, langdurige internaatsvorming in huize De Vonk te Noordwijkerhout voor meisjes tussen de veertien en zestien jaar die uit de boot dreigden te vallen, geeft de auteur een uitgebreide, diepgaande en boeiende beschrijving.

De keuze van het gebouw was niet toevallig. De Vonk was in 1917 op initiatief van Emilie Knappert, de eerste directrice van het Leidse Volkshuis, gebouwd als vakantie-vormingsoord voor jongeren, en was dus berekend op groepen jeugdige personen. Bovendien had de staf van het huis een lange

ervaring op het gebied van vormingswerk. Redenen te over om in Noordwijkerhout te beginnen met een groot naoorlogs beschavingsoffensief.

Het doel van de cursus was driedelig. In de eerste plaats besteedde de leiding veel aandacht aan persoonlijkheids- en sociale vorming van de doelgroep. Belangrijker – zeker in de eerste jaren van de internaatsvorming, toen de rolpatronen nog vastlagen – was het tweede doel: de voorbereiding van de meisjes op huwelijk en huishouding. Het derde doel was beroepsvoorbereiding en hulp bij de keuze van een beroep. Wat dit betrof, week De Vonk een beetje af van bijvoorbeeld de rooms-katholieke Mater Amabilisscholen (1947), die nog meer de nadruk legden op het meisje als moeder en echtgenote.

De eerste cursus ‘Tussen school en leven’ was een groot succes. Er meldden zich zeventig meisjes uit arbeidersgezinnen en de kleine middenstand aan, terwijl er slechts dertig geplaatst konden worden. Na een overzicht van de eerste werkzaamheden op De Vonk geeft de schrijver een schildering van het vormingswerk, ingedeeld in drie periodes van ieder ongeveer tien jaar.

In de eerste periode (1947-1955) liep de vorming parallel met het leven in Nederland. Weliswaar bestond er op De Vonk een zekere vorm van ‘inspraak’, maar toch werden de meisjes kortgehouden en zeer intensief begeleid. Wuftheid was uit den boze. Zelfs een toch vrij onschuldig radioprogramma als ‘De Bonte Dinsdagavondtrein’ (van de AVRO en niet van de VARA, zoals vermeld staat) was taboe. Omdat veel meisjes ook na de training nog tamelijk hulpeloos waren, kwam er vanaf 1950 een intensieve nazorg. De staf van De Vonk stond voortdurend in contact met Medisch Opvoedkundige Bureaus en probeerde door reünies en vakantieweken de meisjes te begeleiden.

Ook in de tweede periode (1956-1964) gaf het werk in Noordwijkerhout een afspiegeling te zien van het leven in Nederland. De opkomende ontzuiling en het ontstaan van een jeugdcultuur misten hun uitwerking niet. Er kwam een zekere kentering in het internaatswerk. De nadruk op huishoudelijke taken werd minder en het accent kwam te liggen op “De voorbereiding op arbeid, vrijetijdsbesteding en het leven der meisjes als vrouw, moeder en staatsburgeres”. Wat ook veranderde, was het opleidingsniveau van de pupil-len. Waren er in de eerste decade veel meisjes met alleen lagere school of zelfs dat maar gedeeltelijk, vanaf 1957 verschenen er ook teenagers met

MULO of HBS. Opvallend ook is de vermindering van het aantal meisjes uit de grote steden in de Randstad. Helaas geeft de schrijver hiervoor geen verklaring. Ondanks alle verandering bleef één ding hetzelfde: het tijdloze probleem der jongens. Omgang met jongens binnen het terrein was ten strengste verboden. Toch slaagden de meisjes er vaak in contacten te leggen met mannelijke leeftijdgenoten. Sommigen gingen daarin zo ver dat zij de ramen van de slaapruintes openzetten, zodat de vetkuiven 's avonds laat naar binnen konden. Aan het eind van de jaren vijftig werden de meisjes steeds vrijer en ongezeglijker. De voorjaarsgroepen van 1957 en 1959 waren zelfs extreem lastig. De leiding beantwoordde dit met een grotere strengheid, maar zag halverwege de jaren zestig in dat dit niet de goede aanpak was.

De laatste zeven jaar van het internaatstwerk (1965-1972) stonden dan ook in het teken van een verregaande informalisering, een verschijnsel dat in heel Nederland te zien was. Dit uitte zich in De Vonk niet alleen in kleine puntjes, zoals het tutoyeren van de leiding, maar zelfs in een volslagen verandering van de doelstellingen. Op instigatie van een nieuwe, sterk links georiënteerde generatie vormingswerkers werd De Vonk aan het eind van de jaren zestig een hulpverleningscentrum voor jongeren die in conflictsituaties waren terechtgekomen en waar de meisjes aan zichzelf moesten werken om zo verheldering van de eigen problematiek te verkrijgen. Een en ander sloeg niet echt aan bij de steeds kleiner wordende groepen. Sommige meisjes hielden zich liever bezig met de verkrijging van hasjiesj (1970) en lieten zich weinig gelegen liggen aan de persoonlijke-groei-beweging die nogal wat vormingswerkers in het begin van de jaren zeventig belangrijk vonden. Ook de directie en het bestuur van De Vonk waren niet onder de indruk van het nieuwe programma. Een conflict was onvermijdelijk. Toen dit niet op te lossen viel, besloot het bestuur een einde te maken aan de langdurige internaatstraining voor meisjes tussen de veertien en zestien jaar.

Laurenz Veendrick heeft een goed en degelijk boek geschreven, waarop slechts detailkritiek mogelijk is. Hij geeft voor een aantal punten geen verklaring. Er is hierboven al aangestipt dat de vraag waarom na een jaar of tien de stadsmeisjes wegbleven, niet wordt beantwoord. Ook wordt niet duidelijk of de vaders der meisjes geschoolde of ongeschoolde arbeiders waren: op p. 34 wordt vermeld dat zij ongeschoold waren, terwijl op p. 51 en verder wordt beweerd dat de vaders merendeels geschoolde arbeiders

waren. Bij de behandeling van de opkomende jeugdcultuur gaat de schrijver met een wel heel grove kam over dit verschijnsel heen. Vetkuiven en paardenstaarten gingen bepaald niet samen en halverwege de jaren zestig was de brave teenager voor een behoorlijk gedeelte vervangen door langharige aanhangers van de Beatles en Rolling Stones.

Ondanks deze kritiek is *Tussen school en leven* een aanwinst in ieders bibliotheek. Veendrick plaatst het experiment op De Vonk terecht in een landelijke context en is er uitstekend in geslaagd aan te tonen dat pedagogische denkbeelden mooi kunnen zijn, maar vaak niet stroken met de beleavingswereld van de jeugd, die in de loop der jaren misschien wel minder verandert dan menig goedwillende volwassene denkt.

PETER OTGAAR

Paul Martens en Jos van den Borne, *En Leiden stond perplex...! Vijftig jaar Leidse Harmoniekapel 1949-1999*. Leiden 1999. 88 p., geen ISBN

In 1999 verscheen een jubileumboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Leidse Harmoniekapel. Deze begon in 1949 als de Rooms-Katholieke Leidse Harmoniekapel. De oprichting stond in het teken van het herstel van de katholieke zuil. In het interbellum had de muziekvereniging 'Perosi' de katholieke toogdagen en 'verplichte vergaderingen' opgeluisterd. Deze vereniging was in 1940 gestopt. Op initiatief van de voormalige dirigent van 'Perosi' Jan Kok werd na de oorlog een nieuwe vereniging opgericht, waar veel oud-leden zich bij aansloten.

De Rooms-Katholieke Leidse Harmoniekapel was een zogenaamd 'lopend' orkest. De drumband en de harmonie liepen mee in optochten, speelden voor jubilerende priesters en namen deel aan concoursen. Rond 1960 telde de Harmoniekapel zo'n zestig actieve leden en was daarmee de op een na grootste muziekvereniging van Leiden, na Werkmans Wilskracht.

Het katholieke karakter deed zich op verschillende manieren gelden. Een kapelaan hield als 'geestelijk adviseur' enig toezicht op het verenigingsleven. Verder was er financiële steun vanuit de parochies, bijvoorbeeld bij de aanschaf van nieuwe uniformen. De Harmoniekapel diende bezit en afspiege-

ling te zijn van het katholieke volksdeel in Leiden. Het ideaal was Nederland beneden de grote rivieren, waar de harmonie bij geen enkel feest ontbrak.

In de jaren zestig werd het katholieke karakter echter geleidelijk aan losgelaten. Om geen nieuwe leden af te schrikken, verdween in 1966 het predikaat 'rooms' uit de naam. Tien jaar later verdween ook het 'katholiek' uit de naam en werd de Harmoniekapel een algemene muziekvereniging.

Net als veel andere verenigingen vormde ook de Harmoniekapel een majorettepeloton. Deze versterking van de optredens en het verenigingsleven bracht echter ook groeiende verdeeldheid tussen de drumband en de majorettes enerzijds en de harmonie anderzijds. Voor de eerste waren kleding, pasjes en het deelnemen aan concoursen belangrijk, voor de laatste telde eerder de muziek.

Het conflict liep zo hoog op dat de drumband en majorettes de vereniging in 1980 verlieten. De harmonie besloot verder te gaan, maar dan 'zittend' en zonder uniform. Enkele stuurloze jaren volgden, waarin het ledental steeds verder daalde. De keuze voor een repertoire met meer klassieke – al dan niet bewerkte – composities bracht redding. Het gaf de vereniging een duidelijke identiteit als podiumorkest. Dat er na vijftig jaar een jubileumboek verschijnt, is dan ook een blijk van nieuw elan.

GERT-JAN VAN RIJN

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer 35 66 42, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-19-4
ISSN 1387-8123